

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

AFTENSKOLENS HISTORIE

Aftenskolens historie i Danmark

Folkeoplysning i 200 år

SØREN EIGAARD, HARRY HAUE OG HELGE LARSEN

Aftenskolens historie i Danmark

Folkeoplysning i 200 år

Redigeret af Henning Nielsen
I redaktionen: Nils Aundal og Edith Loiborg

Billedredaktion: Jørgen Thomsen
under medvirken af Søren Eigaard

UDGIVET AF DANSK FOLKEOPLYSNINGS SAMRÅD

© Forfatterne og Dansk Folkeoplysnings
Samråd 1987

ISBN 87-89133-02-1

Bogen ersat og trykt af Special-Trykkeriet Viborg a/s

Forsideillustration: Jonna Sejg

Den typografiske tilrettelægning er foretaget af
Jørgen Thomsen under medvirken af Stefan
Birkebjerg Andersen

Bogen er udgivet med støtte fra tipsmidlerne,
Carlsbergs Mindelegat for brygger J. C. Jacobsen,
Kong Frederik og Dronning Ingrid's Fond til huma-
nitære og kulturelle formål, Kreditforeningen Dan-
mark og Grundtvigs Fond.

Forord

En af folkeoplysningens fædre, N. F. S. Grundtvig, fik i 1983 i anledning af 200-året for sin fødsel betydelig omtale, og tanken om at få en samlet historisk fremstilling af aftenskolens historie i Danmark opstod.

Forstander Nils Aundal, H-O-F, rettede i marts 1983 på vegne af DOF henvendelse til Dansk Folkeoplysnings Samråd, der påtog sig den opgave at få udarbejdet en sådan fremstilling. I oktober nedsatte samrådets bestyrelse en redaktionskomité bestående af forslagsstilleren, studiekonsulent Edith Loiborg, Folkevirke, fra bestyrelsen og – som formand – redaktør Hans Bagge, tidligere formand for Samrådet.

Redaktionen gik i gang med i samarbejde med Samrådets medlemsorganisationer og andre at indsamle kildemateriale, herunder billeder, ligesom opgaven med at sikre finansiering af bogen lå for. Endelig var der spørgsmålet om definition af begrebet aftenskole og kontakt til potentielle forfattere og evt. redaktører.

Midt i dette arbejde døde redaktør Hans Bagge den 26.1. 1986. Samrådets bestyrelse udpegede derefter et af bestyrelsens medlemmer, adjunkt Henning Nielsen, Frit Oplysningsforbund (FO), selv historiker, til ny formand. I løbet af foråret 1986 fik redaktionen aftaler i stand med tre historikere om udarbejdelsen af den historiske fremstilling.

Resultatet af deres arbejde foreligger nu i form af denne bog, men det bør nævnes, at bl.a. to møder, afholdt i Udviklingscentret for Folkeoplysning og Voksenundervisning, ét i oktober 1986 åbent for interesserede fra Samrådets medlemsorganisationer og ét i marts 1987 for en indbudt kreds af personer

med særlig indsigt i eller betydning for aftenskolens historie, begge har givet inspiration til forfatterne.

Bogen udkommer – naturligvis – ved starten til en ny aftenskolesæson. Forhåbentlig vil mange ledere, lærere og deltagere inden for fritidsundervisningen finde interesse i at få det perspektiv, som historisk viden kan give med hensyn til aftenskolens virke.

Men fremstillingen er også af almen historisk interesse. Flere steder er der slående eksempler på aftenskolens betydning for den politiske historie og historien i øvrigt, et hidtil noget overset aspekt af Danmarks historie.

Bogen udkommer også midt i en proces, hvor vilkårene for aftenskolens fremtidige historie er under diskussion. Folkeoplysningsudvalget er i gang med vurdering af det omfattende forsøgs- og udviklingsarbejde, der blev sat i gang med folketingets vedtagelse af 10-punktsprogrammet om folkeoplysning og voksenundervisning i 1984, og det skal til næste år også have færdiggjort sine overvejelser om en ny lov til afløsning af fritidsloven.

Det er også på den baggrund nyttigt netop nu at se, hvorledes mange af grundprincipperne i dansk folkeoplysning har lange rødder i historien, og hvorledes mange af de aktuelle diskussioner har historiske paralleller langt tilbage.

Omtalen i bogen af de sidste 10-15 års aftenskolehistorie er kun sporadisk. Vi har fundet, at det var for tidligt at foretage en egentlig historisk analyse af de mange nye initiativer og begivenheder inden for den allernyeste tid: Energioplysningen, U 90, Lære for Livet, Dansk for Voksne, voksenpædagogik-

ske centre, Oplysningskampagnen om Informationsteknologi, Udviklingscentret for Folkeoplysning og Voksenundervisning, indvandrerundervisning, specialundervisning og meget andet.

Når man i en enkelt bog vil fremstille hele aftenskolens historie i dette land, er det klart, at kun det væsentligste kan komme med. Mange i øvrigt interessante beretninger fra enkelte foreninger og organisationer og fra det daglige, lokale arbejde må nødvendigvis også udelades.

Forhåbentlig kan bogen være med til at inspirere til f.eks. lokalhistorisk arbejde med aftenskolens udvikling og give stødet til yderligere studier inden for denne del af Danmarkshistorien. Ved en positiv modtagelse af denne standardfremstilling vil vi eventuelt i Samrådet tage initiativer i den retning.

Vi vil ledsage håbet om en sådan positiv modtagelse med en tak til forfatterne, billedredaktøren og til alle andre, der undervejs har bidraget til, at vi har fået et spændende værk om aftenskolens historie. Også en tak til de fonde, der ved deres bidrag har gjort det muligt at få bogen færdig, og til undervisningsministeren, der via tipsmidlerne har stillet et beløb til rådighed.

På redaktionens vegne

Henning Nielsen

Indhold

HELGE LARSEN

1. Aftenskolenes barndom i byerne 9
Skoleloven 1814 9
De Massmannske Søndagsskoler i
København 11
Søndagsskoler i provinsen 12
2. Tidlige aftenskoler på landet 15
Reventlowernes indsats 15
Rasmus Sørensens indsats 19
3. Aftenskolen i enevældens sidste år 22
Aftenskoler i 1840erne 22
Grundtvig og den første højskole 24
Stænderforsamlingerne og skolespørgs-
målene 26
4. Aftenskolevisninger i folkestyrets første
år 30
Monrads og Madvigs forslag 30
Ny lov i 1856 33
Kvinder benytter ytringsfriheden 35
5. Aftenskolenes udvikling frem til 1885 38
Situationen omkring 1860 38
Situationen omkring 1880 39
Mundkurv-cirkulæret 45
6. Studentersamfundets Aftenundervisning
for Arbejdere 47
Stiftelse og baggrund 47
Undervisningen og deltagerne 50
Andre initiativer i København 52
7. Aftenskolen på finansloven 60
Aftenskolen kommer på finans-
loven 1896 60
Vækst og stagnation i aftenskoleunder-
visningen frem til 1. verdenskrig 64

HARRY HAUE

8. Aftenskolen i et samfund i forandring 73
9. Aften- og ungdomsskolen 1918-28 78
Aften- og ungdomsskolen 1918-28 78
Skal de unge tvinges med? 80
Den frivillige praktiske ungdomsskole 84
10. AOF 88
Stiftelsen 88
Virksomheden 90
11. Aftenskolen får faste rammer (1928-38) 99
Aftenskoleloven af 1930 99
Kvinderne kommer med 101
Lønnen sættes ned ved lovrevision
i 1935 104
12. De velkendte store og de ukendte små 109
Landbrugsorganisationerne og aften-
skolen 109
Arbejdet i en lokal aftenskole 110
13. Aftenskolen under 2. verdenskrig 113
Ungdomsudvalgets betænkning 113
Dansk Folkeoplysnings Samråd dannes
i 1941 116

SØREN EIGAARD

14. Aftenskolearbejdet politiseres 122
Aftenskoleloven 1948 122
Liberalt Oplysnings Forbund (LOF) 129
Folkeligt Oplysnings Forbund (FOF) 132
Frit Oplysningsforbund (FO) 135
15. Udviklingen i 1950erne 139
Situationen ved indgangen til
50erne 139

Kommissionsarbejde og lovrevision 1948-54	143
Til studiekreds i Rynkeby	151
16. Aftenskolen i TV-alderen	156
Lovrevisionen i 1960	156
Udviklingen i 1960erne	162
17. »Verdens bedste fritidslov«	167
Den store aftenskolekommission	167
Betænkningen bliver lov	172
18. Fra velfærd til krise	175
Indførelse af deltagerbetaling	175
Fra peddigrør til fødselsforberedelse	178
Folkeoplysningen før og nu	182
Noter	185
Kilder og litteratur	188
Register	191

1. Aftenskolens barndom i byerne

Skoleloven 1814

De gældende bestemmelser om fritidsundervisning giver den danske befolkning omfattende tilbud om undervisning og anden fritidsaktivitet. Rammerne er lagt af folketinget, men udfyldningen af rammerne med undervisning og andre aktiviteter er overladt til kommuner, oplysningsforbund og foreninger.

Spiren til dette vidtspændende folkeoplysende arbejde blev lagt i folkeskolereformen 1814.

Dengang herskede enevælden i Danmark. Det var Frederik den Sjettes tid, og skolens forhold blev fastlagt i kongelige anordninger og et kongeligt bifaldet reglement af 29. juli 1814.

Reglementet angik skolerne for borgeralmuen i »vor kongelige residensstad København« og anordningerne almueskolevæsenet i købstæderne og al-

*Frederik VI,
Danmarks konge 1808-1839.
Kobberstik af
A. Flint 1815
(Det kgl. Bibliotek).*

mueskolevæsenet på landet i »vort kongerige Danmark«. Frederik den Sjette var ikke blot konge af Danmark, men også hertug af Slesvig og Holsten. Skolereformen vedrørte således ikke hans hertugdømmer. Den standsede ved Kongeåen.

I indledningen til anordningerne fremhævede Frederik den Sjette sin »landsfaderlige bårne omsorg for ungdommens undervisning«, der skulle fremmes under »lige grundsætninger«, og sluttede: »Til dette øjemed at opnå, kundgøre Vi herved Vor allernådigste vilje og befaling om, hvorledes med almue skolevæsenets indretning og styrelse for fremtiden bør forholdes«.

Det væsentligste i skoleordningen 1814 var naturligvis almueskolen, som det hed dengang. Der indførtes syv års undervisningspligt (ikke skolepligt, idet børn kunne undervises af forældre eller privatlærer, blot deres undervisning stod mål med almueskolens). For at sikre at børnene mødte i skolen fastsattes ganske store mulfter for forsømmelser. Der lagdes stor vægt på indlæring af den evangelisk-lutherske kirkes lære, og børnene overhørtes (katekiseredes) i dette ikke så lette stof ved konfirmationen. Klarede de ikke overhøringen, kunne de henvises til forlænget skolegang. Konfirmationen skulle være afslutning på almueskolen.

I forbindelse med aftenskolens historie er undervisningen efter konfirmationen imidlertid det centrale. Herom har de to anordninger hver en paragraf, der på flere punkter er bemærkelsesværdig.

I anordningen om almueskolen på landet står der i § 28:

»For den ungdom, som har været til konfirmation, men desuagtet ønsker at følge skolen for der at

øve sig videre i skrivning eller regning eller tage del i anden nyttig undervisning, skal der efter overlæg med skolekommissionen holdes vinterskole tvende gange om ugen. Til denne undervisning bør der anvendes een time hver gang, således at der gives een time ugentlig til mandspersoner om aftenen, og een time til pigerne om dagen, alt efter sognets skolekommissions nærmere bestemmelse«.

I anordningen om almueskolen i købstæderne hedder det i § 35:

»For den ungdom, som har været til konfirmation, men desuagtet ønsker at blive ved at søge skolen for der at øve sig videre i skrivning eller regning eller at tage del i anden nyttig undervisning, skal der efter overlæg med skolekommissionen, om vinteren holdes aftenskole tvende gange om ugen, dog således at hvert køn erholder undervisning særskilt, hvortil skolekommissionen på ethvert sted foranstalter det fornødne«.

Her møder vi for første gang ordet *aftenskole* klart defineret. Ordet blev i mere end 100 år den gængse betegnelse for, hvad der nu hedder fritidsundervisning eller voksenundervisning.

Bemærkelsesværdigt er det, at anordningerne fastlagde nogle retningslinjer som stadig følges.

For det første: deltagelse i aftenskolen var frivillig.

For det andet: deltagelse var gratis. Dette er stadig gældende med forbehold af at der i visse tilfælde kræves et mindre gebyr af deltagerne.

For det tredje: Sognet (kommunen) skulle stille skolelokale til rådighed.

For det fjerde: aftenskolens emnekreds fastlagdes med stor fordomsfrihed. Der nævntes kun fagene skrivning og regning samt »anden nyttig undervisning«. Der kunne – og kan – naturligvis føres mange drøftelser om, hvad »det nyttige« omfatter, men fortolkningen er stedse blevet friere, så almindelig undervisning har fået sin plads i aftenskolen ved siden af færdighedsfagene.

I retningslinjer for lærernes virke hed det i bilag til anordningerne, ens for by og land:

»Ved den i anordningen ommeldte undervisning for dem, som have været til konfirmation, bør skolelæreren tage anledning til at udvide og befæste de kundskaber, som disse allerede have erhvervet sig, samt især benytte sig af den indflydelse, en sådan vedvarende undervisning vil give ham, til at gøre dem bekendte med de pligter, som deres modnere alder og forandrede vilkår medføre; og således, efter mulighed, fremme sædelighed, flid og huslig lykkelighed blandt almuen«.

Det var led i lærerens embedspligt at give sådan undervisning, og han fik intet honorar for sin indsats.

At kvinder og mænd ikke måtte undervises sammen i aftenskolen, var en videreførelse af, hvad der gjaldt i København og større købstæder. Her var pigeklasser og drengeklasse. Landsbyskolen havde normalt kun een lærer, og elevtallet var for lille til en deling i adskilte klasser.

Der kan dog også have ligget praktiske hensyn bag opretholdelse af deling mellem de to køn i aftenskolen. Pigenes arbejdsdag var ikke slut før efter oprydning efter aftenmåltidet, hvortil kom at pigerne på landet også havde aftenmalkning at besørge. Karlene var derimod færdige med arbejdsdagen til aftensmaden og havde højst aftenfodring af hestene at besørge.

Måske – eller sandsynligt – har også moralske overvejelser spillet ind.

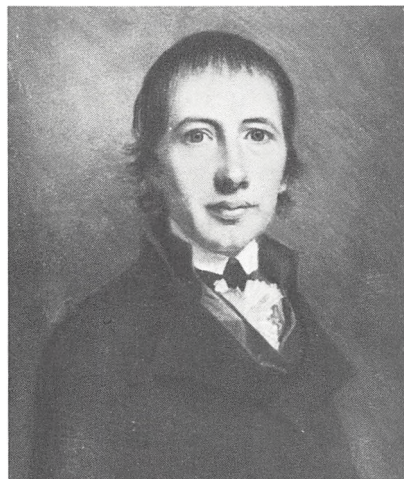
Når København fik sit eget almueskolereglement skyldtes det byens privilegium som residensstad og skoleforholdene efter det engelske bombardement af byen 1807. Mange huse og en del skolebygninger lå i ruiner. Mange børn strejfede rundt på gaderne uden nogen skolegang. Andre kom ikke i skole, fordi de arbejdede som bybude eller hos håndværkere og i den begyndende industri. Børnearbejde var endnu ikke forbudt.

Da syv års undervisningspligt nu indførtes, oprettedes den særlige »Københavnske Aftenskole«. Den gav undervisning i almueskolens fag fra kl. 17 til kl. 20 til børn, der arbejdede om dagen eller havde været uden undervisning af andre grunde. Under de vilkår var det ikke let at indhente det forsømte, og det var ikke usædvanligt at se 16-17 årige eller endog ældre konfirmander. Fra 1840 kunne en elev dog kræves udskrevet af skolen fra det fyldte 15. år.

Den »Københavnske Aftenskole« ophørte 1857, men der gik en del år, før den egentlige aftenskole indførtes. Det skal dog ikke glemmes, at byen havde nogle kommunale borgerskoler og ikke få private skoler og kurser, der føjede en realundervisning til almueskolens fag, men det var betalingskoler, der væsentligst søgtes af børn fra velstillede borgerhjem. Den frivillige aftenundervisning blev derfor først og fremmest et tilbud til arbejderne da den kom i gang efter 1880.

De Massmannske Søndagsskoler i København

I sidste fjerdedel af 1700-tallet under revolutionskrigene (den »florissante handelsperiode«) havde

N. H. Massmann (1766-1816), pastor af Jens Juel formentlig 1793 (Det kgl. Bibliotek).

dansk-norsk handel og skibsfart oplevet en enestående højkonjunktur, der smittede af på håndværk og den begyndende industri. I erhvervskredse drøftedes i 1790'erne planer for en forbedret undervisning, men initiativet til en håndværkeruddannelse kom fra privat side. Igangsættereren var pastor Nicolaus Hinrich Massmann ved den tyske Frederikskirke på Christianshavn, nu Christianskirken.

Massmann var holstener og uddannet ved universitetet i Kiel. Han var præget af oplysningstidens nyttelære og borgerdydsmoral og kom til København som huslærer hos udenrigsminister A. P. Bernstorff. Ved hans protektion udnævntes han til præst på Christianshavn. Her fik han under konfirmandforberedelsen et stærkt indtryk af de unges »store Uvidenhed på næsten alle Omraader«.

Med tysk uddannelse har han antagelig kendt Preussens planer om fortsættelsesundervisning i aften- eller søndagsskoler for unge, der var gået ud af børneskolen. En sådan ordning var iøvrigt indført i Württemberg allerede 1739. Ud fra sin erfaringer med konfirmanderne ville Massmann igangsætte en tilsvarende fortsættelsesundervisning i København. Eleverne skulle være håndværkerlærlinge, fagene være skrivning, regning og tegning og undervisningen være gratis. Søndagen valgtes, fordi lærlingene da ikke var træt af en 10-12 timers arbejdsdag.

Den 21. marts 1800 udsendte Massmann en opfordring til velgørende og ædelmodige borgere i København om at yde bidrag til skolen. Og borgerdyd og borgersind var levende. Den 4. maj kunne skolen gå i gang med 40 elever, og elevtallet voksede støt i de følgende år, ligeledes bidragene.

De gyldne tider kom ikke håndværkssvendene til del i et omfang, de fandt rimeligt, og 1794 oplevede København en tømrersvendestrejde, der førte til en kommissionsundersøgelse af håndværkerstandens forhold. Den resulterede i en forordning af 21. marts 1800, som afskaffede en række misbrug in-

den for lavene og tilsigtede »at ophjælpe vindskiblighed og bevirke kundskabens udbredelse blandt håndværkere«.

En frugt heraf var et Institut for Metalarbejdere, oprettet af en kobbersmed 1806 i hans gård, men først da krigen og de følgende kriseår var overstået, fik København sin første tekniske skole 1827, en snedkerskole. To år senere fulgte en skole for guldsmede og igen to år senere skoler for malere og tømrere.

Det var rene lavsskoler, knyttet helt specielt til vedkommende lavs fagområde i modsætning til Massmanns skoler, der også havde et alment sigte. Alligevel kan de Massmannske Søndagsskoler med rette anses for igangsætter af håndværkerundervisningen.

Ved skolernes 50 års jubilæum 1850 oplystes det, at skolerne indtil da havde undervist 9.041 lærlinge, 1.583 svende og 100 mestre samt 260 ikke-håndværkere og 459 forbedringshusfanger. En særlig mester- og svendeskole havde undervist 15 mestre og 527 svende i et lokale på Charlottenborg.

Sagt i nutidens sprog var der ikke blot tale om lærlingeundervisning, men også voksenundervisning med efter- og videreuddannelse samt særundervisning af straffefanger. I det sidste har vi tidens filantropisme repræsenteret.

I 1800-tallets sidste trediedel var de Massmannske Søndagsskoler opdelt i to hovedretninger: læse-, skrive- og regneskoler med fagene dansk læsning, skønskrivning, retskrivning, regning, brevstil, affattelse af regninger og bogholderi, hvortil i øverste afdeling kom begyndelsesgrundene i aritmetik og geometri samt fædrelandets historie og så vidt muligt et fremmedsprog, og b) tegneskoler med geometrisk tegning og dens anvendelse i håndværket samt elementær frihåndstegning.

I 1890'erne mærkedes en nedgang i søndagsskolernes elevtal hvad der uden tvivl hænger sammen med gennemførelsen af den første lærlingelov 1889.

Den fastlagde lærlinges og mestres rettigheder og pligter. Undervisning på teknisk skole blev obligatorisk, og lærlingene skulle have den fornødne fritid til aftenundervisning på hverdage. Dermed mistede søndagsskolerne deres tillokkelse. Nødvendige var de heller ikke længere.

1920 standsede de Massmannske Søndagsskoler deres undervisning. De var velkonsoliderede og har siden anvendt deres midler til håndværkets udvikling og støtte for elever i tekniske skoler i København. Fra 1980 er navnet ændret til det Massmannske Legat.

Søndagsskoler i provinsen

Det var imidlertid ikke blot København, men også købstæderne, som omkring 1800 savnede uddannelse efter almueskolen. Først og fremmest gjaldt det de større købstæder. I Ålborg begyndte en søndagsskole efter det Massmannske mønster 1804 og i Randers en lignende skole 1805. I nogle fynske købstæder efterfulgtes eksemplet 1812, fremgår det af en cancelliskrivelse, men byerne er ikke nævnt.

I kriseårene efter Napoleonskrigene stod udviklingen i stampe, men 1825 begyndte søndagsskole i Helsingør og Rønne. I Århus åbnedes Prins Frederik Ferdinands Søndags-Tegneskole 1828. I Slagelse oprettedes geometrisk tegneskole 1830, i Roskilde 1831 og i Næstved 1832. Hertil kom skoler i Nakskov og Nykøbing F. Holbæk fik en søndagsskole så sent som 1849. Den bestod kun en halv snes år og blev som alle søndagsskoler overflødiggjort af tekniske skoler, oprettet af håndværkerforeninger.

Året 1857 sætter her et klart skel. Det år ophævedes lavstvangen, og håndværk, industri og handel blev fri næring. Det var lavsordningen, der var baggrunden for søndagsskolernes fagkreds. Lavene vågede nidkært over deres lille område og tålte ikke den mindste ændring, som kunne være et indgreb i deres privilegium. De Massmannske skolers fag-

*N. D. Ræder
(1790-1867) var
borgmester i
Horsens fra
1827 til 1858.
Litografi 1855
(Det kgl. Bib-
liotek).*

kreds, skrivning, regning, dansk og tegning kunne vel alle lav acceptere, men hvad kunne fra et lavsynspunkt ikke ske, hvis en lærling lærte noget, der lå uden for hans fagområde!

Med lavenes ophævelse mistede de enkelte fag deres privilegier. Efter en overgangsperiode, hvor håndværket var uden den beskyttelse lavenes havde ydet, begyndte oprettelse af håndværkerforeninger til varetagelse af håndværkets interesser. Håndværket tog uddannelse af lærlinge i egne hænder i tekniske skoler.

Alene i Horsens eksisterer endnu en af de gamle søndagsskoler, men i en ganske anden form end da den oprettedes 1829.

Fædrene til den var byens borgmester Nicolai Ditlev Ræder og byens sognepræst Ulrik Frederik Rosing. Begge var født i Norge, men uddannet i Danmark i det dansk-norske dobbeltmonarkis dage.

Den Rosing-Ræderske Søndagsskole stiftedes på Frederik den Sjettes fødselsdag 28. januar. Herom berettede Skanderborg Amts Avis og Avertissements-Tidende 3. februar 1829: Pastor Rosing tog »anledning til i en kort, men kraftfuld tale og for en talrig borger samling at skildre alt det gode, som Danmark med hensyn til folkeoplysning skylder sin

konge, hvorfor heller ingen dag kunde vælges bedre til stiftelsen af benævnte anstalt end den 28de januar, på hvilken forsynet skænkede os vor gode konge«.

Det var naturligvis skolereformen af 1814, der tænktes på blandt kongens gode gerninger. Den Rosing-Ræderske Søndagsskole formedes imidlertid ikke efter anordningens § 35, men blev en tro kopi af de Massmannske skoler. Ledelsen, der bestod af syv af byens borgere, benævntes direktionen som i København. Fagrækken var som i København, og undervisningen var gratis, hvilende på bidrag fra byens borgere, som i København. Dog kunne håndværkssvende, der besøgte skolen i Horsens, afkræves et bidrag efter evne.

Da Horsens håndværkerforening oprettede en tegneskole der efter 1857 udbyggedes til en teknisk skole, svandt søndagsskolens elevtal ind. Direktionen besluttede derfor 1864 at omdanne skolen til en aftenskole med to timers undervisning to gange ugentlig i vinterhalvåret med fagene skrivning, regning og retskrivning – helt i overensstemmelse med 1814-lovens § 35. Fra 1866 kaldtes skolen den Rosing-Ræderske Aftenskole, der har gjort rejsen med frem til vore dages voksenundervisning og fritidsaktiviteter. Den kan utvivlsomt betegnes som Danmarks ældste blandt de fungerende aftenskoler.

Søndagsskolerne kunne ikke pålægges lærerne som embedspligt. Lønudgifter måtte dækkes af de frivillige bidrag, med mindre lærerne arbejdede gratis, hvad sikkert nogle har gjort.

Ved de tekniske skoler lå økonmien i fastere rammer, idet mestrene eller håndværkerforeningen afholdt udgifterne. Lærlingeloven af 1889 fastsatte, at enhver måtte betale undervisning for de lærlinge, han oplærte. Til gengæld var lærlingelønnen såre beskedent.

I de tre sidste årtier af 1800-tallet ydede byråd og amtsråd i en del tilfælde tilskud til skolerne, dog i

beskedent omfang. Baggrunden var at kommunal-lovene af 1867 og 1868 virkeliggjorde grundlovens løfte om, at kommunerne skulle styre deres anliggender selv, dog under et vist statsligt tilsyn.

Sammenfattende kan det siges, at op gennem 1800-tallet foregik en udvikling, som sikrede håndværkets unge en uddannelse, der gik videre end anordningerne af 1814 tilsigtede. Det samme gjaldt de unge, der uddannedes i de få handelsskoler som var i gang før århundredeskiftet.

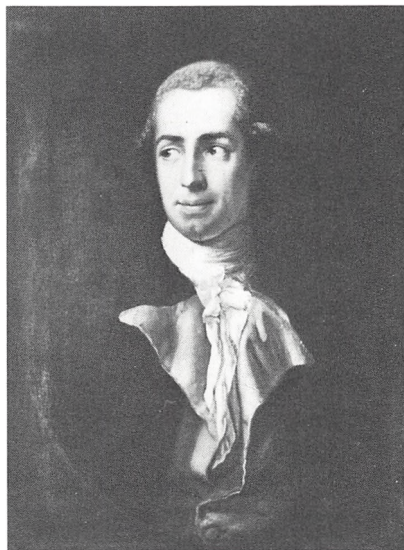
Karakteristisk var det, at det først og fremmest var de unge mænd, der havde adgang til uddannelse efter almueskolen. Nogle handelsskoler optog unge kvinder, men de tekniske skoler havde helt overvejende unge mænd som elever.

2. Tidlige aftenskoler på landet

Reventlowernes indsats

Skolereformen af 1814 var grundigt forberedt i en kommission, der nedsattes i 1789 og således arbejdede med sagen i 25 år. Men allerede ved nytårstid 1784 iværksattes et skolereglement, der indeholdt nye tanker. Det omfattede skolerne under grevskabet Brahetrolleborg på Sydfyn, og iværksætteren var godsets ejer, lensgreve Johan Ludvig Reventlow.

Ved tillysning til december måneds bededagsgudstjeneste 17. december 1783 anmodedes alle sognets indbyggere om at være tilstede. Efter gudstjenesten redegjorde grev Reventlow for sine skoleplaner og oplæste skolernes reglement. Nyindrettede skoler i Hågerup og Gærup stod klar til indvielse.

Lensgreve Johan Ludvig Reventlow (1751-1801), malet af Anton Graff 1783 (Frederiksborgmuseet).

Skolereglementet vidnede om usædvanligt fremsyn. Udenadslæren blev bandlyst. Børnene skulle hjælpes til at forstå hvad de læste og hørte. Skolegangen, ens for piger og drenge, skulle begynde ved det fyldte sjette år og fortsætte til 14-16 års alderen, så »de kunne få lært alt det, de ville behøve at vide i deres tilkommende stand og vilkår«. Fagene ville være religionens sandheder, biblens historie, det almindeligste af geografien, historien, naturbegivenheder, agerdyrkning, regning, læsning og skrivning.

Om undervisning efter konfirmationen hed det: »For de børn, som har været til konfirmation og have lyst til at vedblive skolen for at blive fuldkomnere, holdes vinterskolen fra 5 til 6 om aftenen«.

For de unge, der var udskrevet af skolen, måtte læreren hver onsdag og søndag eftermiddag, især om sommeren, holde katekisation samt øve dem i læsen, skrivning og regning«.

Det var anselige krav til en lærer, men dermed var det ikke slut. Læreren måtte også være villig til om »vinteraftenen at holde en forelæsningsstunde fra 6 til 7 for de gamle folk«, så de kunne få adgang til nogen oplysning om det de havde forsømt i deres ungdom, i det mindste til at tilbringe tiden på en »angene og nyttig måde«. Sluttelig udtryktes ønske om, at læreren tid efter anden ville være i stand til »at udslette på en god måde mange af de fordomme, vankundighed plejer at fremkalde«.

Der kom 40 af »de gamle folk« til aftenforelæsningsen i vinteren 1784 – en god begyndelse for et pensionisthold.

Når Johan Ludvig Reventlow tog agerdyrkning med som fag i de ældre elevers undervisning i almu-

Indførelsen af undervisningspligten i 1814 skulle på længere sigt afskaffe situationer som denne, hvor en degn må læse op for et aldrende ægtepar. Maleri af M. Unno (Statens pædagogiske Studiesamling).

eskolen var det i pagt med den indgående drøftelse af landbrugets tilstand, som havde været i gang siden Frederik den Femte ophævede censuren for

landøkonomiske og nationaløkonomiske skrifter. Bidrag fra godsejere, præster og videnskabsmænd vældede frem. En frugt heraf var oprettelsen af det

L. A. Rings billede fra 1901 viser en af frugterne af 1814-reformen. Degns rolle er her overtaget af husets datter (Statens kunsthistoriske Fotografisamling).

Kongelige Danske Landhusholdningsselskab 1769. Det virkede navnlig for indførelse af nye afgrøder, rødkløver, kartofler og roer, og nye redskaber som svingploven til afløsning af den tunge hjulplov. Det kunne hænde at rationalistiske præster indflettede et afsnit om forbedringer i landbruget i søndagsprædikenen eller rådgav bønderne umiddelbart efter gudstjenesten.

Efter endt uddannelse indtrådte Johan Ludvig Reventlow i statsstyrelsen ligesom sin ældre bror, lensgreve Christian Ditlev Reventlow til Christianssæde på Lolland. Begge var med i sammensværgelsen, der benyttede kronprins Frederiks (den senere Frederik den Sjettes) konfirmation og indtræden i statsrådet til at styrte gehejmestatssekretær Ove Høegh Guldberg. Han havde efter Johan

Landbrugsreformatoren, lensgreve Christian Ditlev Reventlow (1748-1827). Litografi udgivet 1879 (Det kgl. Bibliotek).

Struensees afsættelse og henrettelse 1772 stået for landets styre og ledet det i yderst konservativ retning. Den sindssyge Christian den Syvende fattede næppe længere, hvad der foregik omkring ham, og da der ved statsrådsmødet 14. april 1784 lagdes et stykke papir foran ham, satte han straks sit navn under. Papiret var Guldbergs afskedigelse, forfattet af de sammensvorne.

Tre måneder senere forelagde Johan Ludvig Reventlow kronprinsen forslag om reformer på krongodset i Nordsjælland. Det omfattede ophævelse af landsbyernes jordfællesskab, udskiftning af jorden til hver enkelt gård og gårdenes udflytning på egne marker samt tildeling af jordlodder til husmændene. For yderligere at fremme bøndernes frigørelse skulle skolevæsenet forbedres. Når alt dette var fuldført skulle reformen »nå sin endelige fuldkommenhed ved at forunde hver beboer, uden undtagelse, frihed og ejendom«.

Her klinger tydeligvis et ekko af den amerikanske uafhængighedserklæring af 4. juli 1776.

Brødrene Reventlow var velrustede til det arbejde de udførte på deres godser og i statstjenesten. 1769-71 havde de foretaget en uddannelsesrejse

gennem Tyskland, Svejts, Frankrig, Belgien, Holland og England. De vendte hjem med impulser til forbedret landbrugs- og skovdrift og med friske indtryk af økonomiske og kulturelle strømninger i oplysningstidens Europa. Begge var grebet af de nye pædagogiske tanker, som var fremsat af Jean-Jacques Rousseau i Frankrig, J. H. Pestalozzi i Schweiz og J. E. Basedow i Tyskland. Ikke mindst Johan Ludvig var optaget af det pædagogiske nybrud hvad hans skolereglement på Brahetrolleborg vidner om. Dets fortsættelsesundervisning efter almueskolen kan være inspireret fra Württemberg, hvor der som nævnt var indført aften- og søndagsskoler 1739.

Begge brødre gennemførte tidligt landbrugsreformer på deres godser, og på Christianssæde nyordnedes skolerne efter mønstret på Brahetrolleborg.

Optimisme og tro på ideernes bærekraft lyser ud af Christian Ditlev Reventlows tale ved afslutningen af reformerne på det nordsjællandske krongods 1788:

»Jeg ser den lykkelige tid i møde, da man ved børnenes undervisning vil anse forstandens og hjertets dannelse for vigtigere end udenadslæsning, så de kan erhverve den kundskab, der gør dem til lykkelige mennesker i deres kald. Jeg ser den tid i møde, da udmarkerne vil ligne velgødede tofter, de sure moser vil være forvandlet til fede hårdbundsenge, alt skadeligt vand afledet, alle kampesten brugt til varig indhegning; en tid, i hvilken de udskiftede bøndergaarde alle omgives med store, vel dyrkede urte- og frugthaver. Den tid, i hvilken kløver, kartofler og roedyrkning ikke mere vil være en sjældenhed; en tid, i hvilken en tjenestekarl vil sætte en ære i at være den skrappeste arbejder og bonden i at være den bedste husbond«.

Christian Ditlev Reventlow var medlem af den Store Skolekommission, så længe den sad. Det gjaldt også hans kollega i gehejmekonseillet, lensgreve Ernst Schimmelmann der på sit gods Lindenberg i Himmerland tidligt indførte landbrugs- og

skolereformer. Johan Ludvig Reventlow var medlem af skolekommissionen fra 1790 til sin død 1801.

Naturligvis havde disse tre førende talsmænd for reformerne modstandere i kommissionen. Den betydeligste af dem var Sjællands biskop Nicolai Edinger Balle. Han ønskede i oplysningstidens ånd et landsdækkende skolevæsen med undervisningspligt, men det skulle være nært forbundet med den evangelisk-lutherske lære og under tilsyn af præst, provst og biskop. De mange nye fag i Brahetrolleborg-reglementet var han skeptisk overfor og lagde vægten på religion, skrivning, læsning og regning.

Dog findes der i anordningen af 1814 nogle bestemmelser der ord til andet er taget fra Brahetrolleborg-reglementet, men visionerne om en fortsættelsesundervisning efter almueskolen er blegnet og ligger gemt i ordene »anden nyttig undervisning« i aftenskolen.

Hvor hårdt det end gik ud over visionerne, var det i året 1814 en epokegørende bedrift at sætte reformerne i kraft. Året før havde vi statsbankerotten, 1814 afståelsen af Norge til Sverige og derpå fulgte en langvarig landbrugskrise med stærkt faldende kornpriser.

For skolevæsenet var mangel på uddannede lærere en yderligere belastning. Den Store Skolekommission havde nok fået nogle seminarier i gang (det første var Blågård 1791), men det tog tid at uddanne et tilstrækkeligt antal lærere. Biskop Fr. Münter nævner i visitatsoptegnelser o. 1829, at af 132 sjællandske lærere var kun 46 seminarieuddannede. Blandt de øvrige var eksempelvis latinskoledisciple, en kommandersergent, en skriver, en forpagter, en husarkorporal, en skomager, en kusk, en bogbinde og en tjener.

Det er ikke udelukket at nogle af dem kan have været gode pædagoger, men fagligt manglede de meget. Det kunne være svært nok for de seminarieuddannede at leve op til den nye almueskole. Langt sværere var det for de andre. Det tog tid og kræfter.

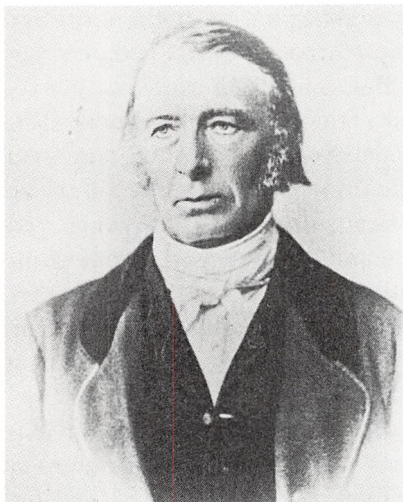
Sagt med et udtryk, der er meget yndet i nutiden, blev landbo- og skolereformer trukket ned over hovedet på bønderne. Der var intet almuekrav om reformer. Nok ønskede bønderne stavnsbåndet løst, ikke fordi det tyngede så slemt længere, men fordi det følte som en deklassering i forhold til andre samfundsgrupper. Kronprins Frederik vandt ved stavnsbåndsløsningen en hengivenhed i bondestanden der holdt sig så længe han levede. Almuesindet så i kong Frederik den Sjette den gode landsfader.

Mange bønder betragtede landbrugsreformer og skoleordning med undervisningspligt som noget nymodens, godsejerne ønskede i egen interesse. Gennem århundreder var der i bondebefolkningen opsamlet en dyb mistillid til herremændene. Hvad var de mon nu ude på?

Naturligvis havde godsejerne økonomisk interesse i reformerne. Ufredstiderne øgede efterspørgslen efter landbrugsvarer, især korn, og det krævede bedre dyrkning af jorden og villigere og bedre oplyst bondebefolkning. Men reformerne var også i bøndernes interesse. Var de mange gange kede af eller ligefrem bange for at forlade landsbyfællesskabet, så indså udflytterne efterhånden, at det gav friere forhold og bedre udbytte, og at gode kundskaber var nyttige. Gradvis svækkedes uviljen mod skolereformen. Men der skulle mindst et generationsskifte til, før bønderne gjorde sig gældende i samfundsdebatten, og først da tog aftenskolen og anden fortsættelsesundervisning fart fremad.

Rasmus Sørensens indsats

Pioneren inden for aftenskolen var lærer Rasmus Sørensen, født i Jelling og uddannet på Vesterborg seminarium under Christianssæde. Han blev ansat i Århus, men hans oppositionelle holdning bragte ham i modsætning til skolemyndighederne. Han valgte så at tage sin afsked – inden den blev ham pålagt – og ansattes 1821 ved Brandstrup skole un-

Rasmus Sørensen (1799-1865), politiker, lærer og lægprædikant (Folketingets Bibliotek)

der Christianssæde. Hans læsning var omfattende, ikke mindst af dansk og tysk teologi og skønlitteratur. Som lærer fik han rosende omtale i provste- og bispevisitatoptegnelser og var utvivlsomt en meget dygtig pædagog. Da han kom til Brandstrup var han stærkt optaget af N. F. S. Grundtvigs skrifter og ville begynde aftenskole. Han henvendte sig til grev Reventlow og bad om penge til at anskaffe Grundtvigs oversættelse af Saxos danmarkshistorie og Grundtvigs gendigtning af nordiske myter og sagn.

Det faldt ikke i god jord hos greven. Han der havde sin rod i oplysningstiden, yndede absolut ikke gamle sagn og krøniker og slet ikke Grundtvigs stil og intolerance i kampen mod rationalismen. Han anbefalede Rasmus Sørensen at forelæse af biblen og fortælle om den nyere historie. Bøger kunne han låne i Christianssædes bibliotek.

Rasmus Sørensen ville gerne læse af biblen, men – hævdede han med styrke – interessen hos almuen måtte først vækkes ved verdslig fortælling i almuens eget sprog. Dertil fandt han Grundtvigs skrifter og oversættelser velegnede.

Det stod hårdt mod hårdt. Rasmus Sørensen ville

ikke bøje sig, greven heller ikke, men han var tolerant og standsede ikke Sørensens planer. Dog – støtte indkøb af Grundtvigs værker ville han under ingen omstændigheder.

Dette sammenstød mellem greve og landsbylærer viser i et glimt en strid, som aftenskolen ikke så sjældent har været indblandet i.

Som eksempel kan nævnes den lidenskabelige debat om peddigrørflætnings berettigelse i aftenskolen, som førtes for godt en snes år siden.

Der er naturligvis en afgrundsdyb forskel i lødighed mellem diskussionen om peddigrør og diskussionen om Grundtvigs virke, men i afvejelsen af hvad der er nyttigt og støtteberettiget ligger ligheden mellem de to diskussioner.

Den pædagogiske metode i voksenundervisning er ligeledes hyppigt debatteret. Her er der ikke tvivl om, at Rasmus Sørensen havde en dybere indsigt end grev Reventlow.

Rasmus Sørensen har skildret sit møde med greven i sin selvbiografi »Mit Levnetsløb« og følger til, at sognets folk mødte hans forelæsninger af de nordiske krøniker og andre almennyttige sager med opmærksomhed, men erkender at han ikke fik indført nogen ordentlig aftenskole.

Det gjorde han derimod, da han 1827 flyttede fra Brandstrup til Venslev under grevskabet Holsteinborg i Sydsjælland. Lensgreve Frederik Adolph Holstein havde tidligt indført landboreformer og forbedring af godsets skoler. Som dybt greben kristen og human godsejer var han lige så optaget af sine bønders åndelige vel som af deres materielle kår.

Sørensen holdt aftenskole et par gange ugentlig om vinteren, og andre lærere under godset fulgte hans eksempel. Desuden havde han en ugentlig foredragsaften om bibelske og historiske emner for sognemændene, og »det vandt megen indgang hos dem. De lærte snart at tale med og dømme herom med megen deltagelse«.

Det var vel ikke egentlig diskussion, men netop samtale. I Brandstrup havde bønderne lyttet med opmærksomhed, men Sørensen nævner ikke noget om samtale. Udelukket er det naturligvis ikke at han efter Brandstruptiden er »vokset« som pædagog, men den mulighed er nærliggende, at han, der i Venslev mødte og blev ivrig deltager i den gudelige vækkelse i Sydvestsjælland, har lært af samtaleformen i denne lægmandsbevægelse.

Den gudelige vækkelse var en protest mod de rationalistiske præsters forkyndelse som forekom bønderne ligegyldig og åndløs. Tilmed førte myndighedernes ændring af gudstjenestens form og indføring af ny salmebog i stedet for Kingos tilvante til utilfredshed. Dette sidste bevirkede at »de stærke jyder« i Bjerre herred mellem Vejle og Horsens sang med stærke røster af Kingos salmebog, når degnen istemte salmer fra den nye salmebog.

For gudelige møder havde enevælden hundrede år tidligere lagt stramme regler. Ingen uden for sognet måtte deltage. Kvinder var udelukket. Møder måtte kun finde sted i dagslys og uden for kirketiden. Sognepræsten skulle have besked om møder og helst overvære dem, – altså en slags censur. Noget længere tale over en bibeltekst, endsige en prædiken, måtte ikke forekomme.

Enevælden ville ikke vide af nogen vranglære.

I 1833 trådte Rasmus Sørensen frem som grundfigur og organisator af den gudelige vækkelse i Sydvestsjælland. Møderne rakte ud over sognegrænserne og blev til store forsamlinger, hvor Sørensen fordømte gejstligheden og talte for frie, lægmandsstyrede menigheder. Grev Holstein fandt, at det nu gik for vidt og formanede til besindighed i et lille skrift, »Nogle Ord til Christendommens Venner på Grevskabet Holsteinborg«, men uden synderligt resultat. Myndighederne tog hårdere fat med politiundersøgelser. Rasmus Sørensen måtte af med bøder, andre en tid i fængsel.

Københavnske liberale benyttede fremfærden

mod de gudelige vækkelser til angreb på enevælden. Om dens religiøse »frihed« skrev senere statsminister og biskop D. G. Monrad:

»Når en mængde mennesker, der er forsamlede efter solens nedgang, læser sammen i Biblen, da er forsamlingen ulovlig, men kaster de Biblen under bordet og tager kortene frem, da er forsamlingen lovlig. Hvis en af de forsamlede læser en prædiken af Luthers huspostil, da er forsamlingen ulovlig, men giver de sig til at føre gækkelig snak eller synge en letfærdig vise, bliver forsamlingen straks lovlig«.

Fra 1840 var Rasmus Sørensen også talsmand for bøndernes ligestilling med andre samfundslag og medstifter af Brandassuranceforeningen for Holbæk amt hvis mål var at gøre bønderne uafhængige af byernes forsikringsselskaber. 1842 stiftede han sammen med senere folketingsmand J. A. Hansen bladet *Almuevennen* og prægede dets første nummer med en stor artikel om folkeoplysning. 1844 tog han sin afsked fra skolen og flyttede til København, hvor han et par år drev aftenskole.

Rasmus Sørensen står som aftenskolens pioner på landet. Som organisator af gudelige forsamlinger vakte han almuens forståelse for, at der var andet end det daglige slid for føden, der kaldte på deres interesse. Som agitator virkede han stærkt og havde greb om en forsamling. Eline Boisen, gift med pastor Frederik Boisen i Skørpinge, fortæller i sin dagbog, hvorledes Rasmus Sørensen på et vækkelsesmøde, hvor unge karle, klædt i kvindetøj, forsøgte at forstyrre, fik de formummede til stille at liste bort ved at udmale for dem alle helvedes værste rædsler, der ville blive dem til del, når tiden kom. – Men Eline Boisen gennemskuede også hans selvhævdende, brovtende optræden, når han deltog i møder i hendes hjem og faderligt formanede og beskyttende lagde armen om skulderen på hendes mand. Hun, der var kritisk over for vækkelsen, huede ham ikke.

3. Aftenskolen i enevældens sidste år

Aftenskoler i 1840erne

En halv snes dage før jul 1840 sendte lærer E. Fog i Kundby ved Holbæk en indbydelse til hjemmene i sit skoledistrikt om aftenskole for konfirmerede drenge hver torsdag aften fra halvsvy til ni. Lærer Fog ville sørge for opvarmning af skolen for egen regning. Undervisningen ville være gratis, dog anmodede han om at deltagerne to og to skiftedes til at medbringe et tællelys. Aftenskolen anbefaledes af sognepræsten.

Den 7. januar 1841 ventede en formentlig lidt nervøs lærer spændt på deltagere. Der kom kun få unge, men derudover adskillige »oplyste og agtværdige gårdmænd« der bad om at måtte høre på undervisningen. Fog indledte med at fortælle om fagene, regning, skriftlæsning, at »opsætte vore tanker skriftligt«, overblik over fædrelandets historie og jordbeskrivelse (geografi). Det var langt mere, end anordningen af 1814 foreskrev. At udtrykke sig skriftligt var end ikke foreskrevet i anordningen for almueskolen.

Derefter begyndte Fog at fortælle om sognets historie, som de unge vel havde hørt noget om hjemme, fortalt af bedsteforældre, men, føjede han til, der var jo også sket noget før deres tid, og der var sket noget uden for deres sogn, så der kunne fortælles en hel Danmarkshistorie. ✕

Ugen efter var der mødt adskilligt flere unge, og de agtværdige mænd har antagelig været tilfreds med, hvad de hørte den første aften. Blandt dem har sandsynligvis været arvefæster Jens Gregersen, der blev medstifter af Bondevenneselskabet og medlem af den grundlovgivende rigsforsamling 1848.

1846 begyndte i Sønderholm mellem Ålborg og Nibe en aftenskole, der i hvert fald indtil sidst i 1870erne søgtes af hele byens ungdom. Desværre er det ikke oplyst, hvem der var den igangsættende kraft. Den daværende redaktør af Ålborg Stiftstidende var Bernhard Ree, en ivrig fortaler for bøndernes ligestilling, for folkeoplysning og fremskridt. Bladet oplevede under ham en betydelig fremgang og kan have sin andel i den vellykkede aftenskole i Sønderholm.

Fra Horne på Fyn meddeltes i en beretning til Danmarks Lærerforening i slutningen af 1870erne:

»I flere vintre holdtes aftenskole for den voksne ungdom; den besøgte af 40-50, deriblandt flere ældre mænd fra hele sognet. Siden 1843 er der i reglen hver vinter holdt aftenmøder i skolen. Hver uge holdes en sammenkomst med sang, foredrag og oplæsning. Aftenmøderne besøges særdeles flittigt; i begyndelsen var børnene i ældste klasse med, men tilstrømningen er så stor, at alle ukonfirmerede nægtes adgang, og det store lokale er altid overfyldt. Ungdommen fra hele sognet strømmer til, og alt går med største orden. Læreren afholder alle udgifter, saa alt er gratis«.

I Ballum på den sønderjydske vestkyst begyndtes en aftenskole i 1842. Her var fagkredsen omfattende. Foruden dansk og regning blev der tilbudt geografi, naturhistorie, astronomi, tysk, historie (også verdenshistorie) og orientering om kommunalvæsenet på landet. Sognepræsten bistod læreren med undervisningen, der fandt sted tre gange to timer hver uge. Læreren aflønnedes med 30 rigsdaler for aftenskolearbejdet.

De her nævnte fire eksempler på igangsættelse af

aftenskole er karakteristiske ved, at skolekommissionen ikke synes at have spillet nogen rolle. I Kundby, Horne og Ballum er læreren igangsætter. I Kundby betalte han også opvarmning, i hvert fald i begyndelsen. I Horne afholdt han alle udgifter, men Horne skole var også en art organistskole, og det kan have givet indtægter, som kan være brugt til aftenskole og foredrag. Hvorledes lønning af læreren i Ballum er skaffet tilveje, vides ikke. Muligvis har deltagerne i aftenskolen her betalt et lille gebyr for undervisningen. De lokale myndigheder kunne henholde sig til, at undervisning i aftenskolen var embedspligt.

Er anordningen af 1814 ikke fulgt på disse områder, så gælder det også på andre. Fagene ud over skrivning og regning kan henføres til »anden nyttig undervisning«, men foredrag og oplæsning i aftenskolen kan embedsmændene i kancelliet i København, hvoraf mange havde en fast forankret rod i enevælden, næppe have forestillet sig i aftenskolen. Når de vogtede nøje over, at ingen læg person talte i de gudelige forsamlinger, må frygten for, hvad der kunne hænde i en forsamling, hvor emnerne kunne være vidtspændende, have været så meget større.

Men tiden efter Frederik den Sjette var blevet en anden. Enevælden sygnede hen, og reformkravene voksede.

For almueskolens vedkommende udtryktes det enkelt og klart i et indlæg fra Assens i »Maanedsskrift og Repertorium for Almueskolelærere« 1840: »De for Almuen mest uundværlige Kundskaber er andre i 1840 end i 1814«.

Fagtilbudene i Ballum vidnede derom, ikke mindst tilbudet om orientering i kommunalstyre.

I 1841 var der indført et begrænset lokalt selvstyre på landet med oprettelse af sogneforstanderskaber og amtsråd. (Købstæderne og København havde et par år tidligere fået deres selvstyre udvidet).

Sogneforstanderskaberne bestod af sognepræst,

herredsfoged og sognets største grundejere som selvskrevne medlemmer samt nogle af bønderne valgte medlemmer. Valgret havde de der var ejere eller arvefæstere af en ejendom med mindst een td. hartkorn. Styrelsen af skolevæsenet gik over til sogneforstanderskabet. Skolekommissionen ophævedes (indtil 1867).

Amtsrådene havde den kongelig udnævnte amtmand som født formand, en provst og et par lensgrever som selvskrevne medlemmer samt et antal medlemmer, valgt halvt af amtets største godsejere, halvt af valgmænd, af hvilke sogneforstanderskaberne udpegede hver een.

For begge råd betød disse valgeregler, at kun godsejere og gårdmænd med ejendom af mindst een td. hartkorn havde valgret og del i styrelsen, – men et skridt mod folkestyre var det trods alt.

Bønderne gik til arbejdet i rådene med deres sunde fornuft – der nok nu og da antog karakter af snusfornuft – og med ringe kundskaber. Almueskolen var utilstrækkelig, viste det sig. Der manglede en undervisning, der mere end almueskolen sigtede mod samfundslivet. Deraf opstod tanken om højere bondeskoler eller bondehøjskoler, der underviste i samfunds- og landbrugsforhold. Der blev talt meget derom, men derved blev det i 1840erne.

Bedre gik det med de kommunalforeninger, som bønderne dannede for at drøfte fælles kommunale sager og eventuel fælles optræden i et amt. Og succes fik Bondevenneselskabet, stiftet i Holbæk 1846. Dets program krævede i en række punkter bondestandens ligeberettigelse med andre samfundsborgere og forbedring af husmændenes kår. Som første punkt stod: Bedre folkeoplysning.

En af hovedmændene bag selskabets stiftelse, lærer Asmund Gleerup i Udby ved Holbæk, blev afskediget på grund af sin aktivitet. Det Danske Kancelli i København frygtede bondebevægelsen nok så meget som de gudelige forsamlinger.

Bondestandens frigørelse og det begyndende lo-

kale selvstyre øgede forståelsen for uddannelse og kundskaber. Det forudsatte oplyste og vidende mænd. Kvinderne talte ingen endnu om. Den altid utrættelige lærer Rasmus Sørensen i Venslev fremsatte 1843 et »Indbydelses-Forslag til at oprette en Underviisningsanstalt for voxne Bønderkarle«. Hans begrundelse var, at der endnu manglede »en skole for de af bondestandens gode hoveder, som ved videre undervisning virkelig kunde vorde i stand til at repræsentere landalmuen ... hvad enten det skulde være som sogneforstandere, amsraadsmedlemmer og stænderdeputerede eller som folkelige skønsmænd, på en måde som sagførere, i deres egen stands anliggender, som andre oplyste mænd i de øvrige ustuderede borgerklasser«.

Rasmus Sørensen var ikke den, der underdanigt tog hatten af for en bybo. Bonden kunne blive lige så god!

Blandt hans mere luftige planer var dannelse af et aktieselskab, som skulle bekoste bogsamlinger i sognene. Det blev der ikke noget af. Mere jordbunden var hans opfordring til bønderne om at gå sammen en gang om ugen for at læse aviser, småskrifter eller bøger og samtale om dem. Når alle ville lægge et par skilling til, kunne der efterhånden blive en bogsamling, som andre også kunne få nytte af. Hvor meget Sørensens opfordring virkede er ikke til at afgøre. En kendsgerning er det imidlertid at der i 1840erne fremkom sognebogsamlinger i en række sogne. De kan være skabt efter Rasmus Sørensens plan, men mæcener i det små der kunne ofre penge på lidt bogindkøb, har der vel også været hist og her, hvis man da ikke var så heldig som bønderne i Tranekær, hvor grev Ahlefeldt gav 200 rigsdaler til en bogsamling og arrangerede en ugentlig forelæsningsaften – oplæsningsaften ville man sige i dag. Ingemanns og Walter Scotts historiske romaner var meget yndede, både underholdende og belærende og ikke så lidt fantasifulde.

Grundtvig og den første højskole

Men den, hvis visioner om, at oplysning ej blot er »for de lærde«, rakte videst og satte sig varige spor, var naturligvis N. F. S. Grundtvig. Hans tanker om »Skolen i Soer« vakte ikke så megen opmærksomhed, da de udkom i bogform 1838, men de skulle leve længe. Grundtvig ville fremme en nærmere forbindelse mellem regering og folk og folk og videnskab. Midler skulle være en folkelig højskole hvor de unge kunne lære at kende og elske fædreland og deres modersmål, blive oplyst om det borgerlige samfund og lære at menneskelig dannelse og åndelig nydelse lader sig forene med alle stillinger. En sådan skole måtte samle sig om »folkelighed, fædreland og modersmål«.

Blandt lærerne måtte een være dygtig i modersmålet, ikke blot som det findes i bøgerne, men frem for alt som det lever i folkemunde; en anden måtte kunne fortælle fædrelandets historie, så det føltes, hvilke krav det har på os alle; en tredje måtte kende og elske folkesangen og være forsanger; en fjerde måtte være inde i fædrelandets geografi og næringsveje; en femte måtte være lovkyndig og give indføring i fædrelandets statsforfatning og lovgivning.

N. F. S. Grundtvig (1783-1872), litografi efter maleri af C. A. Jensen (Det kgl. Bibliotek).

Skolen skulle ikke give adgang til nogen stilling eller nogen rettigheder og måtte ikke have optages- eller afgangsprøver.

En skole for nykonfirmerede i 14-15 års alderen ville det ikke blive. Grundtvig stilede mod unge mænd med en vis modenhed, unge der efter et års eller et par års ophold på skolen kunne gå ud i samfundet og blive foregangsmænd i en dansk folkelig bevægelse, der kunne være med til at styre og lede nationen som en folkelig enhed.

Christian den Ottende interesseredes for Skolen i Soer, og en kongelig resolution af 31. december 1847 fastlagde grundreglerne for Sorø Akademis Realhøjskole, men tre uger senere døde kongen. To måneder senere afskaffedes enevælden, og det slesvig-holstenske oprør brød ud og førte til treårskrigen. Vi skal frem til indvielsen af Nordens Folkelige Akademi i Kungälv i 1968, før Skolen i Soer virkelig gjordes, om ikke i den oprindelig tænkte form, så i Grundtvigs ånd.

Den første danske folkelige, grundtvigske højskole oprettedes ikke i kongeriget, men i Sønderjyl-

Højskolemanden, professor Christian Flor (1792-1875), fotografert 1861 (Det kgl. Bibliotek).

Sofus Høgsbro (1822-1902), højskoleforstander og senere en kendt politiker (Folketingets Bibliotek).

land. Af flere var den tænkt som en landbrugsfaglig skole. I den tysktalende del af Slesvig var der 1842 i Rendsborg oprettet en højere bondeskole, hvis formål var »vaterländisch, nicht schleswig-holsteinisch«, men lærerne var tyske, eleverne var tyske og omgivelserne tyske. 1844 fulgte så oprettelsen af Rødding højskole, og den skulle blive »et arsenal for danskheden«, som historikeren Roar Skovmand har udtrykt det.

De to der sikrede Rødding højskoles grundtvigske holdning var professor Christian Flor der ledede skolen før treårskrigen, og Sofus Høgsbro, der trådte til da skolen genåbnedes 1850 efter krigens afslutning.

Chr. Flor var professor i dansk ved Kiels universitet og blev i 1830erne og 1840erne den, der støttede og inspirerede den vågnende danske bevidsthed i den nordlige del af Slesvig. På den anden danske landmandsforsamling i Odense 1846 argumenterede han stærkt for en grundtvigsk højskole mod tilhængerne af en rent landbrugsfaglig undervisning.

Efter Flors opfattelse var det den rent menneske-

lige dannelse, bonden higede efter. Bonden følte sig trykket af at han ikke rigtigt kunne begå sig i samfundet. Han havde fået sæde i de Rådgivende Stænderforsamlinger, men han sad der frygtsom og forlegen, nedtrykt af den følelse: Du ved jo ingenting! Skaf mig oplysning – bad han. Hvori denne oplysning skulle bestå og hvorledes en sådan dannelse skulle være, vidste han ikke, men det vidste han, at den åndelige selvstændighed og frimodighed som han savnede og sukkede efter, fik han ikke, fordi han lærte at pløje og så bedre. Bonden tænkte at »er jeg først blevet oplyst, så skal jeg nok selv finde vejen til at blive en dygtigere landmand«.

Det var Flors tro, at man ville nå mere på en skole, hvor den halve tid ofredes på de humane fag, end på en hvor al tiden anvendtes til de egentlige landbrugsspørgsmål.

Den pædagogiske holdning, Flor her bar frem, vil vel ofte være rettesnoren, når en lærer skal under vise voksne. Der er stadig dem, der har en underlegenhedsfølelse som bondens i 1840erne. Der skal opbygges selvtillid hos eleven, ikke bare fyldes kundskaber på af en bedrevidende lærer.

Stænderforsamlingerne og skolespørgsmålene

Netop Frederik den Sjettes anordninger af 28. maj 1831 om indførelse af de Rådgivende Provinsialstænder måtte styrke bøndernes følelse af manglen på oplysning.

Kongen gav ikke sin enevældige magt fra sig. Han havde fortsat den endelige, afgørende beslutning, men det nye var, at stænderne kunne udtale sig om forslag, som kongen ønskede at forelægge for dem. Det krævede i mange tilfælde en indsigt i samfundsforhold, som bønderne var uvidende om. Derudover kunne stænderne indgive petitioner (andragender) til kongen om forhold, de ønskede ændret, eller om helt nye ordninger. Dette sidste var lettere for bønderne. De vidste godt, hvad de ville have

ændret i deres kår, men så var der formuleringen af petitionerne. Alt dette nye forudsatte viden og kundskaber, som de færreste bønder var i besiddelse af.

Kongeriget fik to stænderforsamlinger, en i Roskilde for øernes område og en i Viborg for Nørrejylland. Hertugdømmerne fik hver sin forsamling, Slesvigs i Slesvig by, Holstens i Itzehoe. Stænderne skulle samles hvert andet år, og kongen bestemte hvornår og hvorlænge de var samlet.

Ved valgene deltes de valgberettigede i tre grupper: adel, borgere og bønder, og hver gruppe valgte sine stænderdeputerede. Til Roskilde stænder valgtes 17 godsejere, 12 medlemmer fra København og 11 fra købstæderne samt 20 mindre landejendomsbesiddere. Her havde bonderepræsentanterne en trediedel af medlemmerne. I Viborg var deres repræsentation forholdvis større. Her valgtes 12 godsejere, 14 fra købstæderne og 22 mindre landejendomsbesiddere.

Valgret havde enhver mand, der var fyldt 25 år – forudsat at han opfyldte visse krav om besiddelse af grundejendom. Det gjorde godsejerne pr. definition. I København krævedes grundejendom til værdi af mindst 8.000 kr., i købstæderne af mindst 2.000 kr. På landet havde selvejere valgret, når de havde 4 tdr. hartkorn, fæstere når de havde 5 tdr. Samtlige valgberettigede talte 2,8 pct. af landets befolkning.

Her som i kommunalstyret sørgede enevælden for at »alliere sig« med de større grundejere der formodedes at have samme interesse som enevælden i at undgå revolutionsagtige tilstande.

De mest rebelske blandt de stænderdeputerede var Bondevennerne der forlangte vidtgående sociale og økonomiske reformer. Meget oprørsk virkede deres krav om almindelig værnepligt. Hidtil havde kun bønder skullet gøre militærtjeneste. Det var en forfærdelig tanke for byboere, at deres sønner skulle tjene sammen med »rå og uvidende bønderkarle«, – men almindelig værnepligt indførtes 1848.

*Herredsfoged
J.P. With (1791-
1854), litografi
1853 (Folketingets
Bibliotek).*

I skolespørgsmål var Bondevennerne mere sagtomme. De krævede bedre skoleundervisning, også ud over de nødtørftige mål som det tvungne skolevæsen kunne yde. Fra enkelte egne kom ønsker om bondehøjskoler, i nogle tilfælde med tilføjelse om at det skulle være som Grundtvig ønskede det. Fra Falkerslev på Falster kom krav om realundervisning, og fra Ribe amt ønske om at hæve konfirmationsalderen for husmandsbørn til 16 år. Det var velment, for det betød at disse børn der ofte måtte ud at tjene i 7-8 års alderen og hyppigt måtte forsumme skolen, fik et par år mere i almueskolen.

I modsætning til en sådan forlænget tvungen skolegang var gårdejer Ole Kirk fra Ulfborg tilhænger af en større frihed for børn og forældre i skolespørgsmål. Hans tanker gik i retning af det som Christen Kold indledte 5-6 år senere med sin fri-skole.

I de sidste stænderforsamlinger under enevælden blev bondehøjskolen eller den højere bondeskole, som nogle benævnte den, udførligere drøftet, navnlig i Viborg. Her indbragte herredsfoged J. P. With fra Bjerre-Hatting herred et forslag om oprettelse af bondehøjskoler over hele landet, en i hvert stift. Et lignende forslag behandledes i Roskilde, her ind-

sendt fra Høm-Vetterslev ved Ringsted. Men der kom intet ud af det. Christian den Ottende var på det tidspunkt optaget af virkeliggørelse af Skolen i Soer – som der heller ikke kom noget ud af, da Danmark 1848 fik helt andre problemer at slås med.

Alt i alt må det siges, at der var mange tanker og forslag om forbedret undervisning på landet, men det skulle høre en senere tid til.

Anderledes gik det med byernes undervisning af de ældre børn og konfirmerede unge, men det var små fremskridt, og de var nok især hjulpet frem, fordi der i stænderforsamlingerne var repræsentanter med højere uddannelse, som tilmed normalt udgjorde et flertal.

En fremtrædende repræsentant for en udvidet realundervisning var 1830erne førende liberale politiker Tage Algreen-Ussing. I en tale 1836 i Roskilde stænder fremhævede han det industrielle gennembrud med jernbaner og dampskibe, der bragte nationerne nærmere sammen. Tiden krævede undervisning i levende sprog fremfor de døde (græsk, latin og hebraisk), og i teknologi, varekundskab, handelsgeografi, statistik og statsforfatning i stedet for mytologi og kongerækker.

Og så fulgte dette retoriske udfald:

*Politikeren og
juristen Tage
Algreen-Ussing
(1797-1872)
(Folketingets
Bibliotek).*

»Arme ungdom: Du tørster efter at lære, men du bor i en ørken, hvor intet kundskabens væld kan læske din brændende tunge. Skolen mangler!

Arme fædre: I ville gerne ofre alt for at skaffe eders børn nyttige kundskaber, men hvor I vender eders øjne hen. Skolen mangler!

Arme Danmark: Du kunne eje en kraftig, dygtig, oplyst middelstand, udrustet med kundskaber, nyttige for livet og frugtbare i deres anvendelse, men du ejer den ikke. Skolen mangler!«

Dette højstemte nødråb blev hørt. Ved kongelig resolution af 17. januar 1838 bestemtes det, at der i København og købstæderne kunne indrettes borgerskoleklasser (med visse realfag), hvor mere velstillede folks børn mod betaling kunne undervises, adskilt fra »simple almuebørn«.

Der var klasseskel – ikke blot i borgerskolen!

Blandt stænderforsamlingernes deputerede var ingen lærere. Næppe nogen købstadlærer ejede grundareal stort nok til at gøre ham valgbar. Lærerne på landet drev nok landbrug på en mindre jordlod, men den tilhørte skolen, og hvad læreren fik ud af den var del af hans løn.

Men som andre samfundsgrupper førtes lærerne aktivt ind i deltagelse i offentlig debat ved oprettelsen af stænderforsamlingerne. En række måneds skrifter, udgivet af lærere, behandlede deres to hovedproblemer, lønforhold og skolelovgivning.

Lærerne var ringe lønnet, og jo flere seminarieuddannede lærere der ansattes i almueskolen, jo stærkere følte det. En faguddannet lærer måtte have mere i løn end en afdanket sergent der virkede i en skole.

Visse forbedringer opnåede lærerne i løbet af 1840erne, rimeligere pensionsordning, påbud om at ledige embeder skulle opslås (hidtil var embeder ikke så sjældent besat ved nepotisme) og fritagelse for pligten til at besørge korrespondancen mellem præst og provst. Denne »løben med degnetasken«, der var påbudt i Christian den Femtes Danske Lov

og først blev ophævet i 1851, var ikke kun en byrde, men følte som en fornedrelse.

Hvad skolelovgivningen angik, var lærernes ønsker på det administrative område, at en sagkyndig overbestyrelse af skolevæsnet fik hele kaldsretten. Heri lå en dobbelt brod, dels mod godsejere og kirkeejere, dels mod juristerne i Danske Kancelli. De første havde kaldsretten for de områder som de ejede eller havde som len fra gammel tid. De sidstnævnte oprørtes over, at en skolemand skulle blande sig i deres anliggender, eventuelt have skolesager under sig i egen afdeling. På det pædagogiske område var ønskelisten bl.a. større lærefrihed, bedre læremidler og også oprettelse af fortsættelsesskoler.

Fra det første almindelige lærermøde i Randers 1. maj 1846 samledes disse ønsker i en petition til stænderforsamlingerne. Petitionen fik en ret grundig behandling i Viborg. En komitébetænkning var forbeholdent velvillig, idet dog Ole Kirk i et særvotum udtrykte betænkeligheder, »da staten ikke kan fordr med billighed, at den sidste skilling skal ydes til skolevæsnet«.

Viborg stænder fik ikke gjort mere ved sagen. Inden de skulle mødes igen efteråret 1848, var Danmark blevet et konstitutionelt monarki med ansvarlige ministre. Kirke og skole havde fået eget ministerium. Det var mere end lærerne havde anmodet om. Eget ministerium var bedre end en overbestyrelse i Danske Kancelli.

Af de mange forslag om uddannelse af den konfirmerede ungdom var praktisk taget intet gennemført. I Sønderjylland var Rødding højskole rejst, men ved sønderjydernes egne kræfter.

Aftenskolen havde næsten ikke været drøftet. Dog havde den fået et lille løft. I en cirkulæreskrivelse af 28. maj 1846 havde Danske Kancelli pålagt amtmænd og biskopper at opfordre sogneforstanderskaberne til at oprette aftenskoler, at opmuntre de unge til at søge skolen og at pålægge husbond og

forældre ikke at hindre de unges deltagelse. Samtidig pålagdes det amtmænd og biskop at »tilkendegive sogneforstanderskaberne, at udgifter til lys og varme vil være at bestride som de øvrige udgifter ved skolevæsenet, og at det vil være ønskeligt, om skolelærerne kunne gives en opmuntring til vinterskole for den konfirmerede ungdom ved et lidet tillæg til lønnen«.

Denne skrivelse har vel sat noget i gang, men forud var der begyndt aftenskole i adskillige sogne, i de fleste tilfælde utvivlsomt på lærernes initiativ.

En opgørelse over antallet af aftenskoler 1847 er foretaget af A. F. Bergsøe i hans Den Danske Statistik, bind 3, 1848.

Af aftenskoler på landet var der o. 210, deraf 130 på øerne og 80 i Jylland. Det var godt 8 pct. af landets 2.460 landsbyskoler. Dertil kom aftenskole i to købstæder. Der var samtidig noteret 75 mislykkede forsøg på aftenskoleundervisning, 40 på øerne og 35 i Jylland.

I købstæderne havde den kgl. resolution af 17. januar 1838 om opdeling af skolen i betalt borgerskoleklasse og gratis almueskole, hyppigt kaldet friskolen, virket ganske stærkt.

Af de 67 købstæder havde de 30 med lavt indbyggertal ingen klassedeling og ingen skolepenge. Her var undervisningen ikke meget forskellig fra landsbyskolens. Måske undervistes der lidt mere i geografi og fædrelandshistorie, et par steder desuden i tysk og tegning. I nogle af disse mindre købstæder var der knyttet en særlig realklasse til borgerskolen, i enkelte oprettet en realskole, og her betaltes der skolepenge.

I de resterende 37 større købstæder var der sat skel mellem borgerskole og friskole. I 12 af byerne var der ikke skolepenge, men skolekommissionen bestemte hvilke børn der skulle i hvilken skole. I de 25 betaltes for undervisning i borgerskolen der også hyppigt kaldtes betalingsskolen.

På baggrund af denne noget summariske stati-

stik – vi har ingen bedre – kan udviklingen i uddannelsen i byerne og på landet i de 12-13 år, de Rådgivende Provinsialstænder virkede, gøres op. Resultatet var, at byernes unge havde fået lidt bedre uddannelsesmuligheder. For landsbyernes unge var der ikke anden forbedring end de relativt få aftenskoler. Det skal tilføjes at antallet af seminarieudannede lærere var øget. Det har højnet kvaliteten af undervisningen, men det må antages at have været ens for by og land. Kløften mellem de unges uddannelsesmuligheder i købstæder og på landet var uddybet.

4. Aftenskolevisioner i folkestyrets første år

Monrads og Madvigs forslag

Revolutionsrøret 1848 førte til enevældens afskaffelse og en fri forfatning, men skærpede også forholdet mellem dansk og tysk i en sådan grad, at den dansk-tyske helstat: kongeriget, Slesvig, Holsten og Lauenborg, truedes af splittelse.

Overalt i Europa, bortset fra Rusland, var i 1840erne opstået en liberal bevægelse, der krævede fri forfatninger, borgerrettigheder og ophævelse af censuren.

Socialt var småhåndværkere og arbejdere ramt af konkurrence fra den begyndende industri og af arbejdsløshed.

Årene 1846-47 var karakteriseret af økonomisk krise.

I Italien og Tyskland, der var opdelt i småstater, var rejst en bevægelse for national enhed. Tyskland bestod af 38 selvstændige områder, nogle få kongedømmer, mange hertugdømmer og nogle frie rigsstæder som Hamborg og Bremen. Østrig regnedes fra gammel tid til det tyske område.

Et samlende organ – der ikke samlede ret meget – udgjordes af forbundsagen i Frankfurt, hvortil hver enkelt stat sendte gesandt og ydede tropper til en forbundshær. Da Holsten og Lauenborg var tyske hertugdømmer, sendte den danske konge også gesandt til Frankfurt og et kontingent til forbundshæren.

Det var en broget orden, styret autoritært, og helt bestemt af fyrstehusenes dynastiske interesser uden hensyntagen til befolkningen.

Revolutionerne 1848 begyndte på Sicilien i januar, nåede Paris i februar og bredte sig op gennem

Tyskland i de første uger af marts. Den 18. marts brød det løs inden for Frederik den Syvendes dansk-tyske helstat. Slesvigs og Holstens stænderforsamlinger vedtog at sende en deputation til København med krav om en fri forfatning for Slesvig-Holsten og Slesvigs optagelse i det tyske forbund. På Nord-slesvigs vegne protesterede H. A. Krüger fra Bevtøft mod Slesvigs optagelse i det tyske forbund.

På møde i Casino 20. marts, indkaldt af københavnske nationalliberale, vedtoges det at gå til kongen med krav om nye ministre, der havde folkets tillid og en fælles forfatning for Danmark og Slesvig, byggende på »en i sandhed folkelig valglov«. Næste dag gik et folketog med borgerrepræsentationen i spidsen til Christiansborg, hvor Frederik den Syvende meddelte at de gamle ministre var afskediget. 22. marts udnævntes nyt ministerium, og kongen erklærede, at han betragtede sig som konstitutionel konge. De nye ministre havde ansvaret for regeringens førelse. Enevælden var slut.

Da slesvig-holstenerne erfarede dette, dannede de 23. marts en provisorisk regering der erklærede at ville slutte sig til Tysklands enhedskamp, underforstået at Slesvig skulle med Holsten til Tyskland. Det var åbent oprør. Følgen blev treårskrigen 1848-50. Dens historie skal ikke skrives her, men »ånden fra 48« fik betydning af stor rækkevidde for indre danske forhold, også for aftenskolens udvikling.

De nye ministre gik omgående i gang med et udkast til en fri forfatning. Minister for kirke og undervisning D. G. Monrad glemte ikke Casinomødets krav om »en i sandhed folkelig valglov«. Ham mere end nogen anden skyldes det, at grundloven af 5.

Politikeren, biskop D. G. Monrad (1811-87) (Folketingets Bibliotek).

juni 1849 fastsatte almindelig valgret for enhver uberygtet mand over 30 år uden hensyn til indkomst eller grundbesiddelse.

Monrads tillid til, at menigmand kunne forvalte valgretten, byggede på forvisning om, at der i almuen lå skjulte kræfter, der ville komme frem, blot der skabtes en bedre folkeoplysning.

En af hans første handlinger som minister var at stille Grundtvigs og Christian den Ottendes forslag om Skolen i Soer i bero.

Monrad havde andre planer. I cirkulære 3. maj 1848 til samtlige skolemyndigheder og amtsråd skrev han:

»Den senere tids begivenheder og den deraf betingede almindelige europæiske udvikling vil efter al sandsynlighed gøre det nødvendigt at træffe sådanne bestemmelser med hensyn til valgløven, at folkets og navnlig landboernes sunde og gode oplysning bliver af endnu større betydning end hidtil for hele statens vel ...«

Monrads tanke var, at der skulle oprettes en højere skole i hvert amt. Der skulle gives undervisning i »dansk sprog, i fædrelandets geografi, historie, forfatning, de kommunerne vedkommende love, den gældende lovgivnings almindelige grundsætninger og statsøkonomiens vigtigste hovedlærdomme,

navnlig om forholdet mellem arbejde og kapital. – Fremdeles meddeles grundtrækkene af den almindelige geografi, verdenshistorien og naturlæren«. Monrad tænkte sig ikke, at der skulle være egentlige religionstimer, men at »en alvorlig kristelig ånd kom til at besjæle hele anstalten«. Et fuldstændigt kursus ville vare 5 á 6 år.

Som begrundelse anførte Monrad yderligere:

»Det, hvorom det fornemmelig her i politisk henseende er at gøre, er at fremkalde, eller om man vil, bestyrke en sund, oplyst og frisindet offentlig mening på landet ... En retsindig og oplyst mand, der deler stand og vilkår med sognets beboere, vil sædvanligvis kunne udøve en afgørende indflydelse på meningen i sognet«.

Denne indflydelse skulle imidlertid ikke forbeholdes de bedrestillede. De påtænkte bestemmelser skulle være »af den beskaffenhed, at den fattigste indsidders søn kan få lejlighed til at erhverve sig en højere oplysning, når han er en særdeles opvakt dreng«.

Når man i dag, henvend halvandet hundrede år senere, læser dette cirkulæres tanker og visioner, ser man, hvor fremsynede de var – eller hvor langsommeligt det kan være at vække forståelse for og gennemføre reformer.

Et par eksempler fra de indberetninger der indgik til kirke- og undervisningsministeriet i sommeren 1848, belyser det.

Fra Thisted amt meddeltes, at da seminariet i Snedsted skulle nedlægges, opfordrede tre store gårdmænd fra sognet til ved frivillige bidrag at oprette en bondehøjskole i seminariets bygninger, men ikke en fjerdedel af de udsendte indbydelser kom tilbage med påtegning. Da heller ikke aftenskolerne var gået godt, var der ingen udsigt til at bønderne ville støtte en højere bondeskole.

Fra Båg og Vends herred på Fyn indberettedes, at der de sidste tre år var blevet oprettet tre såkaldte bondehøjskoler, de to af teologiske kandidater, den

tredje af en løjtnant. Man havde imidlertid måttet sammenskrabe børn af alle aldre og stænder, konfirmerede og ukonfirmerede, under een lærer i een undervisningstime i et ubestemt kort kursus efter behag. Den ene af skolerne var allerede gået over styr. Skoledirektionen var så slået ind på en anden vej, at oprette sognebiblioteker og vinteraftensskoler. Af de første var der ialt 20 i herredernes 41 sogne. Af aftensskoler kom 14 i gang 1845 uden nogen omkostning for distriktet, men da man året efter ville sikre lærerne en lille godtgørelse gennem småbidrag fra deltagerne, kølnedes interessen straks, og 1846-47 var arbejdet de fleste steder gået i stå på grund af uvilje mod den lille udgift.

Fra Falster meddeltes, at godsejer Edv. Tesdorpf på Ourupgård havde indrettet en skole med udvidet, fri undervisning, men skolen måtte opgives da de skolesøgendes antal stedse formindskedes og reduceredes til sidst til ingen. En klasse i Bregninge skole med fri undervisning måtte også opgives. Nu satte man sin lid til det Classenske Fideikommis' bestræbelser for at oprette en agerdyrkningskole på Næsgaard. Den lykkedes som bekendt.

Fra Bornholm kom dog en mere optimistisk og selvbevidst indberetning. En amtsskole var ikke særlig påkrævet da den bornholmske landalmue i sind og tænke måde »er friere og selvstændigere end ellers landalmuen i Danmark, derfor også modtageligere for folkelige institutioner; nærmest vel en følge dels af selvejendoms almindelighed her gennem mange tider, dels af den fælles værnepligt for øens eget forsvar«.

Nu må det tages i betragtning, at indberetningerne var udformet af amtets embedsmænd eller hypigere af provster og præster. Alle tre grupper havde været den lokale del af enevældens bureaukrati og var vant til at tænke i dens baner. De kan, bevidst eller ubevidst, have set på Monrads planer med en, måske endda stor, portion skepsis og deres indberetninger være præget deraf.

*Professor
J. N. Madvig
(1804-86) (Fol-
ketingets Bib-
liotek).*

Nogle indberetninger så fremad i håb om, at interessen for almuens uddannelse ville øges, men alt i alt måtte indberetningerne virke nedslående for Monrad. Det var imidlertid af andre grunde, han blev afskåret fra at gå videre med sine planer.

De slesvig-holstenske oprørere havde fået militær forstærkning fra Preussen og det tyske forbund. Den danske hær havde trukket sig nordpå og preusserne var trængt op i Jylland. Under disse forhold kom regeringen ind i overvejelser om en deling af Slesvig, således at den sydligste del med tysksindet befolkning gik til Holsten, og det øvrige Slesvig forenedes med Danmark. Sidst i august 1848 sluttedes der våbenstilstand for syv måneder og der indledtes fredsforhandlinger. Monrad var stemt for en deling og havde et par ministre med sig, men flertallet og Frederik den Syvende var imod. Ved en tropperevy i september tilkendegav kongen sin holdning til en deling af Slesvig i det fyndige: »Det skal ej ske!«

I november omdannedes regeringen. Monrad gik af og fik følgeskab af tre ministre. Hans efterfølger som minister for kirke og undervisning blev profes-

sor J. N. Madvig (1804-86), en fremragende klassisk filolog med skarp intelligens, fin humanistisk kultur og et tale- og skriftsprog, der i lange, sirligt opbyggede sætningskæder vidnede om hans hjemmewanthed i latinen. Let tilgængeligt for almuen var hans sprog ikke.

Madvig tog fat på at udforme en ny lov for almueskolen, men fik aldrig forslaget frem i rigsdagen. Som Monrad var han tilhænger af Slesvigs deling, og da det i 1851 blev klart at stormagterne ikke ville tillade, at Slesvig knyttedes nærmere til Danmark end Holsten, udtrådte Madvig af regeringen i december. Han fortsatte imidlertid med færdiggørelsen af sit lovforslag og offentliggjorde det i en pjece 1852.

Her levede Monrads tanker videre, men i stærkt modereret form. Det hed i Madvigs forslag: »Et hvert amtsråd er bemyndiget til for amtskommunens regning at oprette under navn af amtsskole en højere almueskole for sådanne drengbørn og unge mennesker, hvis forældre med opofrelse fra deres egen side ville skaffe dem en noget mere udvidet dannelse under landlige omgivelser og forhold og på en måde, der ikke fjerner dem fra en fremtidig bestemmelse for mindre landbodrift«.

Fagrækken var den typiske i realskolerne med tilføjelse af planimetri og begyndelsesgrundene af landmåling og nivellering. Hertil kunne, hvor lejlighed gaves, føjes en oversigt over lovgivningen om kommunale forhold og landboforhold.

Det var ikke så lidt forskelligt fra, hvad Monrad havde tænkt sig. Statsforfatning, nationaløkonomi og forholdet kapital-arbejde var ikke medtaget og slet ikke tanken om at give de unge en almen dannelse der kunne gøre dem til opinionsskabere.

Madvigs forslag lignede snarere en bonderealskole med mottoet: Bonde bliv dygtigere i landbrugssager, men bliv ved din jord!

I forslaget lå en undertone af det gamle stænder-samfund.

Ny lov i 1856

Med alt hvad der tidligere er berettet om lærer Rasmus Sørensen kan det ikke undre, at han handlede, mens provsterne var optaget af at skrive indberetninger til undervisningsministeriet. Eftersommeren 1848 begyndte han en højskole i Uldum ved Vejle, men da den nye grundlov var vedtaget og der var udskrevet valg til folketinget til 4. december 1849, kunne Rasmus Sørensen ikke holde sig i baggrunden. Han indvalgte i folketinget i Sæbykredsen, men genopstillede ikke ved næste valg 1852. Flere af hans børn var bosat i Wisconsin, USA, en søn var uddannet til præst i et amerikansk kirkesamfund, og Rasmus Sørensen og hustru flyttede over til børnene. Under et besøg i Danmark døde Rasmus Sørensen i København 1865. Højskolen i Uldum videreførtes af E. M. Rottwitt.

I årene 1852-55 samledes den politiske debat om helstatens forhold og tronfølgen. Ved aftaler med de tyske stater 1851-52 blev det fastsat, at Slesvig ikke måtte indlemmes i kongeriget, og at der ikke mellem Slesvig og Holsten måtte tillades nogen nærmere forbindelse end mellem hvert af disse hertugdømmer og kongeriget. Den danske konges besiddelser skulle være en tredelt enhed.

Hvad tronfølgen angik, bestemtes det i Londontraktaten 1852, at prins Christian af Glücksborg og hans mandlige slægt skulle arve tronen ved den barnløse Frederik den Syvendes død.

Efter et par års bitre politiske debatter, minister-skifter og folketingsvalg trådte en helstatsforfatning i kraft og junigrundloven indskrænkedes til kun at gælde kongerigets indre anliggender. I de efterfølgende år gennemførtes nogle reformer, men fra omkring 1860 blussede stridighederne med slesvig-holstenerne og de tyske magter atter op og endte med krigen 1864.

Blandt reformerne var lov af 1856 om Borger- og Almueskoler i Købstæder og på Landet. Undervis-

*Politikeren
C. C. Hall (1812-
88) (Folketingets
Bibliotek).*

ningsminister var C. C. Hall. Hans forslag omfattede skoledistrikter, skolebyggeri og skolers lokale forhold, lærerlønninger og administration. Kritikken rettedes især mod en mindre forbedring af lærernes lønninger og mod de administrative forandringer, der efter landborepræsentanters opfattelse var for centralistiske, men forslaget gennemførtes uden væsentlige ændringer.

Aftenskolen indgik ikke i debatten, men den opnåede dog en vis gevinst i kraft af de administrative ændringer.

I kommunerne var skolevæsenet overgået fra skolekommissionen til sogneforstanderskabet. Det betød, at forbedring af undervisningsforholdene lettere bevilgedes – især da sogneforstanderskaberne en halv snes år senere, i 1867, ændredes til sogneråd, valgt på mere demokratisk vis. Men det fulgte med, at et snæversynet sogneråd også kunne hindre forbedringer.

Vigtigere var det dog, at der i hver amtsråds-kreds oprettedes amtsskolefonde der overtog visse udgifter der hvilede med forskellig tyngde på de enkelte kommuner. Det gjaldt lærerpensioner og aflønning af hjælpelærere samt en del af fattige kom-

muners skoleudgifter. Og så gjaldt det udgifter til aften- eller søndagsskoler, til tegneskoler i købstænderne for den konfirmerede ungdom af mandkønnet, til håndgerningsskoler for ukonfirmerede piger samt til »anskaffelse af landkort, afbildninger af historiske og naturhistoriske genstande og andre apparater, som ansås for fremmende af undervisningen«.

Det blev lettere at få et vankelmødt sogneforstanderskab med til sådanne udgifter, når de betaltes af amtsskolefonden, som modtog et vist tilskud fra staten. Ganske vist fik skolefonden også penge fra hartkornsskat på landet og grundværdibeskatning i købstæderne, men pengene til de nævnte undervisningsområder, som en del måske fandt overflødige, kom dog fra en rigere kasse.

De amtsskoler, som J. N. Madvig havde planlagt i sit udkast til skolereform, findes ikke i 1856-loven. Det var antagelig også mere realistisk, når Hall nøjedes med en bestemmelse om, at skolefonden kunne yde bidrag til oprettelse af skoler med en højere undervisning end den, almueskolen kunne give. Men forudsætningen for en sådan skole var, at flere forældre var villige til at ofre noget på deres børns uddannelse.

Skolerne kunne søges både af ukonfirmerede og konfirmerede unge. Søgte begge grupper skolen, skulle den være både vinter- og sommerskole. Søgtes den kun af konfirmerede unge, indskrænkedes undervisningen til vinterhalvåret.[∞]

Hermed åbnedes der adgang til realundervisning på landet, forudsat at forældrene ville betale for undervisningen som i købstændernes betalings-skoler.

Lovens titel svarer godt hertil: Lov om Borger- og Almueskoler i Købstæder og paa Landet, – borger-skoler med mere eller mindre realundervisning mod betaling, og gratis almueskoler, i købstæderne hyppigt kaldt friskoler, dog i et og alt væsensforskellige fra Christen Kolds friskole fra 1851 og de

grundtvigske friskoler, der voksede frem i de følgende årtier.

På bedste vis stemte 1856-loven overens med jurnigrundlovens § 90: »De børn, hvis forældre ikke har evne til at sørge for deres oplærelse, vil erholde fri undervisning i almueskolen«.

Det var i liberalismens ånd, at enhver skulle sørge for sig og sine, – dog med den moderation at almueskolens undervisning stod åben for alle. Det fulgte logisk af undervisningspligten.

1856-loven gik dog et lille skridt videre, idet skolefonden kunne yde understøttelse til begavede, fattige, unge mennesker, der ville søge den højere undervisning i en betalingsskole. Understøttelse kunne fonden også yde til dem, der havde lyst til en læreruddannelse og forberedte sig til seminarier hos dygtige skolelærere. Her vistest en begyndende social forståelse.

Endnu en åbning indeholdt 1856-loven. Med ministeriets godkendelse kunne skolefonden også yde »Bidrag til andre foranstaltninger end dem, der er udtrykkelig nævnte, når de måtte antages at have betydning for kredsens [amtsråds-kredsens] skolevæsen«.

Det kan vel siges at være en forsøgsparagraf.

Når det fastslås, at skolefonden kunne yde bidrag til håndgerningsskoler for ukonfirmerede piger, har det sammenhæng med, at der endnu ikke fandtes seminarieuddannede lærerinder. Håndgerning for piger var forudsat i 1814-anordningen, men var ikke blevet til ret meget. Enten var det lærerens kone eller en gårdmandskone, som forestod undervisningen. Da der imidlertid ikke betaltes nogen løn, kneb det at få undervisningen i gang.

Kvinder benytter ytringsfriheden

Men den tid, da »mandkjønnet« havde eneret på lærergerningen, var ved at rinde ud.

Ånden fra 1848 – frihedsrøret, danskhedsfølel-

Tegning af Fritz Jürgensen fra 1850erne (Efter Roar Skovmand: *Lys over landet*, 1949).

sen, og den nordiske enhedstanke – vakte også krav om kvindens frigørelse.

Under dæknavnet Clara Raphael udsendte den 20-årige Mathilde Fibiger sine »Tolv Breve« 1850. Bogen vakte forargelse ved sin fremhævelse af kvindernes underkuelse og sin hævde af, at der også i kvindens sjæl ligger spire til en guddommelig idé, men at den hindres af fordomme og bornerthed. »Clara Raphaels Breve« slutter med, at Clara møder en ung baron. De forelsker sig heftigt i hinanden, men på Claras initiativ beslutter de at leve i et platonisk ægteskab, fordi de har viet deres liv til evigheden.

Året efter kom et svar fra den 25-årige Pauline Worm »Fire Breve om Clara Raphael til en ung Pige fra hendes Søster«. Pauline Worm tilsluttede sig kravet om kvindens frigørelse, men hævdede ægteskabets værdi og den jordiske kærlighed: »Thi Amor er ej lav, er han end lille«.

Som privatlærerinder havde begge set hvor ringe pigernes undervisning var.

*Kvindesagsfor-
kæmperen Ma-
thilde Fibiger
(1830-72) (Det
kgl. Bibliotek).*

Samme erfaringer havde den 23-årige Nathalie Zahle. Hun tog praktisk på tingene og besluttede at skabe sig en fremtid ved at oprette »en forhindreanstalt for dårlige lærerinder«. Det blev begyndelsen til Zahles seminarium i København.

To modpoler i politik, Grundtvig og den national-liberale Hall, ilede fortalerne for kvindefrigørelsen til undsætning mod den bornerte fordømmelse, der ramte dem fra mange sider. Grundtvig inviterede Mathilde Fibiger til et længere ophold på Rønnebæksholm og skrev en artikel til forsvar for hende. Hall gennemførte ved kongelig resolution 4. november 1859 almindelig adgang for lærerinder til ansættelse i de offentlige skoler. Samtidig kom anordning om lærerindeeksamen. Den aflagdes for samme eksamenskommission som lærereksamen.

Mathilde Fibiger drog fordel af datidens ny teknologi, idet hun søgte ansættelse i statstelegrafien og blev blandt de første telegrafister.

Pauline Worm tjente til livets opretholdelse ved forfattervirksomhed og som foredragsholder, et erhverv, som kvinder hidtil ikke havde dristet sig ind i.

Mathilde Fibiger havde gerne villet tale ved et

grundtvigsk folkemøde på Rønnebæksholm, men afstod fra det efter sine søskendes indstændige anmodning. Grundtvig krævede ikke efterfølgelse af Pauli ord, at kvinder bør tie i forsamlinger.

Men endnu var det få kvinder, der åbent sluttede sig til kvindefrigørelsen. Først en snes år senere, i 1871, stiftedes Dansk Kvindesamfund.

For folkeoplysningen var grundloven af 5. juni 1849 et frihedsbrev. I dens §91 stod: »Censur og andre forebyggende forholdsregler kan ingensinde påny indføres.«

Herefter var enhver berettiget til på tryk at offentliggøre sine tanker, dog under ansvar for domstolene.

I enevældens tid krævedes myndighedernes tilladelse til at udgive dagblade. Forfattere skulle have deres bøger godkendt af censurmyndighederne, og aviser kunne få en artikel strøget af censuren. Grundtvig var underkastet censur fra 1825 til 1838. Da den ophævedes, skrev han sangen »Moders navn er en himmelsk lyd«. Sandsynligvis havde Mathilde Fibiger og Pauline Worm ikke fået deres bøger ud, hvis ikke grundloven havde afskaffet censur.

*Nathalie Zahle
(1827-1913), der
grundlagde et
seminarium i
København. Foto
formentlig fra
1880'erne (Det
kgl. Bibliotek).*

Hvad litteratur, tidsskrifter og artikler i dagspressen har betydet for folkeoplysningen, er velkendt.

Flere aviser udkom fra og med 1848. Det var hyppigt bogtrykkere der begyndte avisudgivelse. Treårskrigen øgede interessen for nyheder, så den økonomiske risiko ved udgivelse af et dagblad var ikke så stor, men det var dog først efter 1870 at der kom rigtig gang i oprettelsen af aviser, og da var det landbefolkningen og dens repræsentanter i rigsdagen der gik i spidsen, – og der var nok at indhente.

I perioden fra 1850 til 1870 var de nationalliberale aviser i København, Fædrelandet og Dagbladet, opinionsskabende. De nationalliberale politikere og redaktører havde ikke Monrads tillid til den lige og almindelige valgret og menigmands dømmeevne. Det var i deres aviser, at den almindelige valgret betegnedes som »den kofteklædte absolutisme«. Bondevennerne i rigsdagen benævntes »transtøvler«, »dromedarer« og »Snoldelev'er«, og politiserende skolelærere kaldtes »halvstuderede røvere«.

Det satte dybe skel mellem land og by, der forklarer en del af baggrunden for den politiske kamp i 1800-tallets sidste trediedel. Og kampen var ikke blot politisk, men også kulturel. Dens mål var at hæve landalmue og byproletariat til ligeværd med andre samfundslag. Her skulle aftenskole, aftenundervisning og hvad der knyttedes dertil af foredrag og oplæsning yde sit bidrag på linje med højskoler og skolelæreres indsats i folkeskolen.

5. Aftenskolens udvikling frem til 1885

Situationen omkring 1860

Det ville her have været på sin plads at bringe en opgørelse over hvor mange aftenskoler der kom i gang efter de forbedrede støttemuligheder i loven af 4. marts 1856, men skolefondenes årlige indberetninger til undervisningsministeriet giver ikke oplysning om antal, kun støttebeløbenes størrelse. Disse beløb omfatter ikke blot aftenskoler, men også søndags- og tegneskoler samt håndgerningsundervisning for piger, altså både købstadskoler og skoler på landet.

En opgørelse over samtlige aftenskoler vil antagelig kunne foretages ved gennemgang af de 21 amtsråds kredses arkiver. Den opgave har ikke kunnet løses i forbindelse med denne bog, men overlades som uopdyrket mark til egn- og lokalhistorikere. Arbejdet vil ud over antallet af skoler og muligt antal af elever kunne bringe oplysninger om brydninger i myndigheders og befolknings holdning til aftenskolen. Hvordan så man på »anden nyttig undervisning«, som 1814-anordningerne foreskrev? Og hvilke af egnens lærere tog opgaven op?

De bevilgede beløb for samtlige amter for året 1860/61 kan dog give visse interessante oplysninger. Det fremgår umiddelbart, at der har været betydelig vilje til anskaffelse af kort og billeder, – måske påvirket af den offentlige debat om det slesvig-holstenske røre.

Understøttelse af begavede, fattige unge har fortrin. Dertil er bevilget ca. 4.800 rigsdaler, mens aftenskoler, søndags- og tegneskoler samt håndgerningsundervisning får ca. 4.000 rigsdaler.

Thisted amt fører, hvad angår støtte til begavede,

fattige unge. Det hænger nok sammen med, at seminariet i Snedsted var nedlagt. Elever, der havde indstillet sig på det lokale seminarium, måtte nu til Ranum seminarium, der blev ledet af den afholdte forstander på Snedsted, Ludvig Müller

De to fynske amter ligger også højt, hvad understøttelse angår. Fyn havde seminariet i Skårup. Man ser allerede her betydningen af et lokalt seminarium og baggrunden for senere kampe for at få oprettet et seminarium eller hindre nedlæggelse af et bestående. Store debatter i rigsdagen har været følgen.

Maribo amt er forrest med støtte til aftenskole, søndags- og tegneskole og håndgerningsundervisning, måske en følge af Christian Ditlev Reventlows virke på Christianssæde.

København amt yder kun støtte til håndgerning.

Vejele amt bevilger 1.500 rigsdaler til amtsskolen i Kolding. Efter lovens bestemmelser må det være tilskud til opførelse af en skole med realundervisning, fælles for land og by. Desuden yder amtet tilskud til Uldum højskole og til en bibliotekssamling.

Ringkøbing amt er særlig gavmild. Her bevilges 1.500 rigsdaler til højere bondeskoler og 400 rigsdaler til uddannelse af højskolelærere ved Staby bondehøjskole. Dertil yderligere 700 rigsdaler til højere undervisning uden nærmere angivelse af hvad det er – antagelig realundervisning.

Bondehøjskoler var centrale i 1850ernes debat om uddannelse. Nu var amterne imidlertid ikke ene om at yde de relativt store beløb. Bondevennerne havde under modstand fra siddende regeringer presset igennem, at der til bondehøjskolerne skulle ydes bidrag fra Sorø Akademi. 1860 drejede det sig

om 11.000 rigsdaler. Her var vi spiren til den statsstøtte der siden i voksende omfang er ydet til højskoler, landbrugsskoler, husmandsskoler, husgerningsskoler og efterskoler, alle de frie skoleformer.

Den første bondehøjskole oprettedes i Krejbjerg i Salling 1851 og så fulgte hurtigt Staby ved Ringkøbing, Saksild ved Odder, Vester Brønderslev, Viby ved Århus, Smidstrup ved Hjørring, Gedved ved Horsens, Lumby og Sødunge på Fyn, Hindholm i Sydsjælland, Jetsmark ved Øster Hanherred og Åkirkeby. Alle disse var oprettet før 1860. Kun et par stykker begyndte i 1860erne.

Da Christen Kold 1853 flyttede sin friskole til Hindsholm, udvidede han den med en bondehøjskole, men de Koldske skoletanker passede ikke alle fynske bønder, og det var baggrunden for bondehøjskolen i Lumby.

For alle disse skoler fra 1850erne gjaldt, at hovedparten af elever var i alderen 14-18 år, just de konfirmerede unge som anordningerne af 1814 sigtede mod. En halv snes år senere var størsteparten af eleverne over 18 år, og igen en halv snes år senere var de fleste af bondehøjskolerne ophørt. De resterende fortsatte som folkehøjskoler. Det var Kolds skole, nu flyttet til Dalum, Hindholm, Gedved, Staby og Viby, sidstnævnte en materialistisk skole, ledet af Lars Bjørnbak, i opposition til grundtvigianismen.

Bondehøjskolerne blev trængt ud af de grundtvigske folkehøjskoler, der i løbet af 1860erne dækkede landet, forstået på den måde at hver egn havde en rimelig afstand til en højskole.

Højskolernes historie skal ikke skrives her. Det er gjort tidligere, men et par ting skal fremhæves.

For det første åbnedes højskolerne for kvinder, der hidtil kun havde haft ringe mulighed for fortsat undervisning efter almueskolen. For det andet modtog højskolerne kun elever, der var fyldt 18 år, medens bondehøjskolerne var åbne for elever i umiddelbar fortsættelse af almueskolen.

Hermed kan det gøres op, hvad der fra 1848 til 1880 var gjort for de unge af begge køn, som forlod skolen efter konfirmationen. Nogle få konfirmerede drenge havde gået i bondehøjskole. Derudover var det realundervisningen, der havde nydt fremme, og den var forbundet med betaling af skolepenge og endnu hyppigst knyttet til købstadsmiljøet. Sat på spidsen kan det siges, at realskolerne hovedsagelig var en vej frem for børn af velstillede borgerfamilier og velstillede gårdmænd, – og så de få fra ringere stillede hjem, der opnåede friplads eller støtte fra stedlige legater.

Realskolen cementeredes yderligere, da den ved kgl. anordning 1881 kunne afsluttes med Almindelig Forberedelseseksamen. Denne ny eksamen var rettighedsgivende (kompetencegivende hedder det nutildags). Den gav adgang til uddannelse som tandlæge, farmaceut, dyrlæge og dansk jurist og til adgangseksamen til Polyteknisk Læreanstalt samt til ansættelse i post- og telegrafvæsenet. Unge mænd kunne tage Almindelig Forberedelseseksamen når de var fyldt 15 år, unge kvinder måtte være fyldt 17 år – stadig en forskelsbehandling. Men kvinderne var dog ikke længere henvist alene til pigeskolerealuddannelse.

Situationen omkring 1880

De 30 år, der nu var forløbet under en fri forfatning, havde bragt en vis beskedent forbedring af almueskolen og de tilknyttede realskoler, og ved privat indsats var rejst Koldske friskoler og grundtvigske højskoler, men for langt de fleste konfirmerede unge var undervisning til ende med konfirmationen, – og det gjaldt både land og by, dog i mindre grad byen med dens håndværkeruddannelse og teknisk skole. Tilbudet om aftenskole bestod, men i hvilken udstrækning blev det udnyttet?

Herom er dansk statistik i 1800-tallet tavs. Dens oplysninger om almueskolen er ganske få og om

Undervisning i syning omkring århundredskiftet (Helsingør Byhistoriske Arkiv).

aftenskolen endnu sparsommere. Dog foreligger der i Statistiske Oplysninger om Skolevæsnet i Kongeriget Danmark, 1880, en specificeret angivelse af skolefondenes udgifter, dækkende by og land med undtagelse af København. Opgørelsen er gennemsnit af de tre foregående års udgifter.

Skolefondenes samlede udgifter var 640.000 kr. Deraf gik de 82 pct. til pensioner, alderstillæg til lærere, lønninger til medhjælpere (andenlærere) og

understøttelse til »værdige lærere, som på grund af sygdom var gerådet i en øjeblikkelig trang«.

De resterende 18 pct. fordelte sig på følgende poster:

1) Bidrag til håndgerningsskoler	6,600 kr.
2) Bidrag til aftenskoler	5,100 kr.
3) Bidrag til søndagsskoler	1,300 kr.
4) Bidrag til tegneskoler	6,300 kr.

5) Anskaffelse af apparater	300 kr.
6) Understøttelse af fattige unge der forbereder sig til seminariet	3,200 kr.
7) Bidrag til skoler med udvidet undervisning	28,000 kr.
8) Andre udgifter ifølge § 5 i lov af 1856	65,000 kr.
I alt udgifter	115,000 kr.

*Interiør fra Hodde skole i Vestjylland. Meget aften-
skoleundervisning foregik sikkert i lokaler som dette
(Niels Nørgård Nielsen fot., Ølgod Museum).*

I opgørelsen af skolefondenes udgifter til håndger-
ningsskoler, aftenskoler, søndagsskoler og tegne-
skoler i 1860 (jvf. s. 38) fremkom tallet ca. 4.000
rigsdaler, omregnet i kroner ca. 8.000.

I 1880 var skolefondsudgifterne til de samme sko-

ler 19.300 kr. Det er væsentligt mere end en fordobling af udgifterne i 1860, men hvor meget af stigningen, der falder på aftenskolen, kan ikke opgøres.

Da aftenskolens andel i udgifterne ikke engang andrager 1 pct. af det samlede beløb, som skolefondene udredede, kan stigningen imidlertid ikke være overvældende.

Karakteristisk er det derimod, at bidrag til skoler med udvidet undervisning i 1880 udgør 28.000 kr. Et beløb til denne skoleform er ikke opført i 1860. Her afspejles tydeligt den store interesse for bondehøjskoler og realundervisning gennem perioden 1860 til 1880.

De 65.000 kr. under posten »Andre udgifter ifølge § 5« er gået til tilbygning, ombygning eller forbedring af skolelokaler m.m., men indeholder også tilskud til tidligere bondehøjskoler, der er ændret til egentlige højskoler, samt nye højskoler. Det stemmer ganske overens med den stærke interesse for grundtvigske skoler i tiden efter 1860. Fordelt ud over landet var der 1880 60 højskoler.

I forbindelse hermed skal det nævnes, at højskolerne samlede unge fra omegnen en aften om ugen til en sammenkomst med oplæsning, sang, muligvis et lille foredrag, og sanglege. I sogne der berørtes af sådanne sammenkomster, holdtes der normalt ikke aftenskole.

En undersøgelse af skolefondstilskud til aftenskoler i Præstø amt gennem 1870erne viser en væsentlig udvidelse af antallet af sogneskoler hvor der blev givet – eller forsøgt – aftenskoleundervisning.

I 1872 ydedes der til lærerne i Herfølge, Herluf Lille, Sværdborg, Tjørnemark og Åshøj tilskud til aftenskole, 10 rigsdaler (20 kr.) til hver lærer.

I 1878 var antallet af aftenskoler vokset til 15: Alslev, Bjeverskov, Bredeløkke, Frøslev, Holtug, Haunlev, Lund, Lille Hedinge, Sigerslev, Snesere, Sprove, Sværdborg, Ringsbjerg, Ring og Åshøj. Dertil kom tre håndgerningsskoler i Lund og Sprove samt på Bogø. Aftenskolerne i Sværdborg og Åshøj

har været i gang hele perioden. Honoraret, dusøren, som det hyppigt kaldtes dengang, er steget til 30-60 kr.

En ansøgning fra læreren i Klippinge 1872 blev afvist med den begrundelse, at det var første gang vedkommende holdt aftenskole. Året efter bevilgedes hans ansøgning. Undersøgelsen viser også, at der er forsøgt aftenskole i en række andre sogne, men uden hold eller i bedste fald kun med et par års undervisning.

Samtidig med at Danmarks statistik foretog ovennævnte undersøgelse, udsendte Danmarks Lærerforening et rundspørge til sine medlemmer. De blev bedt om at besvare 24 spørgsmål, deriblandt dette: Holdes der aftenskole, foredragsmøder eller lignende sammenkomster? Soges de flittigt? Ydes der villig vederlag derfor?

Sammenfaldet i tid mellem de to undersøgelser er nok tilfældigt, men de supplerer hinanden.

Af Danmarks Lærerforenings 1731 medlemmer i landsognene besvarede 873 helt eller delvis spørgsmålene. Svarene var landsdækkende, idet der indkom svar fra alle amter, men svarprocenten varierede fra 71 pct. i Frederiksborg amt til 22 pct. i Ribe amt. Alt i alt indkom fra landsognene 681 besvarelser, 275 på øerne, 406 fra Jylland, dvs. fra mellem en trediedel og en fjerdedel af landsognene. Skoleinspektør på Frederiksberg Joakim Larsen sammenfattede besvarelserne i »Meddelelser om Skolevæsenet i Danmark«, udgivet af Danmarks Lærerforenings bestyrelse 1880.

Det fremgår, at der 1879/80 holdtes aftenskole i 172 jyske sogne og i 108 sogne på øerne, og at der tidligere havde været aftenskole i 99 sogne i Jylland og 76 sogne på øerne.

Således kender man eller har man kendt aftenskole i 375 af de 681 sogne, hvorfra besvarelser er indgået, fastslår Joakim Larsen og tilføjer, at der kan have været aftenskole i flere sogne i tidligere læreres tid, hvorfor man »tør« formode, at der i de

fleste sogne på landet er forsøgt på den i skoleanordningens § 28 befalede aftenundervisning for den konfirmerede ungdom«.

Det er nok en dristig slutning! Men forståelig ud fra lærerorganisationens synspunkt. I Joakim Larsens formodning ligger en frikendelse af lærerne. De havde embedspligt til at holde aftenskole, og han »tør formode«, at de har forsøgt at efterleve den.

Men hvorfor blev resultatet ikke bedre?

De indkomne besvarelser angiver i reglen manglende interesse hos de unge som årsag. Den ældre lærer bliver træt og holder op, og den unge og eneriske vover forsøget påny. Besøget er næsten altid godt i de nyoprettede aftenskoler, men taber sig gerne år for år, og til sidst møder ingen.

Til denne forklaring kunne føjes, hvad ingen lærer naturligt nok drister sig til at sige lige ud, at forældre og arbejdsgiver også manglede forståelse og derfor ikke opmuntrede de unge til at søge aftenskolen. Endnu gjaldt det, at mange landboere var vænnet til et til dels lukket, selvforsynende landsbysamfund, hvis forhold ikke påvirkedes stærkt udefra. Det var gået så nogenlunde i århundreder, hvorfor så ikke fortsætte på den vis!

Mange lærere har vel heller ikke haft de pædagogiske forudsætninger for at fastholde unge konfirmerede, der lige havde sluttet almueskolen med en vis frihedsfølelse. Kort efter at skulle i gang igen med retskrivning og regning i aftenskolen var ikke lige sagen for dem.

Naturligvis har der været lærere, der magtede opgaven. Joakim Larsen nævner, at læreren i Lynge i Nordsjælland havde holdt aftenskole 11 år i rad og læreren i Gassum i Randers amt i 19 år. Et pædagogisk mønster findes ligefrem i en beretning fra Bodilsker søndre skole på Bornholm, hvis lærer meddeler:

»Jeg har de sidste 20 år holdt aftenskole for 371 ungarle i 9 vintre og tillige aftenmøder for alle og

Michael Anchers billede Skolen i Skagen, ca. 1880, viser noget om de trange forhold i datidens skolestuer (Efter Af landsbyskolens saga, 1964).

enhver i 9 eller 10 vintre, hver vinter 4-10 gange, eller så ofte vejr og måneskin tillod det. Der har skiftevis været aftenskole og aftenmøder hver anden vinter. Aftenskolen for ungarle kan ikke bestå hver vinter i en lang årrække. Derimod har den gået godt for mig i de sidste 18 år hver anden vinter. Eleverne betaler kun 1 kr. for lys og varme og undervises i dansk, skrivning, hovedregning, sang og til slutning lidt fornøjeligt. Sognerådet har tilstået mig 50 kr. og skolefonden ligeledes 50 kr. for min virksomhed i aftenskolen. Mine aftenmøder med sognets beboere er godt besøgt, navnlig af mine gamle elever fra de sidste 16 år. Man er nøjsom og

Sogneråd fra slutningen af forrige århundrede, vel nærmest i karikatur, tegnet af Hans Smidth. Sognerådernes velvilje over for aftenskolerne var ikke ublandet (Efter Lærerne og folkeskolen gennem 100 år, 1974).

taknemlig for, hvad jeg har at byde fra flere områder (historie, plantelære, fysik og kemi). Går det frem i denne egn, som sket er de sidste 20 år, må vi ikke klage«.

I dette tilfælde har det ikke manglet på belønning fra sogneråd og skolefond. Dog er det ikke enestående, men i mange tilfælde manglende påskønnelse fra tilsynsmyndighederne. Joakim Larsen formulerer det i disse ord: »Hverken lovens bud eller Kanc. cirk. af 28de maj 1846, der pålagde kommunerne udgiften til opvarmning og belysning samt opfordrede dem til at give lærerne vederlag for af-

tenundervisningen, synes at have båret særlig frugt«.

Mange steder er der holdt aftenskole uden nogen ydelse til læreren. I henved halvdelen af de forekommende tilfælde er der ydet vederlag af eleverne, hyppigt i størrelsesordenen 2-10 kr. pr. elev. Nogle steder betales efter elevens sociale status, 5 kr. for en gårdmandssøn, 2 kr. for en tjenstekarl og 1 kr. for en tjenstedreng. Undertiden træder gaver i stedet for betaling. Fra en skole i Århus amt berettes at der ikke var betinget noget vederlag, men »enkelte har givet et vederlag saa uanstændigt lille, at

havde læreren ikke haft saa stor trang til at tage alt med, havde han bedt dem give almisse et andet sted«. Et sogneråd i Jylland gav som erstatning for 4 års brændsel og lys i aftenskolen den fyrstelige sum af 8 kr.

Når et sogneråd kunne tage så lemfædigt på 1846-cirkulærets påbud om at betale lys og varme i aftenskolen, kunne samme sogneråd ikke med nogen ret kræve, at læreren holdt aftenskole, selv om det var et led i hans embedspligt.

Nærigheden i det pågældende sogneråd havde sin lige andre steder. De beretninger der indkom til Danmarks Lærerforening 1880, havde eksempler derpå, men ikke eksempler på, at det var pålagt en lærer at begynde aftenskole.

Det tør fastslås, at initiativ til aftenskole i overvejende grad er kommet fra lærerne.

Der kunne fra private komme tilskyndelse til at tage fat. En sparekasse i Himmerland betalte i 1870'erne 200 kr. årligt til lærere, der drev aftenskole. Grev Carl Vilhelm Raben-Levetzau til Ålholm, stifter af det Raben-Levetzauseke Fond, ydede tilskud til aftenskoler i nogle kommuner på Lolland fra 1850'erne til sin død 1870, i hans senere leveår 600 kr. årligt. Som administrator af stamhuset St. Restrup ved Nibe kan han også være den økonomiske støtte bag aftenskolen i Sønderholm, der oprettedes 1846 og gik fortræffeligt endnu i 1880. Det Reventlowske Fond på Vestlolland støttede især håndgerningsundervisning, og aftenskolen har givet vis haft andre private velgørere landet over.

Mundkurv-cirkulæret

Men skete der ikke ændringer i skoleloven af 1856?

Svaret er nej. Den gjaldt uændret til 1899. Dog forsøgtes den ændret.

Kirke- og undervisningsminister C. C. Hall forelagde rigsdagen forslag i samlingen 1871/72. Hvad aftenskolen angik, foresloges en fortsat undervis-

ning for unge mennesker, reelt en udvidelse af 1814-anordningens aftenskole. Der stod i forslaget at »landkommunernes sogneråd har at drage omsorg for, at unge mennesker erholde undervisning i vintermånederne for at udvide og befæste deres i skolen erhvervede kundskaber og nyde anden for dem passende belæring, særskilt for hvert køn«.

Kommuner kunne samarbejde om sådan undervisning, og hvis mindst seks unge meldte sig inden 1. oktober, skulle undervisningen sættes i gang. Fra 1. november til 28. februar skulle der undervises 3 gange 2 (eller 3) timer om ugen. Lærerne havde pligt til undervisningen og skulle aflønnes med 25-60 rigsdaler. Uformuende unge skulle intet betale for undervisningen, andre måtte erlægge 1-3 rigsdaler.

I købstæderne gjaldt samme bestemmelser og betingelser. Dog gik vinterundervisningen fra 1. november til 31. marts. Ingen lærer her var pligtig til at undervise ud over 42 timer pr. uge, hans timer i almueskolen medregnet.

Debatten om forslaget prægedes ikke af aftenskolen, men af forslaget påståede centralistiske tendens. Folketingets flertal var nu venstremænd af forskellig gruppering, men samlet i Det forenede

Legatstifteren, greve Carl Vilhelm Raben-Levetzau (1789-1870), litografi af I. W. Tegner 1870 (Det kgl. Bibliotek).

Venstre. Under indtryk af tidens stærke højskole- og friskolefremgang forlangtes der større lokalt selvstyre eller skolen direkte underlagt forældrestyre. Nogle ville afskaffe undervisningspligten. Disse krav kunne Hall og Højre ikke gå med til. Forslaget henlagdes i et udvalg, og der blev det.

Nogle år senere forsøgte undervisningsminister J. C. Fischer i Estrups regering at ændre skoleloven af 1856 i samme retning som Hall havde forsøgt, men nu var modsætningen mellem folketingets venstreflertal og Højres landstingsflertal så tilspidset, at et resultat ikke kunne opnås.

Det samme gentog sig, da undervisningsminister Jacob Scavenius fremsatte et nyt forslag til ændret skolelov. Det skete 12. marts 1885, kun tre uger før Estrups regering indledte provisoriepolitikken og førte striden med Venstre til sit højdepunkt. Forslaget var ingenlunde reaktionært. Elevtallet pr. klasse nedsattes. Lokalerne skulle forbedres, og hvad fortsat undervisning angik, åbnedes mulighed for at føje et ottende skoleår til almueskolen og at oprette en skole for de 16-18 årige. Den fik en fagplan, der på det nærmeste var identisk med realskolens, dog havde den intet fremmedsprog med. Der kunne ydes et årligt tilskud fra staten på 1.000 kr. årligt til en sådan skole, og hvis der indførtes en afgangseksamen, kunne statstilskuddet forøges.

En ny eksamen var ikke just det, grundtvigske venstremænd ønskede. Det tiltalte højremænd mere, men her er for første gang et virkeligt tilbud om en betydelig økonomisk støtte til en skoleform, der tog sigte på den gruppe af unge, som ellers kun havde aftenskolen at se hen til.

Jacob Scavenius fik selvsagt ikke sit skolelovsforslag gennemført. Det umuliggjordes af den bitre politiske strid i provisorieårene. Det vidste han formentlig fra begyndelsen. Hans hensigt var sandsynlig at drive en kile ind i venstre, en splittelse mellem grundtvigske og ikke-grundtvigske venstremænd.

Scavenius veg i øvrigt ikke tilbage for barsk fremfærd mod lærerne. 1883 afskedigede han Metropolitanskolens afholdte lærer, V. Pingel, der anvendte nye pædagogiske metoder, som Scavenius ikke brød sig om. Pingel fik pålæg om at følge sin høje foresattes retningslinjer, men nægtede det og blev afskediget. I Holbæk anklagedes lærerinde Anna Albrechtsen for injurier mod Estrup og idømtes 400 kr. i bøde, subsidiært to måneders fængsel.

Højdepunktet i striden mellem Scavenius og lærerne nåedes med »mundkurvcirkulæret« 22. april 1885.

Ophidselsen i venstrekredse mod Estrups provisorier førte til, at der dannedes riffelforeninger, nogle steder kaldt »folkevæbningssamlag«, hvor venstremænd kunne øves i riffelskydning – ud fra en romantisk-revolutionær forestilling om at væbnet oprør kunne blive nødvendigt for at tvinge Estrup væk.

I Scavenius' cirkulære hed det, at ministeriet ikke kunne finde sig i sligt, da det »efter skolelærernes kald som ungdommens opdragere og ledere er deres første pligt at give tonen an for lydighed mod og agtelse for den lovlige øvrighed og afholde sig fra deltagelse i bevægelser, der tilsigter at skabe modstand mod regeringen og lægge hindringer i vejen for dens foranstaltninger«.

En lærers deltagelse i dannelse af sådanne foreninger eller medlemskab af foreningerne ville »uudbliveligt have til følge at ministeriet ville se sig i den nødvendighed at entledige ham fra hans embedsstilling«.

En sådan afskedigelse ramte lærer i Borup mellem Skive og Viborg, folketingsmand Chr. Ravn, i 1885. Han må i øvrighedens øjne have været en »skidt knægt«, for et par måneder forinden var han idømt tre måneders fængsel for majestætsfornærmelse.

6. Studentersamfundets Aftenundervisning for Arbejdere

Stiftelse og baggrund

De foregående kapitler har væsentligst omhandlet aftenskolen på landet og i købstæderne. Her skal skildres den københavnske aftenskole, der med stor succes indledtes 1883 under navnet Studentersamfundets Arbejderundervisning.

Sammenholdt med det øvrige land havde København naturligvis mange uddannelsesmuligheder: universitet, latinskoler, realskoler, private kurser til studentereksamen og præliminæreksamen samt håndværkerskoler. Fælles for dem alle var, at de sigtede mod højere uddannelse eller håndværkeruddannelse. For alle andre end de relativt få, der søgte videregående uddannelse, var uddannelsesmulighederne udtømt med almueskolen.

Ganske vist var der Københavns Læseforening af 1836, hvis formål var at åbne »en bekvem adgang til almenyttig og almeninteressant læsning for alle stænder, men især for den næringsdrivende borger«.

Her spores endnu den gamle stænderstat.

I 1847 kom Håndværkerdannelsesforeningen, som især håndværkersvende, der havde været på valsen gennem Europa, sluttede op om. Dens formand var jernstøber P. F. Lunde, en idérig håndværker, der i sit støberi installerede Danmarks første dampmaskine, men aldrig spandt guld på sine initiativer. I martsdagene 1848 øvede hans forening pression i radikaliserende retning, først og fremmest for at opnå almindelig valgret. Da den indførtes i grundloven 1849, sygnede foreningen hen.

Lunde var så i 1850erne formand for en ny forening, nu Foreningen til Arbejderklassens Vel.

Her spores det sociale problem, som voksede frem med den begyndende industri og indvandringen til København fra landet. Ordet »klasse« har afløst »stænder«.

Fattigdom havde man kendt fra gammel tid. Den kunne ramme alle, selv dem der hørte til de øverste stænder, men nu stod man over for en fattigdom, der var karakteristisk ved at ramme bestemte sociale grupper. Den benævntes pauperisme (af latin pauper, fattig).

Pauperismen var baggrunden for Arbejderforeningen af 1860 som stiftedes af tidligere bestyrer af Borgerdydskolen, C. V. Rimestad. Foreningens mål var at fremme »den arbejdende klasses oplysning og dannelse« som betingelse for og bærer af »denne borgerklasses velvære, også i material henseende«. I løbet af et års tid havde foreningen 3.000 medlemmer. Kontingentet var lille, men medlemmer skulle være fyldt 18 år. De konfirmerede unge, der lige havde forladt skolen, var her som så mange andre steder ladt i stikken.

Rimestad var i 1860erne det københavnske småborgerskabs fører, men den voksende spænding mellem arbejdere og arbejdsgivere havde han ikke blik for. Han og hans forening gled i baggrunden i begyndelsen af 1870erne, da Louis Pio rejste socialismens røde banner i København og forkyndte en ny lære om forholdet mellem kapital og arbejde.

Pios ideologiske, men virkelighedsfjerne kamp sluttede brat med hans udvandring til USA 1876.

To år senere dannedes Socialdemokratisk Forbund på mere virkelighedsnært grundlag – et tredje parti var på vej frem ved siden af Højre og Venstre.

1870erne kaldes hyppigt realismens gennembrud i litteraturen, men det gjaldt længere ud. Den industrielle produktions fremmarch kaldte på social bevidsthed og samfundsindsats mod børnearbejde, arbejdsløshed og fattigdom. Kvindefrigørelsen fik nyt liv med Georg Brandes' oversættelse af den engelske filosof Stuart Mills »Kvindens Undertrykkelse«, og Dansk Kvindesamfund stiftedes. På universitetet indledte Georg Brandes sine forelæsninger med kravet om, at det overleverede og det dogmatiske måtte underkastes den fri tankes kritik. Tilhørerne strømmede til, blandt dem også nogle af borgerskabets unge døtre. Det stred mod al sædvane og god tone, at kvinder gik til offentlige møder, – og her oven i købet til den gudsfornægtende Brandes' forelæsninger! Den af Højre dominerede Studenterforening splittedes i 1882, da venstresindede akademikere forlod den og dannede Studentersamfundet, der kort efter indledte sin aftenundervisning for arbejdere.

Ideen kom fra cand. mag. Julius Schiøtt. Under en diskussion i Studentersamfundet om højskolen sagde han: Bønderne bor på landet, vi i København. Står menneskene i byens stræder og baggårde ikke os nærmere? Vi er studenter. Lad os prøve at lære dem noget!

Den 21. december 1882 stiftedes foreningen Studentersamfundets Aftenundervisning for Arbejdere med cand. phil. Herman Trier som formand, cand. mag. og cand. polit. Niels Neergaard, den senere venstrepolitiker og statsminister, som næstformand, Jul. Schiøtt som sekretær og dr. phil. V. Pingel og urtekræmmer C. A. J. Gad som bestyrelse.

Den 4. januar 1883 var salen i Arbejdernes Forsamlingsbygning i Rømersgade fyldt af interesserede arbejdere, da Herman Trier forelagde planerne for aftenundervisningen.

Julius Schiøtt (1856-1910) udfoldede bl.a. en rig skribentvirksomhed og blev fra 1899 direktør for Zoologisk Have (Det kgl. Bibliotek).

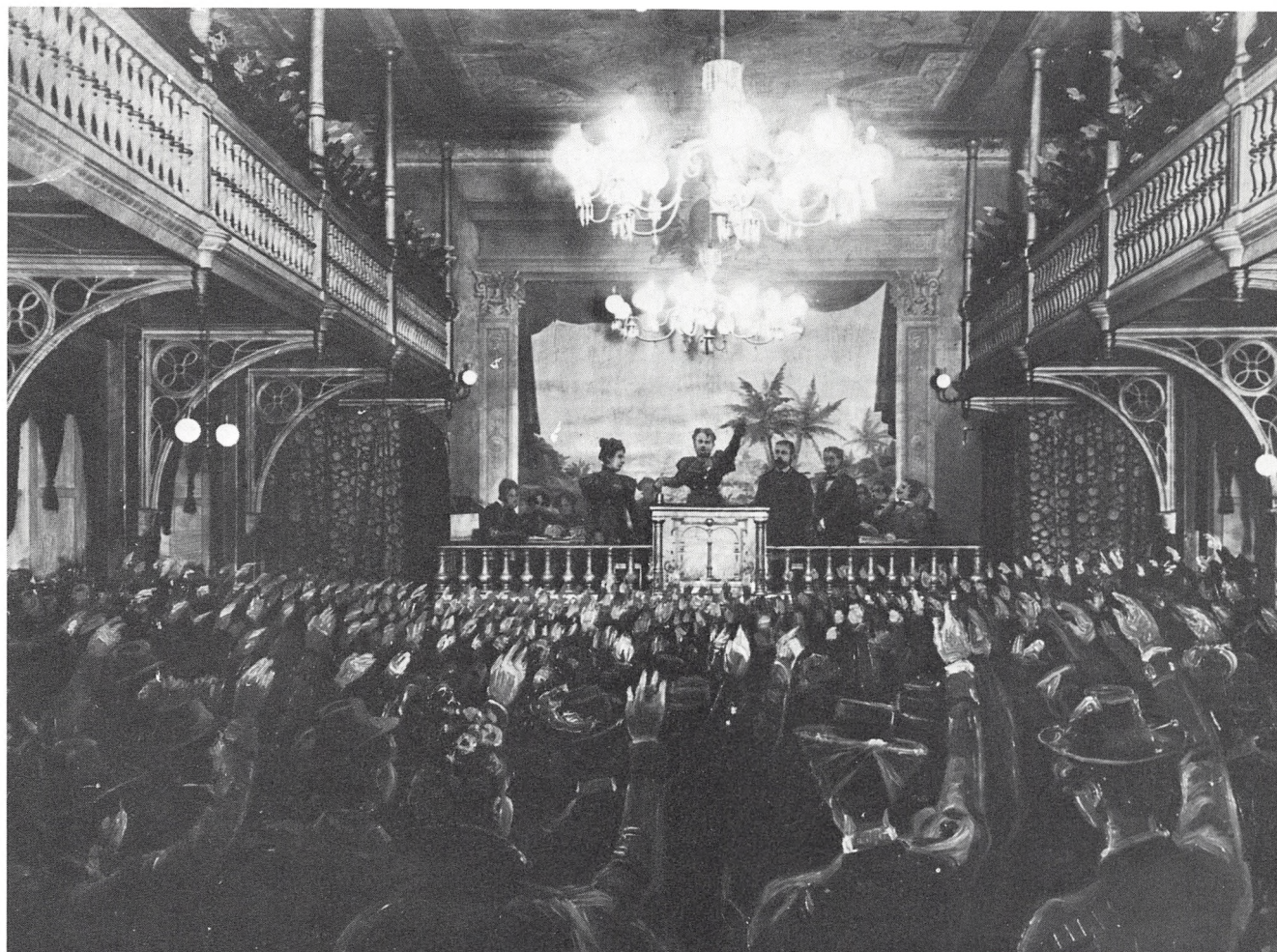

Der var ingen henvisning til 1814-anordningerne. Ordet skole nævntes ikke. Tilbudet lød på aftenundervisning for arbejdere, men andre var velkomne. Der sattes ingen aldersgrænse. Lærlinge kunne deltage. Det første halvår gjaldt tilbudet kun mænd, hvad der skyldtes lokaleproblemer. Fra efteråret 1883 var kvinder og mænd ligestillede.

Bestyrelsen mødte med tilbud om undervisning i dansk, regning, engelsk og historie samt samfundslære eller nationaløkonomi. Det var med fuldt overlæg, at der ikke nævntes flere fag. Man ville høre, hvilke ønsker deltagerne havde. De kunne supplere fagrækken, og ledelsen ville da prøve at komme ønskerne i møde.

Sin redegørelse sluttede Herman Trier med disse ord:

»Kom til os, således som De står og går. Lad arbejdsdragten følge Dem ind i læsestuen, hvis De ikke har nogen anden. Den er jo dog i virkeligheden en dragt, der har et større adelspræg end selskabsdragten. Altså: Se, hvad vi har at byde, sig, hvad De selv ønsker, – og lad os så arbejde sammen, så det kan blive til gavn og glæde for os alle«.

Den store sal i forsamlingsbygningen i Rømersgade, her benyttet til et kvindemøde omkring 1900 (Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv).

Der ville blive krævet et bidrag på 50 øre kvart-årligt for deltagelse i et kursus, og der blev givet nedsættelse, hvis nogen valgte mere end et kursus. Lærerne arbejdede gratis, og der var ikke mangel på dem. Der stod 102 til rådighed, da undervisningen begyndte.

Ved mødets afslutning blev der omdelt tegnings-

lister, og da de 14 dage senere kom tilbage fra arbejdspladser og foreninger havde 1482 meldt sig til. Det gav lokaleproblemer, ikke mindst da en ansøgning om at måtte benytte lokaler i kommunens skoler blev afvist. Borgmester for skolevæsenet H. N. Hansen var imødekomende, men overpræsident og provst gik imod i skoledirektionen, der så

Til Helsingørs Arbejdere!

Undertegnede indbyder herved Helsingørs Arbejdere til et

Møde Torsdag den 18de December, Kl. 8 Aften, i Hotel du Nord, for at erfare, hvorvidt der kan ventes Tilslutning fra Arbejderne til en Aftenundervisning, der agtes sat igang efter Nutaar ved Hjælp af frivillige Lærerkrafter, og som vil omfatte de Fag, til hvilke der maatte vises sig særlig Trang.

Helsingør, den 12te December 1884.

Wald Svibet. cand. polyt., Entrepreneur	H. G. Karsten. cand. polyt., Ingeniør	Fr. Reiding. cand. theol.
E. G. Carlsen. cand. juris	Karl Lundbich. Raffineringeniør.	Fr. Rands.
S. Ridsam. Røbmand.	J. Pihl. Konstruktør	Lærer ved Latin- og Realhøjskolen.
Albert Svendsen. Inspektør ved Helsingørs Latin- og Realhøjskole.		J. Siemann. Bankbetjent
		Fredrik Wolff. cand. juris.

Undervisning for arbejdere kom også i gang i flere provinsbyer. Eksemplet her er fra Helsingør 1884 (Efter Chris Gaardø: Et århundrede med aftenskolen, 1984).

sendte sagen til høring i skolekommissionerne, som alle sagde nej. Men problemerne løstes, idet private skoler og kurser samt Polyteknisk Lærestalt og Fysiologisk Institut stillede de nødvendige lokaler til rådighed. I efteråret fjøjedes Industriforeningens bygning til. Efteråret 1884 gav Københavns kommune sig og åbnede de kommunale skoler.

Ud over lån af lokaler modtog Studentersamfundets Aftenundervisning ikke offentlige tilskud. Alligevel kunne regnskabet sluttes hvert år med en god kassebeholdning at overføre til næste år. De små beløb eleverne betalte dækkede langt fra udgifterne, men økonomien klaredes ved gaver fra velyndere og fra medlemmer af den forening der stod bag aftenundervisningen. Ved starten var der optaget livsvarige medlemmer for 50 kr. pr. individ. Det gav kapital til igangsætning. Andre medlemmer betalte 25 øre pr. måned. Det androg de første år ca. 2.000 kr. årligt, svarende til henved 800 medlemmer. Og så skal det huskes, at lærerne underviste gratis ligesom mange af aftenskolens lærere på landet.

Lærerkorpset omfattede akademikere af alle grader og alle fakulteter fra studerende til professorer, desuden lærere og lærerinder, oftest fra privatskoler, skolebestyrere og skolebestyrerinder, grossere og vekselerer, bogholdere, ingeniører, kunstmålere, håndværkere, litterater samt fruer og frøkenner, sammenfattende betegnelser for kvinder uden erhvervstitel.

Borgerånden, som var baggrund for pastor Massmanns søndagsskoler ved århundredets begyndelse, levede også 80 år senere. I 1800 var dyd og lyksalighed kendetegnet for borgerånden. Nu var det social bevidsthed og demokratisk holdning. Eller som Jeppe Aakjær formede det i sin sang til Studentersamfundet:

»Fra folket vi kommer, til folket vi går,
dets lykke skal være vor lov. —«

Tonen var en anden end da studenterne 40 år tidligere sang: Herrer vi ere i åndernes rige ...

Undervisningen og deltagerne

Første hold begyndte undervisning 8. februar 1883, sidste hold 12. marts. Det samlede elevtal var 1.468, fordelt på 69 hold, deraf 8 foredragshold. Lærertallet var 67.

Efteråret 1883 var der 133 hold, deraf 15 kvindehold. Foråret 1884 101 hold, deraf 15 kvindehold. Det blev erfaring, at efterårsholdene havde flest elever, ligesom man erfarede, at der var et betydeligt frafald fra indmeldelser ved efterårets begyndelse til undervisningens afslutning april næste år. Stærkest var frafaldet blandt de yngre tilmeldte.

Sekretæren, der skulle holde forbindelse med de indmeldte, fik hyppigt breve tilbage med påskriften: Adressaten flyttet, hvorhen vides ikke! Det afspejler fattigdommen og arbejdsløsheden. Kunne huslejen ikke betales, fulgte hurtigt udsættelse af lejligheden. Det var på denne tid, at de mange dårligt byggede lejekaserner på Nørre- og Vesterbro

opførtes, og langt fra alle grundejere var langmodige, når huslejen udeblev.

I sin anden beretning gør ledelsen opmærksom på, at det er væsentligt at deltagere i undervisningen er motiveret af egen trang til at lære. Opfordring fra forældre eller arbejdsgiver er ikke tilstrækkeligt. Da aftenundervisningen ikke har disciplinære midler, er det bedst, at erfaringer fra selve livet giver deltageren en disciplin inde fra. Det bekræftes af en opgørelse over gennemsnitsalderen af mandlige deltagere 1888. Den var ved undervisningens begyndelse 23,6 år, i december 25,2 år.

Andre faldt fra, fordi undervisningen har krævet for store anstrengelser. I tysk og engelsk lå frafaldsprocenten på 33 til 40 i 1880'erne, men så skal det også huskes at deltagerne i undervisningen kun havde almueskolens undervisning som udgangspunkt.

Det var tydeligt i de første år, at mange deltagere kom for at indhente, hvad de måtte mangle af praktiske færdigheder. De mest søgte fag var da skønskrivning, retskrivning og regning, men allerede fra 1886 er tysk og engelsk blevet de mest eftertragtede med henholdsvis 418 og 371 deltagere ved begyndelsen af undervisningen og 270 og 236 ved dens afslutning.

Blandt de indmeldte til undervisningen 1888 udgjorde arbejdsmænd og tjenestekarle den største gruppe, ialt 172. Derefter kom snedkere med 115, skomagere 114, smede 94, typografer 81, malere 67 og skræddere 66. Praktisk taget alle håndværk var repræsenteret, nyere erhverv som telefonarbejdere med 1, telegrafbude ligeså 1. Blandt kvinderne var 311 syersker, 54 butiksjomfruer, tyende 39 og strygere 22. Derudover en række andre typiske kvindeerhverv, sluttende med 1 brodøse og 1 retouchøse. 210 opgav, at de var hjemme hos forældrene. Deres gennemsnitsalder var 18 år, mens den for de øvrige var 24 år.

Fagrækken var meget omfattende og indeholdt

Politikeren Herman Trier (1845-1925), der var den første formand for Studentersamfundets Aftenundervisning for Arbejdere (Folketingets Bibliotek).

ikke blot de fag, Herman Trier nævnte i sin indledningstale, men også bogføring, fransk, tegning, matematik, fysik, kemi, sundhedslære, morallære, kunsthistorie, geografi og gymnastik. Et enkelt hold med portugisisk begyndte med 52 deltagere og sluttede med 10. Det kom ikke igen. Foredragsemner var dansk litteraturhistorie, morallære, kunsthistorie, husholdningskemi, historie m.fl.

Hovedprincippet i pædagogikken var at begynde ud fra deltagernes ønsker og forudsætninger, aldrig at forudsætte for meget forudlært og forstået, og at huske at det var voksne man underviste, ikke børn. I øvrigt er der i Aftenundervisningens beretninger 1884, 1889 og 1898 en række uddybende skildringer af pædagogiske metoder og udbyttet af dem.

Det virker umiddelbart overraskende, at så mange valgte fremmedsprogene tysk og engelsk. Men det er ikke så overraskende endda.

1880'erne var en tid, da mange udvandrede til USA. Unge karle og piger, der ikke så nogen mulighed for at få eget landbrug, søgte lykken i København, og gik det ikke godt, blev København kun en

mellemstation på vejen til det forjættede land Amerika.

Manden rejste ofte først, og hvad kunne konen eller kæresten så gøre mere fornuftigt end at lære engelsk i ventetiden, indtil han derovre fra sendte billet, så hun kunne gå i land på karantænestationen Ellis Island i New York og derfra rejse videre til ham.

Noget anderledes forholdt det sig måske med dem, der lærte tysk, men de kan have drømt om en fremtid i Tyskland. København havde fra gammel tid mange handelsforbindelser med Nordtyskland, og vejen ud til Europa gik over Tyskland. Håndværkere gik ofte på valsen efter udstået læretid og fik arbejde undervejs. Nu var Tyskland en industrination i hurtig udvikling. Kunne der ikke være arbejdsmuligheder der? Mange socialdemokrater og fagforeningsfolk så et ideal i den tyske arbejderbevægelse. Marx, Engels, Bebel m.fl. stod med særlig nimbus i arbejderkredse.

Endelig kan der blandt aftenundervisningens deltagere også have været nogle, der drømte om eller satte sig for at læse Shakespeare, Goethe og Schiller på originalsprog.

Studentersamfundets aftenundervisning førte i 1880erne til iværksættelse af lignende aftenundervisning i Odense, Helsingør, Randers, Århus, Horsens og Vejle, alle byer med betydelig arbejderbefolkning, og i det lille Rudkøbing, der ikke havde megen industri. Det sidste overrasker umiddelbart, men Langeland havde nogle år tidligere, i 1880, overrasket ved at indvælge Edvard Brandes i folketinget.

Ud over aftenundervisning og foredragsrækker stod Studentersamfundet for en del kulturelle aktiviteter: museumsbesøg, arbejderkoncerter og teaterforestillinger. Med forbillede i Théâtre Libre i Paris og Freie Bühne i Berlin oprettede Studentersamfundet 1891 sit eget teater, der naturligvis kom til at hedde det Frie Teater. Dets opgave var at

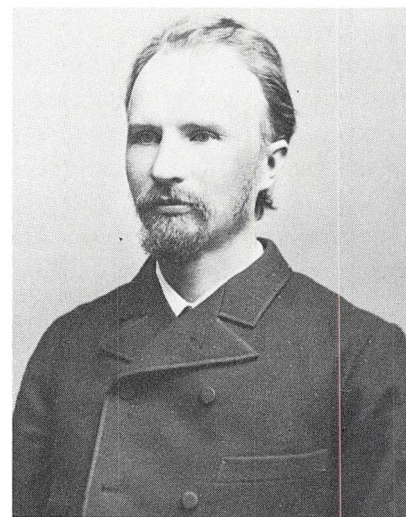
opføre skuespil, som trods deres kunstneriske værd ikke havde udsigt til at komme frem på de faste teatre, bl.a. fordi teatercensur forbød offentlig opførelse af dem. Efter at teatret havde virket nogen tid, forbød Københavns politidirektør de faste teatre at låne eller udleje deres scener til det Frie Teater, som ophørte efter i en halv snes år at have kæmpet mod disse vanskeligheder.

Andre initiativer i København

Omkring 1900 begyndte en nedgangstid for Studentersamfundets Aftenundervisning. Baggrunden var at arbejderne nu gennem egne organisationer kunne tage et oplysningsarbejde op. Folkeuniversitetsforeningen oprettedes (derom nedenfor), og Københavns kommune indførte vinteren 1897-98 fortsættelsesundervisning for unge mænd i alderen 14-18 år og 1898-99 for unge kvinder i samme aldersgruppe. Studentersamfundets Aftenundervisning optog derefter kun elever over 20 år.

Dertil kom fra 1891 et grundtvigsk præget kursus.

Grundtvigianismen havde allerede i 1870erne

Højskoleforstander Frederik Falkenstjerne (1854-96), medlem af Folketinget 1887-95 (Folketingets Bibliotek).

Højskoleforstander Morten Pontoppidan (1851-1931) måtte i 1886 tre måneder i fængsel for et angreb på Estrup. Han var i øvrigt bror til forfatteren Henrik Pontoppidan og skrev selv meget. Fotografi fra Jørlundetiden (Det kgl. Bibliotek).

valgmenighed og højskoleforening i København. 1880 oprettede cand. theol. Frederik Falkenstjerne en højskole på Frederiksberg. Han og hans nære ven højskoleforstander i Jørlunde, senere sognepræst Morten Pontoppidan indledte et realismens oprør mod gammelgrundtvigianismen, der ikke ville lade de unge få kendskab til en ny litteratur, men stædigt holdt på myter og sagn. Den ville ikke erkende at verden var blevet en anden med stærke sociale spændinger, at man befandt sig i 1884, skrev Morten Pontoppidan og fortsatte bramfrit: »I stedet for at holde gilde på bærmøn og skæglevningerne fra den folkefest, som stod i går, skulle folkehøjskolen hellere skænke sig et glas koldt vand, holde frokost på en ramsaltet sild og derefter gå i gang med at tænke på, hvorledes der kan brygges en ny mjød til det danske folk ...«.

Højskolen på Frederiksberg lykkedes ikke. Et nyt forsøg blev gjort 1891 af Falkenstjerne og Pontoppidan med en videregående højskole, der forudsatte,

at eleverne enten tidligere havde været på højskole eller ad anden vej erhvervet de nødvendige intellektuelle forudsætninger. Den højskole gik kun en vinter.

Pontoppidans ven, cand. theol. Johan Borup, grundtvigsk oprører som Pontoppidan, men mere besindig end han, havde advaret: Det kan ikke nytte at komme med Grundtvigs ideer i København.

Højskoleforstander Johan Borup (1853-1946), fotografet kort tid efter starten på hans videregående undervisning for ikke-studerende herrer og damer (Det kgl. Bibliotek).

Det må ikke hedde højskole, hellere kursus eller noget lignende.

Johan Borup annoncerede i dagbladene om »Videregående undervisning for ikke-studerende herrer og damer i almindennende fag«. Det lykkedes. Et kursus kom i gang, blev flere kurser og hed senere Borups Højskole, der gennem årtier er søgt af yngre og ældre damer og herrer.

Herman Trier betragtede ikke nye institutioner for folkeoplysning som konkurrenter til Studenter-samfundets virksomhed. Han støttede ethvert initiativ, og med den anseelse han nød både hos arbejderne og i borgerskabet, og med den myndighed der udstrålede fra hans høje, ranke person med den kraftige, vellydende røst, var støtte fra ham altid værdifuld.

Som student havde Herman Trier først studeret jura og skiftede efter et par år til pædagogik, men da han ville indstille sig til magisterkonferens, fik han afslag fra universitetet med den begrundelse at faget ikke kendtes ved det humanistiske fakultet. Han vedblev så livet igennem at være »cand. phil. Herman Trier«.

Pædagogikken var og blev hans hovedinteresse. For egen regning udgav han tidsskriftet »Vor Ungdom« 1879-1903. Det fik en stor og fra alle sider anerkendt betydning, men gav ofte underskud. Trier var talsmand for bekendelsesfri folkeskole, sløjdundervisning, husgerningsskole, fortsættelsesskole og mellemskole, der skulle nedbryde det skarpe skel mellem folkeskole og gymnasium. Han brød med den gængse opfattelse, at piger ikke behøvede anden undervisning end folkeskolen, og han talte for, at børn skulle bruge deres hænder og lære gennem iagttagelse og absolut ikke for tidligt stilles over for abstraktioner.

Herman Trier var blandt den gruppe liberale og socialdemokrater, der 1896-98 brød Højres flertal på rådhuset og satte reformer i værk, bl.a. fortsættelsesundervisningen. Han var 1884 valgt i folke-

tinget i Københavns 1. kreds, Vesterbro, som fælleskandidat for liberale og socialdemokrater. Aftalen skulle kun gælde for en valgperiode, men Trier forblev kredsens kandidat til 1909. Hans overblik, klare argumentation og evne til at træffe hurtige beslutninger, der altid var uangribelige, bevirkede, at han i 1898 valgtes til formand for borgerrepræsentationen og fra 1901 til 1905 også for folketinget. Da den radikale fløj udelukkedes af venstrepartiet 1905, blev Trier løsgænger indtil 1910, da de radikale indvalgte ham i landstinget.

Fire af de fem mænd der 1883 styrede Studenter-samfundets aftenundervisning var samme år medstiftere af den liberale vælgerforening i København, og tre af dem valgtes i dens bestyrelse. Der er heller ikke tvivl om, at det store flertal af aftenundervisningens lærere havde liberal-radikale synspunkter.

Dette forhold blev berørt ved en sammenkomst for lærere og elever i maj måned efter den første vinters undervisning. Maler Larsen nævnte, at det var blevet sagt, at Studenter-samfundet havde en bagtanke med at tilbyde arbejderne undervisning. En sådan anskuelse kunne let finde indgang hist og her, sagde maler Larsen, dels fordi der her forelå noget så usædvanligt, dels fordi arbejderne ofte blev brugt til fodskammel for de klasser i samfundet, der ville hæve sig på arbejdnernes bekostning.

Maler Larsen erkendte, at sådanne anskuelser var bragt til at forstumme, men han måtte beklage at lærer i samfundskundskab, kontorchef Marcus Rubin, havde udtalt sig fordømmende om socialismen, hvilket han måtte misbillige, da arbejderne nødvendigvis måtte blive modstandere af en undervisning, der gik i den retning.

Rubin svarede, at det var nødvendigt i samfundslære at omtale socialismen. Den burde ikke betragtes som en religion, der ikke turde røres ved. Han havde fremsat sine tanker om den for at bringe nye synspunkter frem. Han havde omtalt to sæt af love,

Kontorchef Marcus Rubin (1854-1923), hvis karriere toppede med posten som nationalbankdirektør fra 1913; fotografi 1895 (Det kgl. Bibliotek).

hvorved staten kunne gribe ind i arbejderforholdene. Det ene, statstilskud til syge- og alderdomskasser, kunne gennemføres under den nuværende arbejdsordning, det andet krævede en revolution af samfundet, og det kunne han ikke være med til.

En sådan uenighed og diskussion mellem underviser og deltagere i voksenundervisning vil ikke være ukendt og må anses for et plus i undervisningen.

Det interessante ved episoden 1883 er, at der bag maler Larsens udtalelse anes et savn af orientering om socialismen på socialismens egne betingelser hvad der understreges med Rubins spidse bemærkning om religion.

Et socialistisk debatforum fik København 1886 i Karl Marx klubben, stiftet af journalist og folketingsmand A. C. Meyer, der var dens første formand og trak det store læs som indleder til diskussionerne i de første par år. Klubbens møder handlede hovedsagelig om den socialistiske teori. Det passede ikke rigtigt den socialdemokratiske partiledelse, der forud for folketingsvalget 1884 havde indgået valgalliance med de liberale. Man delte Køben-

havns valgkredse mellem sig og støttede gensidigt hinandens kandidater. Ingen kreds havde konkurrerende liberal og socialdemokratisk kandidat. Resultatet af samarbejdet blev, at Højre, der hidtil havde valgt alle ni folketingsmænd i København, mistede fire. To socialdemokrater og to liberale valgtes.

Ved valget 1887 tabte valgalliancen tre mandater. Kun socialdemokraten Peter Holm genvalgtes i 5. kreds. Året efter vendte to revolutionære socialister hjem fra udlandet og gav Karl Marx klubben en skarpere profil og en mere udadvendt virksomhed. Det var stokkedrejer Nicolaj Petersen og sproglærer Gerson Trier.

Nicolaj Petersen blev tidlig forældreløs og kom på det Kongelige Opfostringshus. Han følte sig som en udstødt og kom til at hade det borgerlige samfund. Som udlært svend rejste han ud i Europa og søgte overalt forbindelse med socialister og agiterede for socialismen i Europa og USA. Han blev en kundskabsrig og sprogkyndig revolutionær med personlig forbindelse til socialistiske førere som Fr. Engels og Aug. Bebel.

Den socialdemokratiske politiker A. C. Meyer (1858-1938) var en betydelig agitator (Folketingets Bibliotek)

Stokkedrejer Nicolaj Petersen, født 1854 og død under kummerlige forhold i Hamborg omkring 1916 (Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv).

Gerson Trier (fætter til Herman Trier) kom fra et velstående hjem, blev student og mag. art. i fransk og begyndte at undervise i sprog, men brød op og rejste til Paris og senere til London. Han havde været prokurist i et dansk handelshus i Paris og blev 1883 leder af dets afdeling i London. Her indledte han politisk og venskabelig forbindelse med ledende socialister som Fr. Engels og Ed. Bernstein, studerede marxistiske skrifter og blev revolutionær.

I London mødtes Trier og Nic. Petersen. Begge rejste hjem 1888, indmeldte sig i Socialdemokratiet og Karl Marx-klubben. De blev strenge kritikere af socialdemokratiets samarbejde med borgerlige partier og begyndte udgivelse af bladet Arbejderen, der prægedes af rendyrket klassekamp og marxistiske synspunkter. Det blev for meget for den socialdemokratiske ledelse, der 1889 ekskluderede dem af partiet. Karl Marx-klubben splittedes i flere mindre klubber, der alle havde navn efter kendte marxistiske ledere. Først 1901 genoptoges Gerson Trier og Nic. Petersen i partiet.

Ved siden af sit politiske virke genoptog Gerson Trier sin undervisning som sproglærer og oprettede kurset Lykeion 1898. Han og Nic. Petersen stiftede efter udelukkelsen af socialdemokratiet det Revolutionære Socialistiske Arbejderparti, og åbnede et

kursus for arbejdere med fagene sprog, naturvidenskab, matematik, historie, geografi og socialøkonomi. Det videreførtes som den Ny Arbejderskole med foredragsrækker i historie og socialøkonomi.

Det nystiftede parti levede kun et par år. Karl Marx-klubben blev igen samlingssted og blev først og fremmest uddannelsessted for unge socialdemokrater. Senere overborgmester i København H. P. Sørensen udtrykte det sådan:

»Vi unge lærte at tænke selv, vi lærte at veje pro et contra i en sag, og vi fik først og fremmest en kendskab til socialistisk teori ... et grundfond af viden, som vi ikke ville undvære ...«.

Gerson Trier havde i London lært University Extension bevægelsen («universitetsudvidelsesbevægelsen») at kende. Dens mål var at bringe universiteternes viden og forskningsresultater ud til folket. Da den socialt interesserede docent Claudius Wilkens redegjorde for den engelske bevægelse i Studentersamfundet februar 1896 og rejste spørgsmålet: Er der ikke hos os jordbund for denne oplysningsform? tog Gerson Trier initiativet. Han sam-

Sproglærer Gerson Trier (1851-1918) var også den drivende kraft bag oprettelsen af den socialdemokratiske arbejderskole 1910. Fotograf fra 1874 (Det kgl. Bibliotek).

menkaldte repræsentanter for klubberne »Karl Marx«, »Fr. Engels«, »F. Lassalle«, »Fr. Dreier« og »Arbejderen« og fik bemyndigelse til at tage kontakt med universitetet.

April 1898 stiftedes Folkeuniversitetsforeningen af Kvindelig Fremskridtsforening, Dansk Kvinde-samfund, Dansk Sløjdlærerforening, Handelsmed-hjælperforbundet, Handelsforeningen af 1864, Sel-skabet for Oplysningens Fremme blandt Køben-havns Arbejdere og en række akademiske fore-ninger.

Her er et af de tidligste – måske det tidligste – eksempel på, at en række foreninger går sammen om et folkeoplysende arbejde – også et tidligt ek-sempel på at kvindeforeninger er med.

Folkeuniversitetsforeningen skulle foreslå emner for forelæsninger. Lærere skulle et universitetsud-valg skaffe. Til det første års emner foresloges: love for den elektriske strøm, bakterierne og deres liv, Danmarks økonomiske udvikling, det danske

Professor Kristian Erslev (1852-1930), der var sin generations mest fremtrædende historiker (Det kgl. Bibliotek).

sprogs historie og købstadkultur i det gamle Firenze og Nürnberg.

Deltagerne i undervisningen skulle drøfte de holdte forelæsninger, deltage i øvelser i stoffet, specielt når det var af naturvidenskabelig art, og gøres bekendt med videnskabelige metoder.

Formand for universitetsudvalget, der sørgede for lærere til undervisningen, blev professor Kr. Erslev, og Wilkens, Nic. Petersen og Gerson Trier ledede Københavns Folkeuniversitetsforening.

Allerede vinteren 1898-99 havde Folkeuniversitetsforeningen afdelinger i 13 købstæder og nogle store stationsbyer. De fleste steder havde foreningerne enkeltmedlemmer, i Randers til eksempel 600. Andre steder gik foreninger sammen. I Varde skabtes ad den vej en forening med 1.300 medlemmer. I tiden 1898 til 1923 var der i gennemsnit 8.000 deltagere årligt i foredragsrækkerne.

Under storlockouten 1899 havde København et af situationen skabt folkeuniversitet. Julius Schjøtt oprettede »De Udelukkedes Universitet« med foredrag, oplæsning og optræden af forfattere, skuespillere, sangere og musikere.

For udviklingen af folkeoplysningen i København i tiden fra 1880 til 1915 er der to karakteristiske træk. For det første sigtede det folkeoplysende arbejde først og fremmest mod arbejderne hvad der var naturligt i den storby som København nu var blevet. For det andet kom igangsætningen dels fra liberalt og radikalt sindede i borgerskabet, deriblandt mange akademikere, dels fra revolutionære socialister. Socialdemokratisk Forbund var meget lidt aktiv.

Forklaringen må nok søges i, at Socialdemokratiet i den periode først og fremmest satte kræfterne ind på organisering af partiet i politisk øjemed. Den politiske hovedopgave var både for Socialdemokratiet og for Venstre at tvinge Højre bort fra regeringen. Det skete ved systemskiftet 1901.

Lærere og elever ved den socialdemokratiske arbejderskole i København 1910-11. I forreste række ses fra venstre bl.a. K. M. Klausen (nr. 2), Th. Stauning (nr. 3) og Gerson Trier (nr. 5) (Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv).

På socialdemokratiske kongresser i 1890erne havde der været forslag fremme om at få oprettet skoler for unge, der skulle føre arbejdernes sag fremad. Det var »agitationsskoler«, der tænkes på. Kongressen 1901 opfordrede til at undersøge betingelserne for oprettelse af en højskole for arbejde-

re. Det tog sin tid, men eftersommeren 1910 kunne den Socialdemokratiske Arbejderskole åbnes i fællesorganisationens læsestue i Kompagnistræde. Det blev foreløbig en aftenskole for 15 elever, én fra hver partiforening. Undervisningen omfattede socialøkonomi, materialistisk historieopfattelse, sta-

C. V. Bramsnæs (1879-1965) var fra 1916 leder af den socialdemokratiske arbejderskole i København og tog senere sammen med Harald Jensen initiativ til dannelsen af AOF (Folketingets Bibliotek).

tistik, fagforeningsbevægelsens historie, arbejderlovgivning, administration af stat og kommune samt dansk. Kursusvarigheden var 3 måneder med 2 gange 3 timers undervisning ugentlig.

Det viste sig imidlertid, at aftenskolen var for anstrengende med betydeligt frafald hen på vinteren, og 1915 indrømmedes det over for partikongressen at aftenskolen ikke var lykkedes. Arbejderskolen fortsatte imidlertid, men nu som 2-årig med C. V. Bramsnæs som leder, og dermed indledtes en ny æra, stærkt præget af hans synspunkter som han havde udtrykt dem i »Socialistens« novemberhefte 1908.

»Hvis blot en nogenlunde stor procentdel af arbejderklassen kunne ofre et halvt års tid af den voksne alder på almen uddannelse, ville det betyde en stigning i hele klassens kulturniveau, der ville få betydning, ikke blot for de enkelte individer, men også samfundsmæssigt for hele arbejderklassen«, skrev han.

Videre hed det i artiklen: »Der er givet udtryk for en trang til skoler på et andet grundlag end de nuværende grundtvigske højskoler. Det skulle være

socialt frisindede skoler mere end nationalt kristelige«.

Det ville nok være lettere at indrette en partiskole, indrømmede Bramsnæs, men en sådan skole måtte hvile på en mere almen skole. Derfor burde man i overvejelserne om oplysning ikke glemme »den del der tager sigte på at få den almene oplysning ind under faste rammer og regelbundne, formålstjenlige rammer«. Dette pegede frem mod dannelsen af AOF (se kapitel 10).

7. Aftenskolen på finansloven

Aftenskolen kommer på finansloven 1896

Opbygningen af aftenundervisningen i København ledsagedes af en lignende vækst i aftenskolen uden for hovedstaden.

Med Præstø amt som eksempel tegner sig denne udviklingslinje: 5 aftenskoler i 1872, 9 i 1874, 15 i 1878, 24 i 1881, 30 i 1885, 40 i 1888 og 36 i 1892.

Tallene er opgjort efter amtets skolefonds beretning og regnskab. De omfatter kun kommunale aftenskoler. Loven af 1856, som bemyndigede til støtte til aftenskolen, blev skrevet før man kendte friskoler, og den administreredes uden hensyntagen til, at der holdtes aftenskole ved en del friskoler og højskoler.

Opførelsen må derfor ikke tages uden forbehold for mulige private aftenskoler. Der kan også have været lærere, der holdt aftenskole, men var ukendt med støttemulighederne eller afstod fra at gå kommandovejen for at opnå den beskedne støtte, der blev ydet.

Kommandovejen var lang og til tider trang. Først skulle læreren meddele sognerådet, at han ville holde aftenskole og fremlægge en undervisningsplan. Godkendtes den, skulle han, når aftenskolen sluttede omkring 1. april, sende beretning og ansøgning om støtte til sognerådet. Blev den tiltrådt af sognerådet, sendtes den videre til provstiets skoledirektion, hvorfra den gik til amtsdirektionen, – som dog ikke kunne afgøre sagen. Afgørelsen faldt i amtets skoleråd, der bestod af samtlige medlemmer af amtsrådet og nogle repræsentanter fra amtets købstæder samt amtskoledirektionen.

Kommandovejen kunne blive endnu længere.

Hvis skolerådet besluttede at støtte forudsatte det, at kommunen også støttede med tilsvarende beløb. Så måtte sagen til fornyet behandling i sognerådet.

Det kunne føre til groteske situationer. Et par eksempler findes i de omtalte lærerindberetninger til Danmarks Lærerforening 1880. En lærer på Bornholm havde haft en aftenskole med 42 elever. Skolefonden ville yde ham 50 kr. under forudsætning af at kommunen gav samme beløb, men kommunen ville ikke højere op end 35 kr., og så fik læreren intet. I en jysk kommune havde læreren holdt aftenskole i 18 vintre, for det meste uden vederlag. Så bevilgede skolefonden 10 kr. til ham for en vinters undervisning, men da kommunen ikke ville ud med penge, bortfaldt skolefondens 10 kr. Og så blev læreren træt af at virke i den gode sags tjeneste.

Disse to eksempler er dog enkeltstående, om end der kan have været adskillige flere. Som helhed øgedes honorarerne til lærerne gradvis, men først da aftenskolen fik en bevilling på finansloven for 1895/96 bedredes forholdene.

Gennem årtier havde der været ført forhandlinger om en fortsat undervisning for unge efter konfirmationen. Det havde praktisk taget kun ført til skoler med realeksamen og præliminæreksamen. Det stod ikke klart, hvad man ville med en såkaldt fortsættelsesskole og hvem den skulle omfatte. Nogle få talte for tvang, så alle kom med, men langt de fleste holdt på frivillighed.

Da så Det forhandlende Venstre 1890 indledte forhandling med Højre om forlig om finansloven og dermed afslutning på provisorierne og Estrup-regeringens afgang, og da højskoler og landbrugsskoler

Højrepolitikeren Carl Goos (1835-1917) var kirke- og undervisningsminister 1891-94 (Folketingets Bibliotek).

havde fået deres tilskud fastlagt i lov, tog undervisningsminister Carl Goos spørgsmålet om fortsættelsesundervisning op til afklaring. I cirkulære til biskopperne anmodede han dem og provsterne om indberetninger om sagen, idet de formodedes at have et godt kendskab til befolkningens indstilling.

Langt de fleste svar afviste fortsættelseskolen både i tvungen og frivillig form. Skulle alle med, måtte der ansættes flere lærere. Gjorde man ordningen frivillig, måtte der også ansættes lærere, uden at man havde sikkerhed for, at der kom elever nok til en klasse. Kræfterne burde samles om at forbedre almueskolen, og det anførtes, at mange unge ville være modvillige mod en fortsat skolegang efter konfirmationen, der af mange betragtedes som et frihedsbrev. Nu var man blevet voksen! Det sagde de ældre jo også i mange konfirmationstaler.

Det overraskende i svarene var, at 1814-anordningens regler om aftenskole blev draget frem – man kan vel næsten sige – af glemselens mørke. Det fremhævedes, at den kunne give en undervisning, som de unge bedre kunne affinde sig med, og det ville fremmes, hvis lærerne fik en bedre aflønning for den indsats, de lagde i aftenskolen. Stærkest og bedst argumenterende for denne opfattelse var svaret fra biskop Vilh. Schousboe i Ålborg.

Goos henviste specielt til hans svar, da han 14. marts 1894 fremsendte forslag til finansudvalget om at optage en bevilling på 10.000 kr. til aftenskolen for finansåret 1894/95. Det var kun godt 14 dage før finansloven skulle vedtages, så finansudvalgets flertal afviste at færdigbehandle forslaget på så kort tid. Reelt var baggrunden nok, at der forestod afgørende forhandlinger om det storpolitiske forlig mellem Højre og moderate venstremænd. Denne lille sag skulle regeringen Estrup ikke kunne rose sig af, hvis forliget faldt til jorden.

Det gjorde det ikke. Finansloven for 1894/95 vedtoges på parlamentarisk vis, og hen på sommeren gik regeringen Estrup af. Den ny undervisningsminister V. Bardenfleth vedstod et tilsagn fra Goos til Venstre om, at private aftenskoler skulle med ind under tilskudsordningen, og fra 1. april 1896 var statstilskud til aftenskoler gældende.

Sammen med ansøgningen til finansudvalget fulgte en opgørelse over antallet af aftenskoler på landet 1892/93 (se tabel 1).

Det ses, at fem amter ikke har ydet tilskud til aftenskolen. Odense og Assens amter har ikke oplyst størrelsen af udbetalte honorarer. For de øvrige amter er der – bortset fra Holbæk og Bornholm – forskel mellem antal skoler og antal honorarer, det sidste mindre end det første. Forklaringen kan være en af følgende: 1. en nyoprettet skole ofte ikke fik tilskud de første år, 2. et sogneråd har ikke villet yde samme beløb som skolefonden, 3. skolefonden kan have afvist en indstilling fra et sogneråd, og 4. det samlede antal aftenskoler omfatter også private aftenskoler, der ikke fik tilskud før 1896.

Det sidste gælder antagelig egne med mange grundtvigske friskoler som f.eks. Svendborg amt og Mors under Thisted amt. Ligeledes Roskildeegnen med adskillige friskoler, hvoraf Grev Christians Fri- og Aftenskole i Blæsenborg, nu Lejre, havde et særligt ry. Lokalteterne stilledes til rådighed af grev Christian Holstein til Ledreborg. Her mødtes

Tabel 1. Aftenskoler på landet 1892-93. De samlede beløb som 1892-93 ydedes af de enkelte skolefonde, ordnede efter størrelse af beløbene.

Amt	Beløb	Portionsstørrelse	Antal aftenskoler
Præstø	1,300 kr.	35 portioner à 30, 40, 50 kr.	36
Vejle	902 kr.	31 portioner à 11, 22, 44, 66 kr.	33
Holbæk	800 kr.	30 portioner à 20, 30, 50, 60 kr.	30
Sorø	750 kr.	27 portioner à 20, 25, 30 kr.	40
Randers	675 kr.	31 portioner à 18, 24, 31 kr.	42
Skanderborg	655 kr.	20 portioner à 25, 30, 35 kr.	27
Viborg	570 kr.	21 portioner à 20, 25, 30, 45, 50 kr.	51
Odense	410 kr.		25
Svendborg	400 kr.	10 portioner à 40 kr.	35
Maribo	240 kr.	9 portioner à 15, 20, 30, 40 kr.	20
Thisted	237 kr.	16 portioner à 5, 10, 12, 15, 20, 25 kr.	23
Assens	230 kr.		6
Roskilde	230 kr.	11 portioner à 10, 20, 40 kr.	15
Ålborg	100 kr.	6 portioner à 10, 15, 20, 25 kr.	22
Ringkøbing	80 kr.	8 portioner à 10 kr.	44
København	60 kr.	2 portioner à 30 kr.	2
Frederiksborg		9
Bornholm		2
Århus		27
Hjørring		16
Ribe		11
Samlet beløb	7,639 kr.		Samlet antal 516

Kilde: Bilag til ansøgning til finansudvalget 1894.

unge og gamle fra en stærk kreds af grundtvigske familier. Der blev undervist i adskillige fag, derunder husholdning, der holdtes foredrag og oplæsning, arrangeredes sanglege og nu og da dans, og der blev sunget.

Hvor værdifuld var så aftenskolen?

Det drøftede man i Randers amts skoleråd 1895 og bad pastor C. Cederfeldt de Simonsen undersøge det. Han sendte breve til højskoler, landbrugsskoler

og husholdningsskoler og bad dem svare, om elever fra aftenskolen var bedre i dansk, regning og almen viden end elever, der kom uden aftenskolens undervisning.

Der indkom 70 svar. Seks skoler svarede, at de ikke kunne mærke forskel. 25 svar gik ud på, at man havde for lidt erfaring til at bedømme det. 39 svar lød, at elever, der mødte med forudgående aftenskoleundervisning, var bedre i dansk og reg-

*Skolemanden,
seminariefor-
stander
R. J. Holm
(1838-1917), li-
tografi 1891 (Det
kgl. Bibliotek).*

ning, havde lært at lytte, og at mange havde fået deres tankeverden udvidet. Nogle føjede til, at det måske var de bedst begavede der søgte aftenskolen.

Det sidste forringede ikke aftenskolens betydning, men måtte tværtimod anspore til at få endnu flere med. Det synspunkt var formanden for den grundtvigsk prægede Dansk Skoleforening og forstander for forskoleseminariet i Vejle, R. J. Holm en energisk talsmand for. Det samme gjaldt senere statsminister, folketingsmand Klaus Berntsen.

Under forhandlingerne i folketinget om statstilskud til aftenskoler 10. oktober 1894 indledte han med at sige at ville man forbedre almuens oplysning måtte man ikke glemme almueskolen. Især var det vigtigt at nedbringe elevtallet pr. klasse. For den konfirmerede ungdom i 14-16 års alderen var det naturligt at udbygge aftenskolen. Skolelokalerne havde man stående, og lærerkræfterne var for hånden, og ville det ikke »være rigtigt at enhver lærer, der holder aftenskole, hvad enten han er ansat i private eller offentlige skoler, må have ret til at nyde en understøttelse, stor eller lille, hvorledes det nu kan blive, af de midler der anvendes i det øjemed«.

Klaus Berntsen var friskolernes mand. »Vil staten støtte aftenskolevæsenet i det hele taget, så vil

jeg henvise til, at der i en hel række af år, i over 20 år, har været holdt aftenskole i alle de sogne, hvor der findes friskoler eller private skoler. De har været godt besøgt næsten alle vegne, og der har været arbejdet med stor opofrelse på denne sag både fra lærernes og befolkningens side«.

Friskoler og private skoler kom som nævnt med ind under tilskudsordningen!

Men fortsættelsesskolen var Klaus Berntsen en absolut modstander af. Han begyndte – sin sædvane tro – med en lille historie: »Der kom en gang en mand til en af vort lands største pædagoger og spurgte: Hvad skal jeg gøre med en dreng, jeg har, på 15-16 år. Skal jeg sende ham til en højskole eller til en realskole eller hvad? Så svarede pædagogen: Jeg tror det bedste De kan gøre for Deres søn, er at De sørger for at han hver aften går i seng med trætte lemmer, med andre ord: sørger for at han får uddannelse i legemligt arbejde«.

Man kunne fristes til at tro, at pædagogen var Klaus Berntsen selv.

Han fortsatte: »Det er sikkert ikke heldigt at

*Venstremanden
Klaus Berntsen
(1844-1927) be-
gyndte allerede
som 17-årig som
friskolelærer på
Fyn og er den e-
neste, der har
været medlem af
Folketinget i
over 50 år. (Fol-
ketingets Bib-
liotek).*

mange af vore drenge går fra det legemlige arbejde, men hvis man opretter fortsættelsesskoler, så er jeg bange for at endnu flere vil gå fra det legemlige arbejde. Jeg mener nemlig at netop årene mellem konfirmationsalderen og ca. 20 års alderen er den bedste til at vænne dem, der skal blive ved det legemlige arbejde, der altså skal gå til landbruget og håndværket, til sådant, og lærer de det ikke i den alder, er jeg bange for at de aldrig lærer det«.

Disse bemærkninger, der lød som skøn musik for mange landbrugere og håndværkere, var rettet mod undervisningsministerens ansøgning om 1.500 kr. til fortsættelsesskoler. Den fulgte med ansøgningen til aftenskolen.

Efter ministerens oplysning fandtes der vinteren 1892/93 20 fortsættelsesskoler. Nogle havde ret få elever, nogle var udvidede aftenskoler, og nogle havde 35-36 timers undervisning ugentligt og var kostskoler – efterskoler ville vi sige i dag. Alle rigsdagsmænd vidste formentlig at der var tale om Skibelund syd for Askov, kun få kilometer nord for grænsen til Sønderjylland, og Vejstrup og Heils syd for Kolding, også de kun få kilometer nord for grænsen. Disse skoler søgtes fortrinsvis af konfirmerede unge fra dansksindede familier i Sønderjylland, hvor den gang al undervisning i skoler foregik på tysk, bortset fra et par religionstimer på dansk. De tre skoler nær grænsen tjente en national opgave, en hjælp til dansksindede syd for grænsen. Der blev ikke sagt meget om dem under debatten – af udenrigspolitiske grunde, men trods sit nationale sindelag erklærede Klaus Berntsen, at han ville stemme imod bevillingen til fortsættelsesskoler. Bevillingen vedtoges imidlertid sammen med tilskudet til aftenskolerne.

Vækst og stagnation i aftenskoleundervisningen frem til 1. verdenskrig

Statstilskuddet satte nu atter gang i væksten i aftenskolerne, og bevillingen forhøjedes hurtigt, 1896 til 20.000, 1899 til 25.000, 1900 til 30.000 og 1903 til 32.000 kr.

Den hastige vækst i bevillingen må ses i sammenhæng med, at Venstre og Socialdemokratiet nu aldeles beherskede folketinget. Ved valget 1901 reduceredes Højre til 8 af tingets 114 medlemmer. Venstre og socialdemokrater havde i årene forud gennemført nye bevillinger, men ikke givet regeringen ny indtægter. Højre blev »sultet ud«.

Væksten i aftenskoleundervisningen skal imidlertid først og fremmest ses som en følge af samfundsudviklingen efter 1864.

Udvalget for Folkeoplysning Fremme stiftedes allerede 1866, udgav bøger der egnede sig til folkelig læsning og udsendte – som Studentersamfundet 20 år senere – foredragsholdere over hele landet. Forsamlingshuse byggedes fra begyndelsen af 1870erne i snart sagt hvert sogn. Øvelshuse kaldtes de også, fordi skytte- og gymnastikforeninger brugte dem flittigt. Husflidsforeninger, sangforeninger, faglige foreninger som landbo- og senere husmandsforeninger, håndværkerforeninger og nogle steder landarbejderforeninger dannedes. Dansk Kvindesamfund fik afdelinger i forskellige egne. Højskoler samlede mange til efterårsmøder og var ligesom en del friskoler midtpunkt for mange kulturelle aktiviteter.

De fleste af de dagblade, der fandtes 1864, tog under de politiske kampe parti for Højre, og Venstre grundlagde en presse, der blev landsdækkende. Socialdemokratiet begyndte opbygning af sin dagspresse i 1880erne. Aviserne formidlede viden og gav appetit på viden i en udstrækning og en mængde, som gav landbefolkningen en samfundsmæssig indsigt og interesse, som ikke tidligere kendetegnede

den. Landsbyen eller sognet var ikke længere sig selv nok. Horisonten blev videre.

Størst betydning for selvstændiggørelsen havde dog nok andelsbevægelsen og hvad der fulgte med den. Andelsmejerier og andelslagterier, brugsforeninger, andelsfoderstof- og gødningsforeninger lededes af andelshaverne selv. Der oprettedes lokale sparekasser og banker, en andelsbank, forsikringsforeninger for bygninger, løvsøre, kreaturer og heste, også de ledet af den lokale befolkning. Frigørelse for købstæderne var målet, ofte direkte forbundet med Venstres kamp mod Højre.

Alt dette krævede viden og indsigt. Højskoler og landbrugsskoler, aviser, sognebogsamlinger og mængder af møder gav, hvad man savnede – og så aftenskolen, hyppigt overset i skildringer af tidsrummet. Skribenter, der fra barnsben uden vanskeligheder har klaret retskrivning og regning, forstår ikke umiddelbart hvilket skub fremad aftenskolens undervisning i retskrivning og regning har givet dem, der forlod almueskolen med utilstrækkelige færdigheder. De to fag var de mest søgte i aftenskolen. Øget sikkerhed i elementære kundskaber gav selvtillid og mod til at gå videre og påtage sig opgaver i foreningsarbejde og andelsbevægelse.

Aftenskolens undervisningsplaner har vi ikke megen sikker viden om for de første 100 år af dens tilværelse. Store aftenskoler som Studentersamfundets Aftenundervisning og Danske Købstæders Aftenskoleforbund fra begyndelsen af 1900-tallet har trykte beretninger, men landsbylærernes aftenskolegerning kender vi endnu kun i beskedent omfang. Der må ligge meget ubearbejdet materiale i skole- og egnarkiver.

Bodil K. Hansen har i sin bog: Skolen i landsby-samfundet ca. 1880-1900, bearbejdet materiale om aftenskoler i Bårse-Mønbo provsti i Præstø amt. Det drejer sig om 15 hold i 1885 og 27 hold i 1898. Retkskrivning og regning er dominerende fag. Skøn-skrivning og læsning er gået stærkt tilbage fra

1885 til 1898. Til gengæld er foredrag og oplæsning vokset meget. I mindre omfang forekommer historie, geografi, håndarbejde og sang. Karakteristisk for samfundsudviklingen er fag som sogneråds- og andre regnskaber, bogholderi, plantelære, landmåling, konstruktionstegning og engelsk. Faget religion, der helt dominerede almueskolen, forekommer ikke. Skyldtes det mon overdosering i barneårene?

Lærer Nielsen, Damsholte, påpegede at hovedvægten var lagt på dansk og regning for at imødekomme et udtalt undervisningsbehov blandt unge fremadstræbende landmænd og håndværkere.

Fagkredse som de af Bodil K. Hansen fremdragne har ikke været usædvanlige, snarere sædvanlige, men de lå langt fra 1814-anordningens § 28. De var ganske enkelt blevet sædvane. Alligevel dukker striden om »anden nyttig undervisning« frem omkring 1900 i Kvols mellem Skive og Viborg.

Lærer Søren Lund holdt 1893-1901 aftenskole med undtagelse af 1896/97. For de tre efterfølgende år, 1898-1900, modtog han gratiale, men da han 1901 indgav ansøgning til sognerådet, fik han afslag. Han havde haft 20-25 elever 4 timer ugentligt i historie og dansk og 16 timer anvendt til fri foredrag for de ældre, her 35 elever. Nægtelse af gratiale begrundedes med, at der ikke havde været holdt »aftenskole for den konfirmerede ungdom«. Sognerådet betragtede Lunds aftenskole som en serie møder. Hans gennemgang af Danmarks historie og digtning fra 1800 og op til 1880erne betragtedes ikke som undervisning.

Afslaget overraskede Lund. Året før havde han undervist i samme fag og fået det godkendt. Han indsendte derfor sin ansøgning til Viborg amtsråd. Amtsskoledirektionen gav sognerådet medhold, men da sagen kom til behandling hos øverste myndighed, skolerådet, bevilgede det 35 kr. som »ekstraordinært gratiale« til Lund med tilføjelse om at aftenskolen måtte omfatte i hvert fald nogle af folkeskolens fag.

Var denne »næse« ment som bidrag til forsoning af de stridende parter, nåedes hensigten ikke. Der kom et par injuriersager. Lund opgav aftenskolen og flyttede fire år efter til nyt embede i Udby ved Randers.

I sin redegørelse for »Kvols-Krigen« mener Morten Lund, at sagens kerne var politisk. Ændringen i sognerådets holdning til Lunds aftenskole skulle skyldes en ny sognerådsformand, der ved folketingsvalget april 1901 var stiller for Venstre-reformpartiets kandidat. Lund var stiller for det forhandlende Venstres kandidat, der blev valgt. Hvis det er forklaringen, så er det ikke eneste gang, at en mand er ramt på grund af sin politiske holdning. Det ramte venstremænd under Estrups provisorier. Så kan man synes, at venstremænd efter Højres nederlag ikke burde have taget tilsvarende metoder i brug.

Trods alt var aftenskolen landet over udbygget efter 1896, da statstilskudet skabte ny tilskyndelse til at gå i gang. Som nævnt opgjorde undervisningsministeriet de offentlige aftenskolers antal til 516 i 1893. Statstilskudet medførte, at skolefondene skulle give årlige indberetninger til ministeriet. Da den nyordning var indkørt, så tallene ud som vist i tabel 2.

Højdepunktet for antallet af offentlige aftenskoler nåedes allerede 1905, 10 år efter statsbevillingens indførelse. Derefter indtræder en gradvis tilbagegang. For private aftenskoler indtræder stagnationen lidt senere. De samlede offentlige tilskud voksede fra 42.000 til 65.000 kr., og væksten skyldes hovedsagelig statstilskudet.

Det er dog ikke den eneste forklaring på aftenskolens vækst. Den havde stået i stampe i begyndelsen af 1890'erne, men så kom Cederfeld-Simonsens undersøgelse, der påviste, at aftenskolen satte en del af de unge i gang og gav dem lyst til at fortsætte uddannelse i en eller anden form. Dansk Skoleforening og dens formand R. J. Holm var energiske fortalere for aftenskolen, men vel at mærke en aftenskole, der ikke videreførte fag og undervisningsmetode fra almueskolen, men motiverede de unge, i en vis grad højskolens form, tilpasset de helt unge.

Og så virkede den politiske udvikling utvivlsomt også ind. Omkring 1890 var mismodet i venstrekredse herskende. De voldsomme protester mod Estrups provisorier havde ikke givet resultat. Estrup regerede videre og gennemførte på provisoriske love Københavns befæstning. Så kom forhandlingspolitikken, der vakte uvilje hos mange venstremænd, men dog førte til, at Estrup gik af, og

Tabel 2. Aftenskolernes udvikling 1898-1913 i tal.

År	Antal skoler		Antal elever		Kommune-tilskud kr.*	Skolefond-tilskud kr.	Stats-tilskud kr.
	Offentlige	Private	i offentlige skoler	i private skoler			
1898	853	69	13.698	1.714	7.171	15.179	20.000
1900	916	75	15.557	1.780	8.366	19.484	30.000
1905	1.038	119	19.586	3.560	10.260	21.640	32.000
1910	899	153	17.447	4.152	10.990	21.251	32.000
1913	787	147	16.679	4.544	11.239	21.700	32.000

* Heri er ikke medregnet udgifter til rengøring, lys og varme.

Kilde: Årlige indberetninger fra skolefondene til ministeriet, Rigsarkivet.

På billedet ses den socialdemokratiske politiker

*K. M. Klausen
(1852-1924)
(Folketingets
Bibliotek).*

derefter fulgte Venstres stærke fremmarch og systemskiftet 1901. Det var atter værd at leve! Sådan følte det af mange.

Men systemskiftet medførte også en ændring i gymnasieundervisningen. Et skel blev slettet 1903, da mellemskolen indførtes og der blev direkte adgang fra folkeskolen – nu hed det ikke mere almueskolen – til gymnasiet og adgang til at afslutte mellemskolen med realeksamen efter yderligere et års skolegang. Flere elever i gymnasiet, flere med realeksamen betød i første omgang færre til aften-skolen.

Nu som så ofte før blev der opstigning for en del, men stadig en restgruppe. Socialdemokratiets finanslovsordfører og medlem af finansudvalget K. M. Klausen tog nu et vidtgående initiativ. Han var oprindelig lærer og en varm fortaler for folkeoplysning. Sammen med Herman Trier havde han fået fortsættelseskursus indført i København 1898. Nu foreslog han i folketingssamlingen 1903/04, at kommuner, der indrettede deres folkeskoler, så eleverne kunne føres frem til samme mål som mellemskolen, eller indrettede dag- eller aftenfortættelseskole for de konfirmerede unge, skulle have

halvdelen af udgifterne dækket af staten. Deltagelse skulle være frivillig og måtte ikke afsluttes med eksamen. Planen minder om hvad der 35 år senere søgtes nået med »fri mellem«.

Forslaget gennemførtes ikke, men da nedgangen i aftenskolernes elevtal blev tydelig efter 1910, tog Klausen igen sagen op, og nu som tvungen ordning. En frivillig ordning fik den radikale undervisningsminister Keiser-Nielsen gennemført 1914 med en finanslovbevilling på 15.000 kr.

1915 oprettedes Ungdomsskoleforeningen med lærer A. M. Fogh som formand og Jørgen Banke som sekretær. Den iværksatte en oplysningskampagne landet over om den ny ungdomsskole. 1918 fik Keiser-Nielsen en større bevilling igennem, og et cirkulære fastsatte udførligere regler for ungdomsskolen. Fagrækken var omfattende: dansk, regning, skrivning, fremmede sprog, bogholderi, maskinskrivning, sundhedslære, samfundslære, landbrugsfag, tekniske fag, husgerning og håndgerning. Der opstilledes tre typer ungdomsskoler: 1. kommunale eller private efterskoler af 6 måneders varighed, 2. fortsættelsesklasser med 18-30 ti-

S. Keiser-Nielsen (1856-1926), undervisningsminister i det andet ministerium Zahle 1913-20 (Folketingets Bibliotek).

Undervisning i husgerning på Stormgades skole i Esbjerg ca. 1907 (Esbjerg Byhistoriske Arkiv).

mers undervisning om ugen hele året eller 4-6 måneder, og 3. undervisning en dag eller to eftermiddage om ugen og mindst 4 timer ugentlig i 15 uger. Der kunne opnås 75 pct. refusion af udgifterne fra staten.

Den første af disse tre muligheder er udgangspunkt for de senere efterskoler for 14-18 årige. Den form lykkedes efterhånden. De to andre typer skuffedes imidlertid, navnlig derved at de ikke fik det greb om byernes unge, som man først og fremmest

tænkte på med den nye skoleform. 1918 opgjorde Ungdomsskoleforeningen antallet af ungdomsskoler til godt 130, fordelt over hele landet, men langt de fleste i landdistrikter.

Det er i det hele taget bemærkelsesværdigt, at når der op gennem 1800-tallet tales om, tænkes på og lovgives om aftenskolen, så er det altid landdistrikterne det gælder. Erindrer man, at landbrug var hovederhvervet gennem hele 1800-tallet, er det ikke så mærkeligt endda. Tager man med, at det

var landbefolkningens parti, Venstre, der dominerede i sidste trediedel af 1800-tallet, bliver det endnu mere forståeligt. Og tager man valgordningen med, bliver det indlysende, at bønderne kom til at dominere. Når valgloven foreskrev valg i enkeltmandskredse uden tillægsmandater, og landet dominerede over købstæderne i de fleste valgkredse, måtte Venstre simpelthen blive herskende. Kun i valgkredse med større byer havde Højre en chance. Først da landarbejdere og husmænd omkring århundredeskiftet begyndte at organisere sig og slutte sig til Socialdemokratiet og Det radikale Venstre og disse to partier indgik valgalliance, svækkedes Venstres stilling. En nogenlunde ligelig repræsentation for forskellige samfundslag nåedes først med grundloven af 1915, der indførte almindelig valgret og forholdstalsvalg. Så genopstod højrefløjten i fornyet og moderne skikkelse som Det konservative Folkeparti.

Efter alt at dømme blev sogneråds og byråds holdning til aftenskole og anden undervisning for glemte grupper også ændret efter kommunalvalgloven 1908 der indførte almindelig valgret, også for kvinder. Dermed var det ikke længere dem med de store indtægter eller de store grundbesiddelser, der dirigerede sogneråd og byråd. Megen karrighed over for aftenskoler forsvandt eller formindskedes.

Ejendommeligt nok er det ikke socialdemokraten K. M. Klausen, der skaffer aftenskolen i købstæderne den første bevilling på finansloven. Det er tværtimod Venstres fører, daværende undervisningsminister, året efter statsminister J. C. Christensen, der sidst på efteråret 1904 sender finansudvalget ansøgning om bevilling af 500 kr. til aftenskoler i købstæderne. Ansøgningen tiltrædes, og i årene derefter er bevilling til købstadaftenskolen steget til 5.000 kr. 1911.

Baggrunden for J. C. Christensens ansøgning var et par breve han modtog fra arbejderaftenskoler i Århus og Fredericia oktober 1904. Aftenskolen i

*J. C. Christensen
(1856-1930),
Venstres magtfulde leder i årtierne omkring århundredskiftet (Folketingets Bibliotek).*

Århus havde siden 1872 haft 1.800 elever, fortrinsvis håndværkere og arbejdere, der var blevet undervist i dansk, regning og skrivning, hvortil var kommet foredrag. Byen havde givet et tilskud på 200 kr. årligt. Deltagerne betalte 1,50 kr. pr. vinter. Aftenskolen i Fredericia var først begyndt 1897, og havde fra 25 til 45 elever i alderen 20-40 år. Kommunen havde stillet lokale til rådighed, og skolefonden havde ydet lidt tilskud.

Disse oplysninger anførte J. C. Christensen i sin ansøgning og tilføjede, at en sådan indsats burde støttes.

Så kom der fart i tingene. I folketingssamlingen 1906/07 foreslog K. M. Klausen at forøge tilskuddet til aftenskoler på landet fra 32.000 kr. til 35.000 og at bevilge 31.000 kr. til aftenskoler i København og købstæderne. Det var dog for stor en mundfuld for flertallet. Forslaget nedstemtes med 43 stemmer mod 18.

Et par år forinden var der i Esbjerg begyndt aftenskole. Kommunelærer Jørgen Banke påtog sig at undervise i regning. En Aftenskoleforening dannedes med Banke som formand og lærere og elever i bestyrelsen. Den første vinter mødte 300 til under-

Undervisning i syning på Danmarksgades skole i Esbjerg ca. 1907. I baggrunden ses Jørgen Banke (Esbjerg Byhistoriske Arkiv).

visningen, 1907 600. Esbjerg aftenskole var nu den største i landet. Undervisningsplanen tilrettelagdes sådan, at deltagerne kunne følge foredrag i Folkeuniversitetsforeningen.

Søndag eftermiddag læste Banke og en kollega værker af Ibsen og Bjørnson. En søndag rejste en tilhører sig og takkede. Disse søndag eftermiddage var hans og hans kones kirkegang, sagde han. Disse jævne folk havde mere med sig hjem at tænke på,

end de skarer der gik hjem længere henne i gaden. Han tænkte på Missionshuset.

Det gode resultat i Esbjerg fik Banke til at udsende et lille skrift med opfordring til at få noget lignende i gang andre steder. Han nævnte hvordan man havde grebet sagen an i Esbjerg og i enkelte andre byer, bl.a. Kolding og Odense.

Seks år senere oplyste undervisningsministeren finansudvalget om antallet af aftenskoler i købstæ-

Lærer Jørgen Banke (1877-1953) var foregangsmand både inden for aftenskolen og på biblioteksområdet (Esbjerg Byhistoriske Arkiv).

derne som havde modtaget statstilskud. Frederiksberg havde ofret langt det største kommunale tilskud, men blev overgået af Århus og Odense i elevtal. Esbjerg var nu nr. 4.

Ud over tilskuddet til købstæderne ydedes 350 kr. til Danske Købstæders Aftenskoleforbund.

Tabel 3, se side 72.

Tabel 3. Oplysning om aften-skoler i købstæderne 1912-13.

Skolens navn	Elevantal	Antal undervisningstimer	Tilskud fra kommunen	Tilskud fra skolefonden	Elevkon-tingent	Statstilskud i 1912	Statstilskud i 1913
			Kr. Ø.	Kr.	Kr. Ø.	Kr.	Kr.
1. Frederiksberg	537	4.032	10.989,26	—	1.566	—	400
2. Roskilde	77	150	—	—	216	75	100
3. Roskilde Mark	24	70	—	25	—	50	50
4. Køge	115	100	—	—	214	—	100
5. Helsingør	75	230	250	—	203,80	275	250
6. Hillerød	24	60	90	—	24	75	50
7. Frederiksværk	99	150	—	—	200	100	75
8. Frederikssund	28	32	—	—	28	—	50
9. Slagelse	82	250	—	60	164	250	250
10. Korsør	60	160	100	90	25	175	150
11. Næstved	80	240	50	50	173	200	175
12. Præstø	25	150	—	50	20	100	75
13. Vordingborg	40	150	125	—	60	—	100
14. Stege	60	280	10	50	133	175	175
15. Odense	502	1.125	300	200	1.031	300	300
16. Odense Sct. Hans	40	130	—	—	40	—	50
17. Middelfart	54	100	100	50	54	150	125
18. Svendborg	38	76	—	50	76	125	100
19. Nykøbing F.	42	88	100	50	80	100	100
20. Hjørring	100	308	50	—	262	75	50
21. Aalborg	372	1.078	650	60	550	150	175
22. Nørresundby	24	48	—	—	36	—	50
23. Nykøbing M.	25	108	75	—	66	—	50
24. Viborg	42	160	—	100	100	175	150
25. Skive	35	40	25	50	—	75	75
26. Randers	96	72	150	—	190	125	100
27. Aarhus (H. C. Petersen)	118	500	375	100	250	200	200
28. do. V. Stilling	104	140	375	100	123	150	125
29. do. (S. H. Pedersen)	189	300	375	100	400	200	200
30. do. (S. Pedersen)	300	176	375	100	600	200	200
31. Horsens	138	110	150	100	—	100	125
32. Silkeborg	70	64	50	—	70	50	50
33. Skanderborg	28	40	—	—	56	50	50
34. Vejle	324	440	—	—	600	250	250
35. Fredericia	106	510	250	—	200	200	200
36. Varde	30	100	50	50	30	100	75
37. Esbjerg	513	770	300	268	50	400	400
I alt	4.616	12.537	15.364,26	1.703	7.890,80	4.650	5.200

Kilde: Bilag til ansøgning til finansudvalget. 1913.

8. Aftenskolen i et samfund i forandring

Den frivillige ungdoms- og voksenuddannelse i Danmark var også i perioden mellem afslutningen

af de to verdenskrige påvirket af nogle grundforhold. Det drejede sig især om befolknings- og er-

Senere undervisningsminister Nina Bang som foredragsholder i de arbejdsløses højskole 1918 (Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv).

hvervsudviklingen, ændringerne på skole- og uddannelsesområdet og mere fritid og udtalte politiske ambitioner hos de mange, der tidligere havde ladet andre bestemme.

I 1921 var der 3.3 mio. indbyggere i Danmark, sønderjyderne medregnet. I 1945 var der 4 mio. danskere. Denne betydelige vækst i befolkningen havde betydning for søgningen til aftenskolerne. Dertil kom, at der blev forholdsvis flere voksne. Fra 1911-40 steg de 20-64 åriges andel af befolkningen fra 50 til 60 %. For at kunne vurdere søgningen til aften- og ungdomsskolerne er det hensigtsmæssigt at konstatere, hvor væksten foregik. I perioden 1921-45 voksede hovedstadens befolkning med 226.000, landkommunerne fik i samme tidsrum et befolkningstilskud på 240.000, medens provinsbyerne oplevede den største vækst på 310.000 indbyggere.

På denne baggrund skulle man antage, at den største vækst på aftenskoleområdet ville foregå i provinsbyerne, men her spiller en række andre faktorer ind. Navnlig spiller det en rolle, hvor stort et undervisningstilbud der i øvrigt var i form af tekniske skoler, handelsskoler, mellemskoler, realskoler osv. I virkeligheden kunne behovet for aftenskoler være størst på landet, hvor man må antage, at andre uddannelsestilbud for den konfirmerede ungdom ikke var så omfattende som i hovedstaden og i provinsbyerne. På den anden side spillede erhvervsituationen en væsentlig rolle, idet de kvalifikationer, som landbouddommen forventedes at være i besiddelse af, vel ofte mentes at kunne tilgodeses i den almindelige 7-årige folkeskole.

I mellemkrigstiden blev Danmark for alvor et industriland, selv om landbruget endnu længe var det dominerende erhverv. Procentdelen af beskæftigede i landbruget gik stærkt tilbage, fra 33 % i 1921 til 24 % i 1950, men antallet af personer faldt kun fra 1 mio. i 1920 til 964.000 i 1940. Håndværk og industri havde en betydelig fremgang – alene for

30ernes vedkommende på 60-70.000 personer. Procentvis var der tale om en stigning fra 29 % til 35 % i perioden 1921-50. En konsekvens heraf var, at industriens andel af bruttofaktoriindkomsten voksede fra 11 til 15 % alene i årene 1929-35, medens landbrugets andel faldt fra 23 til 18 %. På denne baggrund er det forventeligt, at procentdelen af ansatte ved handel og omsætning samt immateriel virksomhed voksede, fra 15 % i 1921 til 21 % i 1950.

I både den befolkningsmæssige og den erhvervmæssige udvikling lå der nogle tilskyndelser til at udnytte supplerende uddannelsestilbud, navnlig for dem, der ikke efter 7 år i folkeskolen udnyttede nogen af de formaliserede uddannelsestilbud. For denne restgruppe var ungdoms- og aftenskolen en mulighed for at følge med i samfundsudviklingen, både erhvervmæssigt og kulturelt.

Selv om der blandt politikere og skolefolk blev talt meget om at udvide skolepligten, blev de 7 års undervisningspligt, der blev gældende i 1814, fastholdt til længe efter 2. verdenskrig. Det var det borgerlige Danmark, der politisk var repræsenteret i Venstre og Det konservative Folkeparti, som fastholdt denne forholdsvis korte undervisningspligt. En væsentlig grund til, at de 7 år blev fastholdt, var nok, at de toneangivende borgerlige danskere stadig lod sig lede af idealer fra 1800-tallets sidste del. Der var tale om et bevidsthedsmæssigt efterslæb, som den stadig betydningsfulde og på mange måder i mellemkrigstiden uændrede landbrugsstruktur var med til at understøtte.

Et af dette efterslæbs tankegods var hjælp-til-selv-hjælp-forestillingen. Den enkelte skulle gøre noget for at blive til noget. En forlængelse af undervisningspligten ud over de gældende 7 år var efter mange liberalisters opfattelse af det onde. Derimod var de parate til i betydelig udstrækning at give nogle valgmuligheder for dem, som frivilligt søgte at dygtiggøre sig uden for det formelle skolesystem. Det var grunden til at der kunne skabes bred poli-

Demonstration for ottetimersdagen, én af forudsætningerne for aftenskolens stærke opsving i vort århundrede, 1. maj 1914 (Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv).

tisk enighed om, at aftenskolen og de forskellige former for fortsættelsesskoler skulle have gode udviklingsmuligheder.

Men hjælp-til-selvhelp var ikke et anerkendt princip for alle danskere i tiden 1918-45. Mange arbejder- og funktionærfamilier havde ikke overskud til og tradition for at udnytte de tilbud, som selvhjælpssystemet opstillede. Der kom kun få arbejdere på højskole, også da arbejderbevægelsen

selv oprettede højskoler. Det var derfor naturligt for Socialdemokratiet at arbejde for en udvidelse af undervisningspligten.

Men frivilligheden blev fastholdt hele perioden igennem og de 7 års undervisningspligt ligeledes, og det gav i en tid, der var præget af en dynamisk samfundsudvikling, de bedst tænkelige udviklingsmuligheder for den frivillige eksamensfri voksenundervisning. Voksenpædagogikken virkede samti-

Tabel 4. Andelen af hver årgang unge, der har bestået forskellige skoleeksaminer, opdelt på køn. Udvalgte år 1901-1950.

År	Mellemskoleeksamen			Realeksamen, præliminær- og pigeskoleeksamen			Studentereksamen		
	Dreng	Piger	Total	Dreng	Piger	Total	Dreng	Piger	Total
1901				4	2	3	2	0	1
1905				5	2	4	2	0	1
1911				6	4	5	3	1	2
1915	8	5	7	6	5	6	3	1	2
1921	8	6	7	7	6	6	3	1	2
1925	11	8	10	9	7	8	4	2	3
1930	11	9	10	8	7	7	4	2	3
1935	15	13	14	10	9	9	4	3	3
1940	16	15	16	12	12	12	4	3	3
1945	18	19	18	13	13	13	6	4	5
1950	22	23	23	15	15	15	6	4	5

Kilde: Kirsten Worm, red.: Levevilkår i Danmark. Statistisk oversigt 1980, s. 107.

dig fornyende på det formelle skolesystem bl.a. med en kombination af teori og praksis og nye arbejdsformer.

Øget fritid betød også noget for aftenskolen. I 1919 blev 8-timers dagen indført for de ansatte i det offentlige og snart også i byerhvervene i øvrigt. Det betød, at lønmodtagerne nu havde bedre tid til at opsøge de tilbud, der var i det frivillige oplysningsarbejde.

Kvindernes politiske medbestemmelse var i løbet af dette århundredes første 15 år blevet udvidet fra at gælde ved menighedsråd i 1903 til kommunalvalg i 1909 for også at gælde ved valg til rigsdagen i 1915. Den nyvundne politiske indflydelse må i mange tilfælde have virket ansporende på interessen for at gå til foredrag, studiekredse og aftenskoler.

Endelig skete der i perioden 1918-45 et skred mod

venstre i dansk politik. Socialdemokratiet var i lange perioder sammen med de radikale det statsbærende parti. Husmænd og arbejdere fik nu flere politiske tillidsposter end før, og en af frudsætningerne for at gøre sig gældende var viden – mere end hvad 7 år i kommuneskolen havde kunnet give. For de mange, der stod i den situation, var der muligheder i den frivillige voksenundervisning.

Beskrivelsen af udviklingen i aftenskolen og dens forskellige sideformer kan for perioden 1918-45 opdeles i tre faser, markeret af centrale udvalgsarbejder.

I 1918 blev der taget initiativ til nedsættelse af en skolekommission, der også skulle behandle aftenskolen for unge – ungdomsskolen.

I 1928 blev der nedsat et udvalg til behandling af hele den frivillige voksenundervisning, og resultatet blev den første lov på området.

I 1938 blev der nedsat et ungdomsudvalg, hvis overvejelser indgik i 1942-aftenskoleloven.

En ydre afgrænsning er afslutningen af de to verdenskrige og de nye vilkår, det gav det folkelige, frivillige oplysningsarbejde. Andre begivenheder kunne danne skel i en beskrivelse af den ikke-formaliserede undervisning for unge og voksne, f.eks. AOFs dannelse i 1924 eller de store love i henholdsvis 1930, 1935 og 1942. Men her har den opfattelse været lagt til grund for dispositionen, at de store retningsgivende udvalgsarbejder bedst markerer de centrale overgange i en i øvrigt overvejende kontinuerlig proces.

9. Aften- og ungdomsskolen 1918-28

Aften- og ungdomsskolen 1918-28

I begyndelsen af 1918 fremsatte Socialdemokratiet et forslag om oprettelsen af en obligatorisk ungdomsskole for de 14-18 årige. Det gjaldt kun de unge, der ikke fik en formaliseret uddannelse eller undervisning. Ordføreren var K. M. Klausen, der var en af partiets veteraner, og som omtalt tidligere flere gange havde taget initiativer over for aftenskolens udvikling. Han var lærer i København, havde siden 1895 siddet i Folketinget og var i 1918 formand for finansudvalget. I sin argumentation for den obligatoriske ungdomsskole hævdede han, at den eksisterende ungdomsskole, der var blevet oprettet på hans initiativ i 1914, kun i ringe udstrækning formåede at tiltrække de unge, og bedre stod det ikke til med aftenskolen.

1814-skolelovens påbud om at tilbyde undervisning til den konfirmerede ungdom fandt kun sted ved $\frac{1}{4}$ af skolerne på landet. Ordføreren for Venstre, højskolemanden Frederik Nørgaard, mente derimod, efter mange samtaler med unge, at der var kommet meget godt ud af aftenskoleundervisningen. Blot måtte lærerne have en bedre løn. Det var for usselt at give 15-25 kr. for en vinters undervisning i aftenskolen, mente han.

Efter Klausens mening var aftenskolen i tilbagegang. I 1904-05 var der aftenskoleundervisning i 1038 offentlige skoler på landet med 19.586 elever. I vinteren 1921-22 var skolernes antal gået ned til 603, og elevantallet var svundet ind til 12.413. På Bornholm var aftenskolen helt forsvundet, og andre steder blev der meldt om mange forsømmelser. I Ringkøbing amt var fraværsprocenten i vinteren

1919-21 helt oppe på 60. Året efter havde fraværet et tilsvarende omfang i aftenskolen i Sorø. »Skoler med så overvældende forsømmelser må anses for en karikatur af skolevæsen«, udtalte K. M. Klausen i tinget. Men det socialdemokratiske forslag blev ikke vedtaget.

I 1921 blev Dansk Aftenskoleforening dannet. Det var en sammenslutning af De danske Købstæders Aftenskoleforbund fra 1907 og sammenslutninger af aftenskoleforeninger i amterne.

Den nye forening havde fire højt prioriterede mål. Øverst stod naturligt nok et ønske om at forbedre honorarerne for underviserne i aftenskolerne; det var folkeskolelærere, der i deres fritid arbejdede her. Dernæst ville foreningen arbejde for en afskaffelse af de bindinger mellem fagene, som var en forudsætning for at få tilskud fra det offentlige. Endelig ville foreningen medvirke til at få udarbejdet et bedre undervisningsmateriale og få etableret kurser for aftenskolelærere.

Det sidste kom først. Allerede i januar 1922 havde undervisningsministeriet bevilget et kursus for aftenskolelærere på Antvorskov Højskole. I 1927 skete der yderligere en sammenslutning på lærerplan inden for aftenskoleregi, nemlig da Ungdomsskoleforeningen, der var blevet dannet i 1915, blev sammensluttet med Dansk Aftenskoleforening. Alle undervisere på området var nu organiseret i én forening, DAUF, og kunne med vægt forhandle med de instanser, der havde indflydelse på aften- og ungdomsskolens rammer og indhold, og ikke mindst egne arbejdsbetingelser.

Aftenskoleområdet blev ikke genstand for nogen lovgivning i 1920'erne, men der kom flere cirkulæ-

rer, og bevillingerne til hele den frivillige, ikke-eksamensrettede undervisning blev debatteret på mange niveauer, herunder i folke- og landsting.

I 1922 var det samlede tilskud til aftenskolerne 75.000 kr., heraf 60.000 til aftenskolerne på landet. For første gang i aftenskolens historie blev der med et cirkulære i 1922 fastsat et statstilskud på 1,25 kr. pr. time. Ordningen gjaldt dog kun for aftenskoler på landet. Ud over statstilskuddet kunne aftenskolen regne med et amtstilskud fra de såkaldte skolefonde af nogenlunde samme størrelse, dog forudsat at kommunen eller elevernes indskrivningsgebyr beløb sig til 0,50 kr. pr. undervisningstime. Hvis læreren fik hele tilskudsbeløbet, ville det give en timeløn på 3 kr., hvilket man i samtiden opfattede som tilfredsstillende. En faglært arbejder kunne på samme tid regne med ca. 1,50 i timen.

Men til gengæld for den mere rundhåndede støtte stillede det offentlige større krav til undervisningen. Undervisningsplanerne skulle godkendes af skoledirektionerne, der bl.a. skulle påse, at der blev undervist i to af fagene dansk, regning og skrivning. Aftenskolens varighed skulle være 48 timer,

Historikeren Nina Bang (1866-1928) blev i 1924 Danmarks første kvindelige minister (Folketingets Bibliotek).

og der skulle være mindst 8 elever i gennemsnit.

Når en lærer fik sin undervisningsplan godkendt, og elevtallet vinteren igennem holdt sig på otte, kunne han være sikker på støtte.

Indtil 1925 blev tilskuddet til aftenskolerne i byerne givet efter et skøn, men på indstilling fra bl.a. Dansk Aftenskoleforening blev reglerne ændret til et fast statstilskud på 1,25 kr. ligesom på landet. Dertil kom kommunale tilskud og elevbetaling. De krav, som i et cirkulære blev stillet til undervisningen, gik ud på at styrke den egentlige undervisning i de elementære fag som regning, dansk og skrivning på bekostning af foredrag. Samtidig med opfordrede ministeriet skolefondene til at støtte aftenskolerne i byerne i samme udstrækning som på landet. Men der var stadig den forskel på by og land, at kravet til undervisning i de elementære fag ikke var så ultimativt.

I et cirkulære af 27. november 1926 understregede den socialdemokratiske undervisningsminister Nina Bang, at vilkårene for aftenskolerne i byerne skulle være de samme som på landet. Imidlertid skabte det stor utilfredshed i byerne. Det var især de elementære fags centrale placering, der generede. Ålborg Amt nægtede at følge cirkulæret for byernes vedkommende, og valgte at følge reglerne i 1922-cirkulæret. En af de utilfredse var den socialdemokratiske formand for Randers Aftenskole, typograf Alfred Andersen, der udtalte, at cirkulæret havde skadet og besværliggjort arbejdet i aftenskolen. Han henviste til det uhensigtsmæssige i at indføre den samme fagbinding til de elementære fag som i aftenskolerne på landet, da eleverne i byerne efterhånden havde gode kundskaber i dansk, regning og skrivning. Det virkede ikke befordrende på søgningen til aftenskolen, hvis en elev, der ønskede engelsk og bogføring, også skulle tvinges til at have to elementære fag. I cirkulæret var der dog en mulighed for at dispensere fra fagbindingen i forbindelse med undervisningen i sløjd, husgerning

Typograf Alfred Andersen (1889-1956), formand for Randers Aftenskole 1925-30 og senere byens borgmester (Det kgl. Bibliotek).

og håndgerning, hvis der knyttes små skriftlige øvelser til disse fag.

Cirkulæret for aftenskolerne opfordrede til at arbejde med fag som tegning, fremmede sprog og bogholderi, sundhedslære og samfundsfag. Desuden blev der lagt op til inddragelse af praktiske fag, elementære landbrugsfag, elementær teknisk undervisning, kvindelig husgerning og håndgerning, sløjd, gymnastik, husflid og sang. Endelig åbnede cirkulæret for forhøjede tilskud til undervisningen i husgerning og landbrugsfag, hvis man benyttede tilrejsende lærere.

Det var ikke kun i Ålborg og Randers, at der var utilfredshed med de stramninger, som 1926-cirkulæret havde indført. Mange steder erklærede aftenskoleledelsen, at man simpelt hen ikke kunne få et tilstrækkeligt antal elever, hvis de elementære fag skulle udgøre $\frac{1}{3}$ af undervisningstiden, som det blev krævet. Endvidere var det i byerne almindeligt at udbyde kortere kurser f.eks. i kjolesyning eller samfundslære, altså enkeltfagsundervisning, og det var ofte sådan, at kursernes varighed lå langt un-

der de 48 timer, som cirkulæret krævede. Undtagelsen var dog husgerning, hvor minimumkravet kun var 35 timer. Resultatet af disse klager blev, at byerne også uden for Ålborg amt fik lov til at køre efter de hidtil gældende regler, og dermed også måtte afstå fra at få tilskud fra amternes skolefonde. Nina Bangs forsøg på at gøre aftenskolerne i by og på land ligestillede var brudt sammen, og den nye venstreminister Rasmussen-Byskov, måtte begynde forfra med at nedsætte et udvalg. Det var dette udvalgsarbejde, der førte frem til 1930-loven.

I aftenskolesæsonen 1927-28 eksisterede der 768 aftenskoler med ialt 17.015 elever. Frafaldet blev registreret til 2,7 %, forsømmelserne til 13,7 %. Statens, amternes og kommunernes tilskud var hhv. 84.875, 83.516 og 53.369, medens elevernes tilskud beløb sig til 27.831.

Disse tal gælder imidlertid kun de egentlige aftenskoler. Parallelt med disse eksisterede der i vinteren 1927-28 161 efterskoler, som undertiden også havde andre betegnelser som ungdomsskoler eller fortsættelsesskoler. Fælles for dem var, at de tilbød aftenundervisning til de 14-18 årige, som ikke på anden vis fik nogen uddannelse.

Skal de unge tvinges med?

I begyndelsen af 1918, mens krigen endnu rasede omkring vestfrontens skyttegrave, fremsatte K. M. Klausen i folketinget det socialdemokratiske forslag om en obligatorisk ungdomsskole for unge mellem 14 og 18 år.

Klausens forslag havde måske nok en bismag af valgfæsk; det mente i alt fald Venstres ordfører, da der var rygter om et snarligt folketingsvalg. Klausen kunne også have tænkt på den socialdemokratiske kongres, der skulle afholdes ugen efter, men bortset fra disse taktiske aspekter var der ingen tvivl om, at Klausen tog sit forslag alvorligt. Han var som før nævnt en af Socialdemokratiets

mest indflydelsesrige folketingsmænd, formand for finansudvalget, og en veteran i skolepolitik. Han var selv uddannet som lærer og havde længe interesseret sig for fortsættelsesundervisningen. Han havde været drivkraften bag statstilskud til disse skoler, som blev gennemført i 1914, først med 60 % refusion af udgifterne, senere øget til 75 %.

Klausens ihærdige arbejde for ungdomsskolen var begrundet i, at han ikke havde tiltro til, at den almindelige aftenskole kunne tiltrække de unge, der havde mest behov herfor. Hans løsning var derfor en opgivelse af frivillighedsprincippet. Først med en obligatorisk ordning kunne man sikre en hurtig forbedring af »restgruppens« skolekundska-ber. Desuden var timetallet i aftenskolen ikke tilstrækkeligt til at nå dette mål. Forslaget sigtede mod at indføre en dagskole på 200 timer pr. år over 33 uger. Både i princip og omfang afveg dette forslag fra aftenskolen, som typisk havde 48 timer på en sæson. Ifølge forslaget var der dog givet lidt køb i spørgsmålet om frivillighed, idet nemlig kommunalbestyrelsen kunne nægte at oprette en ungdomsskole, også selv om en afstemning gav flertal herfor.

Klausens forslag blev indgående kommenteret af de øvrige partiers repræsentanter, men ingen mente at kunne gå ind for det. Der var et flertal for at fortsætte den ordning, der var blevet påbegyndt i 1914.

Venstres Frederik Nørgaard mente heller ikke at aftenundervisningen var den ideelle, og derfor måtte der ved siden af aftenskolen være plads til den skoleform, som forslaget gik ud på at indføre. Men understregede Nørgaard, det måtte ske ad frivillighedens vej. Dette synspunkt blev støttet af de andre partiers ordførere og af partifællen Gerud Jensen, der netop var blevet indvalgt i Ungdomsskoleforeningens bestyrelse.

Den radikale undervisningsminister Keiser-Nielsen var langt hen enig med Klausen. Danmark burde være et foregangsland på ungdomsundervis-

*Venstrepolitike-
ren Gerud Jen-
sen (1855-1946)
var medlem af
Folketinget
1913-20 (Folke-
tingets Bib-
liotek).*

ningens område, men måtte ifølge nye undersøgelser nøjes med en 9. plads i sammenligning med de 13 mest udviklede lande. Han var sympatisk indstillet over for tanken om, at ungdomsskolen skulle kunne indføres i kommunerne efter en folkeafstemning, derimod ikke at kommunalbestyrelsen skulle kunne nægte at tage hensyn til resultatet af en afstemning. Han mente som Klausen, at det skulle pålægges arbejdsgiverne at give de unge fri til undervisningen i ungdomsskolen, men at den nok ikke burde have så stort et omfang som 200 timer.

Derimod var han modstander af at tvinge de unge til at gå i ungdomsskolen, idet han var overbevist om, at de unge nok skulle komme frivilligt, når skolerne først var etableret. De ville, som han bibelsk udtrykte det, »strømme til som dug fra morgenrødens moderskød«. Men ministerens konklusion var dog, at forslaget burde vente et par år, bl.a. fordi krigen lagde så meget beslag på folks opmærksomhed og gav så mange problemer i øvrigt. Og derved blev det.

I sin kommentar til det socialdemokratiske forslag om en obligatorisk ungdomsskole antydede un-

dervisningsminister Keiser-Nielsen, at der snart ville blive nedsat en skolekommission, der bl.a. skulle behandle ungdomsskolens forhold. Det skete i øvrigt på K. M. Klausens initiativ ved lov af 21. februar 1919, hvori kommissoriet omfattede: »en overvejelse og drøftelse af det samlede skolevæsens forhold – pædagogisk, økonomisk og administrativt – og en udarbejdelse af forslag til en omordning heraf«.

Undervisningsministeren beskikkede folketingsmand K. M. Klausen til kommissionens formand. Kommissionen arbejdede i fire år og udarbejdede en betænkning på 600 sider. Aftenskolens forhold blev ikke direkte behandlet, men ungdomsskolen blev genstand for indgående drøftelser.

Ungdomsskoleforeningen ønskede naturligt nok at påvirke kommissionen og fremkom med en række forslag. Foreningen ønskede ikke at gøre ungdomsskolegangen obligatorisk for de unge 14-18-årige, idet man anså frivillighedens vej for den heldigste og naturligste for vort folk. Derimod mente man, at en afstemning i kommunen skulle kunne tvinge kommunalbestyrelsen til at oprette en ungdomsskole, såfremt der var 10 indtegnede elever og de nødvendige lærerkræfter. Ungdomsskolen burde efter foreningens opfattelse være 3-årig og omfatte 80 timer årligt. I spørgsmålet om dag- eller aftenundervisning lagde man sig på en midterposition og foreslog, at det blev et lovkrav, at de unge skulle have fri fra arbejde 2-3 gange om ugen i tiden mellem 1. november og 1. april fra kl. 4 om eftermiddagen, og at ungdomsskolen skulle lukke senest kl. 20.

Desuden fremsatte ungdomsskoleforeningen en række konkrete forslag til forbedring af ungdomsskolens vilkår. Det blev fremhævet som en ulempe, at undervisningen skulle varetages af folkeskolelærere, der allerede inden undervisningens begyndelse havde undervist i 6 timer i folkeskolen. Der måtte derfor skabes mulighed for en nedsættelse af un-

dervisningsforpligtelsen i børneskolen, sådan at lærerne kunne virke fra kl. 16 til kl. 20 uden at blive overbebyrdet. Desuden ville det være påkrævet, at seminarierne forberedte de kommende lærere til arbejdet i ungdomsskolen, og at der blev etableret en kursusvirksomhed, hvor også folk uden for lærerstanden kunne deltage med henblik på at blive faglærere i praktiske fag. Det ville endvidere efter foreningens opfattelse være ønskeligt, om staten afholdt udgifterne til lærerløn og halvdelen af udgifterne til undervisningsmidler.

Også Danmarks Lærerforening fremsendte et fyldigt forslag til skolekommissionen om, hvilke rammer og indhold ungdomsskolen efter dens mening skulle have. Man forestillede sig en ungdomsskole på 120 timer pr. år f.eks. med 5 ugentlige timer i 24 uger.

Indholdet skulle struktureres omkring nogle praktiske samlingsfag, som landbrug, havebrug, sløjd, kjolesyning, huslig økonomi, sprog, og en mere almen retning med dansk og regning.

Den centrale begrundelse for disse samlingsfag var, at undervisningen i ungdomsskolen ikke måtte være en forlængelse af børneskolen, men i så høj grad som mulig knytte sig til det erhverv, som den unge enten var beskæftiget i eller havde interesse for. Dette erhvervsbetonede praksishensyn var et gennemgående træk hos de fleste deltagere i debatten om ungdomsskolen.

Som eksempel på et samlingsfag var landbrug, hvor udgangspunktet skulle være nogle korte foredrag om rene landbrugsemner, som jordens bonitet, gødskningens fordele og husdyrenes fodring. De optegnelser, som eleverne foretog under foredragene, skulle danne udgangspunkt for et referat i form af en dansk stil. Til de enkelte foredrag knyttede der sig naturligt nogle beregninger med talbehandling og regnskabsbegreber. Endelig forestillede Danmarks Lærerforening sig, at de mere almindende fag derefter skulle inddrages. Det kunne være

samfundslære, lokalhistorie, sundhedslære og al-
mendannende foredrag og sang.

Kommissionens medlemmer kunne ikke blive enige om, hvilken form ungdomsskolen skulle have, og der kom derfor fire mindretalsudtalelser ud af det. Det næststørste mindretal, der omfattede otte medlemmer med K. M. Klausen i spidsen, fremlagde et forslag, der naturligt nok lå meget på linje med det socialdemokratiske forslag i folketinget i 1918. Men der var enkelte afvigelser herfra. En af de mere centrale var tanken om at oprette to forskellige ungdomsskoler, en faglig og en almen. Den første kunne måske være inspireret af den svenske yrkesskole eller de tyske, obligatoriske arbejdsskoler, som Klausen havde besøgt i 1919. Det centrale fag skulle være arbejdskunskab. Dertil skulle knyttes dansk, samfundslære, sundhedslære og regning. I den mere almene ungdomsskole skulle sløjd være hovedfaget med de samme supplerende fag som for den faglige ungdomsskoles vedkommende.

Kommunerne skulle have pligt til at oprette ungdomsskoler, arbejdsgiverne have pligt til at give de unge fri, og de unge skulle fra det år, hvor de fyldte 16 år, have pligt til at indskrive sig. Formuleringen omkring varigheden er lidt uklar, idet der står, at de havde ret til at forblive i ungdomsskolen indtil det år, hvor de fyldte 18. Måske var det en blød omskrivning af, at der i virkeligheden var tale om to års obligatorisk ungdomsskolegang. Hvis den unge forsømte, skulle han eller hun kunne idømmes mulkt. Et andet mindretal på tre med den radikale Elna Munch mente, at kommunerne skulle være frit stillet, om de ville oprette ungdomsskoler, og at aldersrammen skulle være 14-16 år. De unge skulle normalt være frit stillet, med mindre det ved en kommunal afstemning blev besluttet, at undervisningen skulle være obligatorisk.

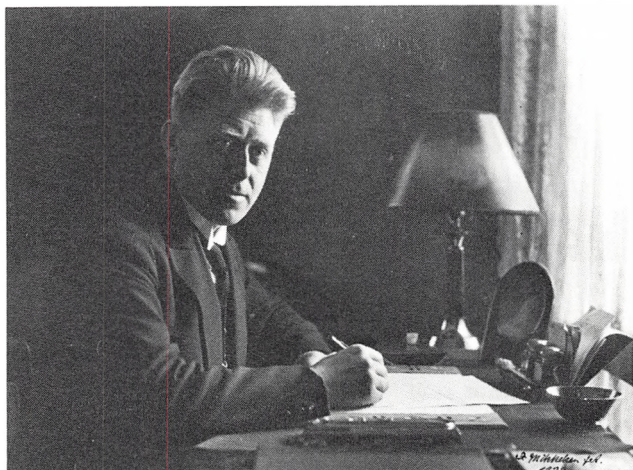
Et tredje mindretal på 11, der omfattede en gruppe venstremænd med den senere undervisningsminister Rasmussen-Byskov i spidsen, understregede

elevernes frie valg. »Det er desværre ikke sådan, at skoletvang skaber kundskabstrang«, hed det i denne gruppes mindretalsudtalelse. Det skulle derfor efter deres opfattelse overlades til de enkelte kommunalbestyrelser at afgøre, om der var behov for en efterskole, som de valgte at kalde ungdomsskolen. Undervisningen skulle foregå udenfor arbejdstiden, idet ungdommen om vinteren havde rigelig med fritid. Det er tydeligt, at dette mindretal talte landarbejdsgivernes sag. På det faglige og pædagogiske område var der ikke plads til store eksperimenter, idet dansk, regning og skrivning skulle være grundfagene.

Det fjerde mindretal udgjordes af to radikale folketingsmedlemmer. De ville også fastholde de unges frie valg, og havde desuden nogle konkrete forslag til ungdomsskoler i kostskoleform, som ikke skal behandles her.

Det er forståeligt, at det ikke var muligt for kommissionens 25 medlemmer at nå frem til en fælles indstilling på ungdomsskoleområdet. Dertil var der langt fra Socialdemokratiets forestillinger om en meget obligatorisk ordning til Venstres ønske om frivillighed. Som mange gange før og senere var det ikke muligt at finde et kompromis mellem det obligatoriske og det frivillige.

Der kom ikke umiddelbart en ny lovgivning på ungdomsskoleområdet, efter at kommissionen havde afgivet sin betænkning i 1923, men de tanker, der var blevet systematiseret i betænkningen, indgik i debatten og kom måske også til at påvirke praksis. Det gjaldt især de nye forestillinger om en nærmere forbindelse mellem teori og praksis. I den københavnske ungdomsskole blev disse tanker omsat til virkelighed og spredte sig derefter til hele landet.

Lærer og senere skoleinspektør Folke Jacobsen (f. 1890) er frem for nogen ungdomsskoleundervisnings pioner i Danmark (Det kgl. Bibliotek).

Den frivillige praktiske ungdomsskole

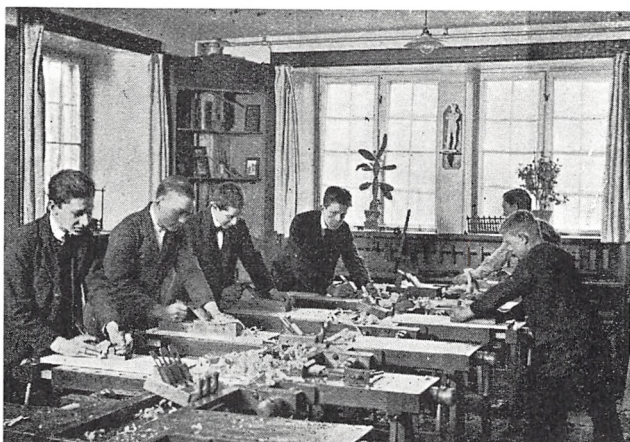
Mens kommissionen arbejdede og diskuterede en nærmere forbindelse mellem praktiske og boglige fag, var der allerede en forsøgsundervisning i gang i København og snart også rundt i landet. Initiativtageren var lærer Folke Jacobsen, der efter en folkeskolegang i Sydvestjylland blev uddannet som snedker i Ribe. Efter et års arbejde som snedker-svend kom han på seminarium og blev senere ansat ved Københavns kommune. Under 1. verdenskrig gik han hver sommer på et kursus på Statens Sløjds-kole i København, og i 1918 kom han på Askov Sløjdlærerkursus. Samme år tog han kurser på Statens Lærerhøjskole, Teknologisk Institut og Nääs Sløjdlærerkursus i Sverige. Endelig var han på studierejse i Sverige og Norge. Med denne særlige baggrund i en praktisk og en teoretisk uddannelse var han indstillet på at videregive sin kunnen til ungdomsskolens elever. I 1918 fik han om vinteren lov til at bruge sløjdsalen på en københavnsk skole om

søndagen, hvor han underviste en gruppe unge mænd i sløjd, hvortil han knyttede dansk, skrivning og regning. Om foråret blev elevarbejderne udstillet og vakte en betydelig opsigt i pressen. Efter denne lovende start indsendte Folke Jacobsen en ansøgning til Københavns skoledirektion om tilladelse og økonomisk støtte til at oprette et kursus i sløjd som centralfag i tilknytning til undervisningen i tegning, regning og dansk stil for unge mænd over 14 år.

Under kurset skulle der arrangeres besøg på erhvervsvirksomheder og underholdende aftenmøder for deltagerne og deres pårørende. Både Københavns borgerrepræsentation og undervisningsministeriet var positive over for eksperimentet. Da planen gav gode resultater, opfordrede ministeriet andre til at tage tanken op til afprøvelse. I København var søgningen til denne specielle ungdomsskole be-

Et praktisk resultat af undervisningen i sløjd som centralfag kunne være en bogreol som denne, der i sig selv kunne være et symbol på oplysningsarbejdet (Efter Niels A-bildgaard (red.): Den frivillige praktiske ungdomsskole gennem 10 år, 1929).

Undervisning i sløjd som centralfag på Skolen ved Sundholm i København 1918-19 (Efter Niels Abildgaard (red.): Den frivillige praktiske ungdomsskole gennem 10 år, 1929).

tydelig. Med en start på 6 elever i vinteren 1918-19 kom der året efter 30 og i 1927-28 var antallet vokset til 615, og stigningen fortsatte de følgende år.

Sløjd som centralfag var kun begyndelsen til udviklingen af en undervisning i ungdomsskolen, hvor praktiske og teoretiske fag blev koblet sammen. Snart blev det muligt at vælge andre centralfag som havebrug, småhusdyrbrug, gymnastik, kvindelig håndgerning og sang.

Hvilke elever var det, denne praktiske frivillige ungdomsskole appellerede til? De unge 14-18 årige kunne først melde sig til denne del af ungdomsskolen, hvis de ikke havde accepteret tilbudet om de mere boglige fag. Det var derfor i høj grad en forsømt gruppe unge, der med den nye ungdomsskoleform fik et attraktivt tilbud. Folke Jacobsen og de lærere, der blev knyttet til den frivillige praktiske ungdomsskole, udviklede en række modelserier. På denne måde blev det muligt at etablere en vis progression i arbejdet, sådan at de unge kunne melde sig til samme centralfag i en årrække.

Eksperimentet vakte interesse over hele landet, og flere udenlandske lærere besøgte skolen. En københavnsk fabrikant forærede sin lystgård til brug for især havebrug og småhusdyrbrug som centralfag. Hans argument var, at der indtil nu ikke var nogen, der havde gjort noget for hans unge ufaglærte arbejdere i fritiden. I 1926 blev der på Statens Lærerhøjskole oprettet et årskursus for ungdomsskolelærere, og sløjdundervisningen kom til at foregå under Folke Jacobsens ledelse. Samme år blev han inspektør ved den københavnske ungdomsskole.

Ungdomsskoleundervisning med udgangspunkt i praktiske fag blev i 1929 tilbudt unge arbejdsløse mellem 18 og 25 år, og bredte sig ikke blot til andre byer, men også til landkommunerne. Læreren ved Hvorum skole ved Hobro kunne berette om vinterens ungdomsskole i 1926-27: »I det hele har eleverne vist stor interesse for den form for undervisning, og for mit vedkommende er det slået fast, at det er det praktiske arbejde, de unge vil i lag med; det skriftlige interesserer dem mindre – her kommer interessen først i en senere alder. Medens aftenskolen sjældent fik fat i de mindre begavede helt

Forside af elevens bog ved undervisningen i sløjd som centralfag (Efter Niels Abildgaard (red.): Den frivillige praktiske ungdomsskole gennem 10 år, 1929).

unge, så har det vist sig, at sløjden også har formået at få dem med, og i sløjdsalen står de i almindelighed fuldt på højde med de mere begavede – her har de fundet et felt, hvor de kan vinde med, og derfor arbejder de med en energi, som man i mange tilfælde ikke havde tiltroet dem.«

I løbet af en vinter kunne en elev nå at få omkring 100 timers undervisning i den praktiske ungdomsskole. Der var derfor på flere punkter overensstemmelse mellem Danmarks Lærerforenings oplæg om ungdomsskolen til skolekommissionen og den frivillige praktiske ungdomsskole. Uden tvivl har foreningens pædagogiske udvalg haft stor sympati for denne type ungdomsskoleundervisning, som nok var inspireret i nogen grad af den udvikling, sløjden i længere tid havde haft. Men også en påvirkning fra den tyske arbejds-pædagog Georg Kerschensteiner i München kan have gjort sig gældende.

Pædagoger og politikere har i 1920'erne erkendt det hensigtsmæssige i, at så mange som muligt fik en efterskolegang, og da et flertal mente, at denne skolegang skulle være frivillig, blev de tvunget til at finde nye faglige og pædagogiske løsninger på denne udfordring. Den praktiske ungdomsskole havde den fordel, at de unge ikke-bogligt interesserede følte sig tiltrukket af den og dermed kunne få et alternativ til gadehjørnerne. Samtidig med var arbejdsgiverne stærkt interesseret i, at de unge ufaglærte blev socialiseret til positive medborgere og fik bedre kvalifikationer som akkuratesse, orden og respekt for produkterne.

Uden disse eksperimenter i ungdomsskolen ville der næppe være blevet indført en eksamensfri memberskole med den senere skolelov af 1937.

Den kommunale frivillige ungdomsskole bestod i 1914-15, da statstilskuddet for første gang blev givet, af 29 skoler. I 1917-18 var antallet steget til 133 med ialt 4.000 elever. I 1926-27 var der 161 med ialt 11.543 elever.

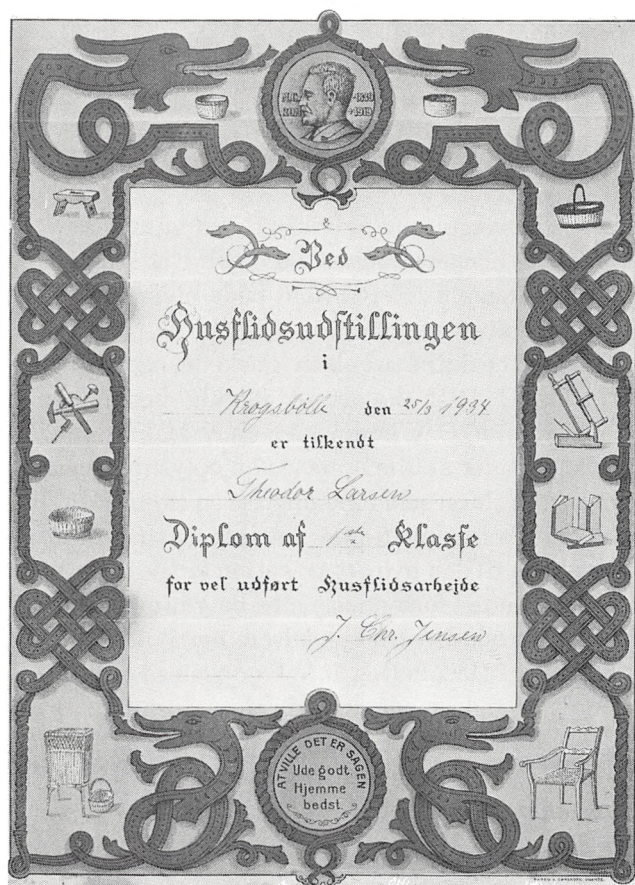
Husflidsundervisning i Østrup på Nordfyn 1931-32 (Lokalhistorisk Arkiv for Otterup kommune).

Mens den frivillige praktiske ungdomsskole i København var i hastig vækst, kneb det med at holde liv i de kommunale ungdoms- eller efterskoler ude på landet. Et eksempel herpå er Østrup Efterskole på vestsiden af Odense Fjord. Den kommunale efterskole blev her første gang etableret i 1919 med 31 elever, der gennemsnitlig var 16 år. Der blev undervist i 69 timer over 14 uger. Fagkredsen omfattede dansk skriftligt og mundtligt, litteraturhistorie, anatomi, regning og 6 foredrag om Slesvig (to), Sverige, Island, Japan og sukkerfabrikation. Der blev brugt lysbilleder i forbindelse med de fleste foredrag.

Udgifterne til efterskolen beløb sig det første år til 473 kr., heri inkluderet lysbilledapparatet. Eleverne betalte hver et indskrivningsgebyr på 3 kr. og statstilskuddet var på 380 kr.

På de 28 aftener, undervisningen havde fundet sted, havde der været 45 forsømmelser. Af elevernes forældre var 16 gårdmænd, 13 husmænd, og kun 1 var arbejder. Dertil kom 1 uden erhvervsangivelse. 6 af pigerne og 6 af drengene var tyende, men der meddeles ellers intet om kønsfordelingen.

Lærerne kom dels fra den nærliggende stations-

Diplom for husflidsarbejde efter vel gennemført undervisning, 1934 (Lokalhistorisk Arkiv for Otterup kommune).

by, Otterup, nemlig realskolebestyreren og en realskolelærer, dels fra selve landsbyen, hvorfra præst og lærer deltog. Den samlede lærerløn beløb sig til 171 kr. Formanden for skolekommissionen, der var den præst, der havde undervist, skrev på ansøgningsskemaet: »Skolen har fundet god tilslutning, og dens elever deltog i undervisningen med påskønnelsesværdig flid og stadighed, så at det må antages, at undervisningen har båret god frugt.« Skole-

kommissionen indsendte undervisningsplanen gennem provsten til ministeriet, der 14 dage senere kunne melde tilbage gennem provsten, dvs. skoledirektionen, at: »Nærværende undervisningsplan stadfæstes herved.«

Det samme lærerteam forsøgte året efter at videreføre efterskolen i den lille landsby, og der meldte sig 28 elever med en gennemsnitsalder på 18 år. Men på grund af mund- og klovsyge måtte mange forsømme. Det blev sidste gang, man forsøgte med en efterskole i Østrup før 1945. Men i enkelte år lykkedes det at oprette en aftenskole, hvor både unge og ældre kunne deltage, men selv da kneb det. I 1922 var der kun 12 elever i aftenskolen, i 1929 var der 26, i 1936 var der 18 og i 1943 23 elever. Fagkredsen indskrænkede sig til dansk og regning.

10. AOF

Stiftelsen

Mens aftenskolen bredte sig, og ungdomsskolen tog form i løbet af 1920'erne, skete der også inden for arbejderbevægelsen en betydningsfuld nydannelse i den frivillige voksenuddannelse.

Tidligt havde der i arbejderbevægelsen været en levende interesse for at få mere uddannelse end de 7 år i folkeskolen. Det var nødvendigt for at kunne begå sig i det politiske liv og i fagforeningsarbejdet. Det var vigtigt at holde de elementære fag ved lige og værdifuldt at få indsigt i samfundets forskellige funktioner. Samtidig blev der naturligt nok lagt vægt på at bevidstgøre arbejderne til at blive aktive socialister, der kunne argumentere for sagen. Mange aftenskoler var blevet oprettet på arbejderinitiativ, det gjaldt f.eks. Arbejdernes Aftenskole i Randers, der blev oprettet i 1908 af den lokale fællesorganisation. Fagene var dansk, regning og skrivning. På dette tidspunkt var der allerede arbejderaftenskoler i København, Esbjerg, Århus, Odense og Fredericia (jfr. også side 69).

Det mere ideologisk prægede aftenskolearbejde blev taget op i Den socialdemokratiske Arbejderskole, der blev dannet i 1910 i København. Men det kneb med at holde skolen i gang, og i 1916 blev den som tidligere nævnt reorganiseret under C.V. Bramsnæs' ledelse og oplevede herefter en pæn vækst. I hele mellemkrigstiden var arbejderskolen uddannelsesstedet for arbejderbevægelsens ledere, og selv om der i de større byer blev etableret flere af disse skoler, blev der ikke tale om nogen overvældende tilslutning. Det var jo også eliten, man satsede på her. Fagene var socialismens histo-

rie, fagbevægelsens udvikling, samfundslære og statistik, Kooperationens udvikling og social- og bedriftsøkonomi. Hertil kom både elementære fag og regnskabslære.

Men arbejderbevægelsen ønskede også at gå i bredden. I 1915 havde et udvalg bestående af Th. Stauning, C. V. Bramsnæs og K. M. Klausen, foreslået, at der skulle oprettes en oplysningscentral for partiet. Men selv om kongressen samme år sluttede op om forslaget, blev det ikke realiseret, fordi bidragene til den nye organisation forblev frivillige.

Som så ofte i forbindelse med betydningsfulde nydannelser skulle tilskyndelsen hertil komme fra udlandet. I 1922 deltog C. V. Bramsnæs i et internationalt arbejdermøde om arbejderoplysning i Bruxelles. Efter hjemkomsten skrev han en artikel herom i Socialisten og fremhævede heri, at Danmark var sakket agterud på arbejderoplysningens område. Tyskland, England og Belgien var langt foran.

I Sverige havde arbejderbevægelsen allerede i 1912 dannet Arbetarnas Bildningsförbund. Bramsnæs foretog derfor en henvendelse til Stauning for at få iværksat nye initiativer på oplysningsområdet. Der blev nedsat et udvalg, og i oktober 1922 blev udvalgets indstilling behandlet på Socialdemokratiets hovedbestyrelsesmøde. Reaktionen var positiv, og på denne baggrund blev der nedsat et nyt udvalg med repræsentanter for både parti og organisationer. Bramsnæs blev udvalgets formand, og det var hans opfattelse, at oplysningsorganisationen skulle have alle andre arbejderorganisationer som medlemmer, altså et kollektivt medlemskab. Andre, bl.a. repræsentanter for fagbevægelsen, ønskede individuelt medlemskab. Det blev Brams-

næs' synspunkt, der sejrede. I juni 1923 blev der afgivet betænkning fra udvalget, der anbefalede dannelsen af en særlig oplysningsinstitution, der byggede på de fire stammer i den danske arbejderbevægelse, nemlig fagorganisationerne, partiet, kooperationen og ungdomsbevægelsen.

En del af udvalgets betænkning fortjener at citeres som et udtryk for det centrale i arbejderoplysningen »*Udadtil* som skaber af en ny samfundsøkonomi, en ny kultur, en ny moral, en ny form for samvirken mellem mennesker. En tidsalders økonomiske, politiske og kulturelle herredømme står for fald, dens produktionsform er i opløsning, dens ejendomsform under likvidation. Og skal arbejderklassen sejre, må den være sine modstandere jævnbyrdige og overlegne. – *Indadtil* som vogtere og værnere af den organisationsbygning, der er rejst gennem et halvt hundrede år.«

Økonomien i den nye centrale oplysningsorganisation skulle bygge på et obligatorisk bidrag fra alle medlemmer i de organisationer, der sluttede sig til AOF. Administrationen af disse midler skulle varetages af lokale oplysningsudvalg. Den nye organisation skulle virke på fem områder:

1. Almindelig socialt oplysende arbejde i foredragsform.
2. Studiekredse
3. Aftenskoler
4. Feriekurser
5. Højskoler og kurser for arbejdsløse

Udvalgets betænkning og forslag kom til behandling på Socialdemokratiets kongres i september 1923. På foranledning af nogle københavnske fagforeninger blev det foreslåede medlemsbidrag nedsat fra 25 øre til 12 øre pr. år.

Den 9. januar 1924 holdt Arbejdernes Oplysnings-Forbund sit konstituerende bestyrelsesmøde. Forretningsudvalget bestod af formanden Bramsnæs og sekretæren Harald Jensen, der længe havde været aktiv i arbejdernes forskellige oplysningsini-

Typograf Harald Jensen (1889-1929), medlem af Folketinget fra 1924 til sin død. Sammen med Bramsnæs ledende kraft bag oprettelsen af AOF (Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv).

tiativer. Dertil kom sekretærerne for de fire bærende organisationer.

I oplysningsforbundets vedtægter fra 1924 blev det slået fast, at formålet med AOF var udbredelsen af oplysning blandt den arbejdende befolkning i Danmark. Der var således tale om en afgrænset målgruppe og ikke hele befolkningen. Bramsnæs mente f.eks., at den arbejdende befolkning skulle opfattes meget bredt, medens andre tænkte mere i politisk bevidstgørelse og opfattede den nye organi-

sation som et kampmiddel mere end bredt oplysende. Spørgsmålet var om der skulle lægges vægt på det alment oplysende, som tilfældet var med aftenskolerne, eller om der overvejende skulle være tale om en partiskole. Løsningen på denne problemstilling lå i nogen grad hos lokale initiativtagere.

I den 18 mand store bestyrelse var repræsentationen fordelt sådan at 6 blev valgt af De samvirkende Fagforbund, 6 af partiet, 3 fra kooperationen og 3 fra ungdomsafdelingen. Disse 18 valgte af deres midte en formand og et forretningsudvalg.

Det lokale planlægningsarbejde skulle udføres af oplysningsudvalgene, hvis sammensætning skulle være som AOF's centrale bestyrelse. Endelig blev større virksomheder og fagforeninger opfordret til at danne studieudvalg.

AOF udsendte et standardcirkulære om de lokale oplysningsudvalgs virkefelt. De skulle planlægge foredragsrækker, studiekredse og aftenskoler. Desuden skulle de formidle kontakten mellem interesserede arbejdere og arbejderhøjskolerne, arrangere museumsbesøg, udsende litteratur, m.v. Endelig indeholdt cirkulæret bestemmelser om valg af medlemmer i oplysningsudvalgene, og om terminer for planlægning af vinterens aktiviteter. Desuden tilskyndede det til forhandling om støtte hos de tilknyttede organisationer og revisions- og regnskabsbestemmelser.

I den første årsberetning fra AOF i maj 1925 skrev Harald Jensen visionært om oplysningsarbejdet: »Denne vor første beretning skal være noget mere end en beretning. Den skal være et program, en fane som stiger til tops, vajende over arbejderklassens kulturelle stræben. Og som denne stræben er vidt forgrenet og rigt nuanceret, er også denne beretning i sit tilsnit stykkevis og brudt. Den er forsåvidt uden form, som selve oplysningsarbejdet er det. Det skal først finde sin form, en form som kan være løftestang for de træge og ubesluttsomme, en form som kan være til videre træning for de

kundskabssøgende og mere modne. – Oplysningsarbejdet skal finde sin form! men det må ingensinde stivne i sin form. Det skal på en gang være fast og dog bøjeligt. Det skal svare ikke blot til den enkeltes behov, men også til organisationens krav«.

Virksomheden

Det var naturligt for AOF at satse på foredrag i oplysningsarbejdet. Det var denne form, der var kendt i højskolekredse og i de mange foredragsforeninger over hele landet. AOF's første opgave i denne del af oplysningsarbejdet var at skaffe en kreds af foredragsholdere og tilbyde dem til de lokale oplysningsudvalg. I begyndelsen udbød AOF 5-6 foredrag pr. emne eller enkeltstående foredrag, som lokalt kunne kombineres. Det var imidlertid kun byerne, der kunne trække på denne brede vifte af emner. På landet blev der tilbudt to foredragsrækker som pakked løsninger.

I 1928 valgte oplysningsudvalgene i byerne at beskæftige sig med de emner, der er nævnt i tabel 5. De 423 foredrag fordelte sig på 64 byer, og der var 53.000 tilhørere.

På landet havde 92 af de områder, der havde søgt om at få en af de to foredragsrækker fået det. AOF bestemte, hvem der skulle komme i betragtning. F.eks. kunne et område ikke komme i betragtning to år i træk. I 38 områder på landet kunne man tilbyde 6 foredrag om vort samfunds husholdning.

De enkelte foredrag drejede sig om befolkningsspørgsmålet, vore råstoffer og deres udnyttelse, arbejdets vilkår, det lille Danmark og den store verden, erhvervslivets kriser og deres årsager og nye former for samfundshusholdning. Det sidste foredrag behandlede emner som samarbejde, kooperation og socialisering.

Den anden foredragsrække drejede sig om vort samfunds kulturliv, hvor foredragene behandlede hjem og samfund, statens styre og forvaltning, sam-

Tabel 5. AOF's foredrag i byerne 1928.

Emne	Antal foredrag	%
Arbejderbevægelsen	83	19,6
Jordspørgsmålet, landbrug, bondeliv	7	1,7
Samfundsøkonomiske spørgsmål – stats- og kommunalkundskab	51	12,0
Sociallovgivning, offentlig forsorg, forsikring	21	5,0
Skolevæsen, folkeoplysning	24	5,7
Geografiske emner, rejser	72	17,0
Naturkundskab	15	3,5
Hygiejne, lægevidenskab	16	3,8
Erhvervsliv, teknik, praktiske fag	21	5,0
Litteratur, sprog, kunst, musik	59	13,9
Kultur og historie	44	10,4
Blandede emner	10	2,4
I alt	423	100

Kilde: AOF's årsberetning 1928-29.

fundets forsorg for de svage, skoler og folkeoplysning, folkelige bevægelser og samfundsliv og samfundsformer før og nu.

Som nævnt valgte 38 områder den første foredragsrække, og 54 valgte den anden. Til begge rækker var der fremstillet lysbilleder, som blev anvendt 47 steder. Foredragsrækkerne på landet blev i sæsonen 1928-29 besøgt af 21.468 personer.

Foredragsholdernes honorarer og rejseudgifter blev betalt af AOF, mens man lokalt skulle afholde de øvrige udgifter til lokaler, annoncering og planlægning og sørge for 30 indtegnede. De lokale udgifter kunne for en dels vedkommende tilvejebringes ved hjælp af støtte fra de lokale arbejderorganisationer og ved indtægterne fra adgangskort. Disse kort var ofte ledsaget af et resume af foredragene og henvisninger til supplerende litteratur, som kunne skaffes på biblioteket. Endelig kunne der anføres små påmindelser »Husk at tage hustru med« eller »Husk at tage sangbog med«.

Normalt fik AOF lov til at bruge skolerne til foredragene, men i nogle tilfælde nægtede skolekommissionen eller kommunalbestyrelsen at give adgang under henvisning til, at der var tale om partipolitisk propaganda. En anden ofte benyttet mulighed på landet var forsamlingshusene, men ifølge AOFs beretning 1925-26 kneb det ofte med hyggen, og nogle bestyrelser nægtede at leje lokalerne ud til disse foredrag. Endelig var det muligt at anvende værtshuslokaler, men her kneb det med roen »Der drikkes i det ene sidelokale, og danses i det andet«, hedder det i årsberetningen.

Fra borgerlig side gav man ofte udtryk for, at arbejderbevægelsen nu havde spændt oplysningssagen for partiets og fagforeningernes vogne. Det blev også hævdet, at man skulle være socialist for at blive foredragsholder i AOF-regi. Denne påstand blev tilbagevist fra AOFs side, idet man understregede, at der kun var taget faglige hensyn ved udvælgelsen af foredragsholdere. »Det eneste hensyn

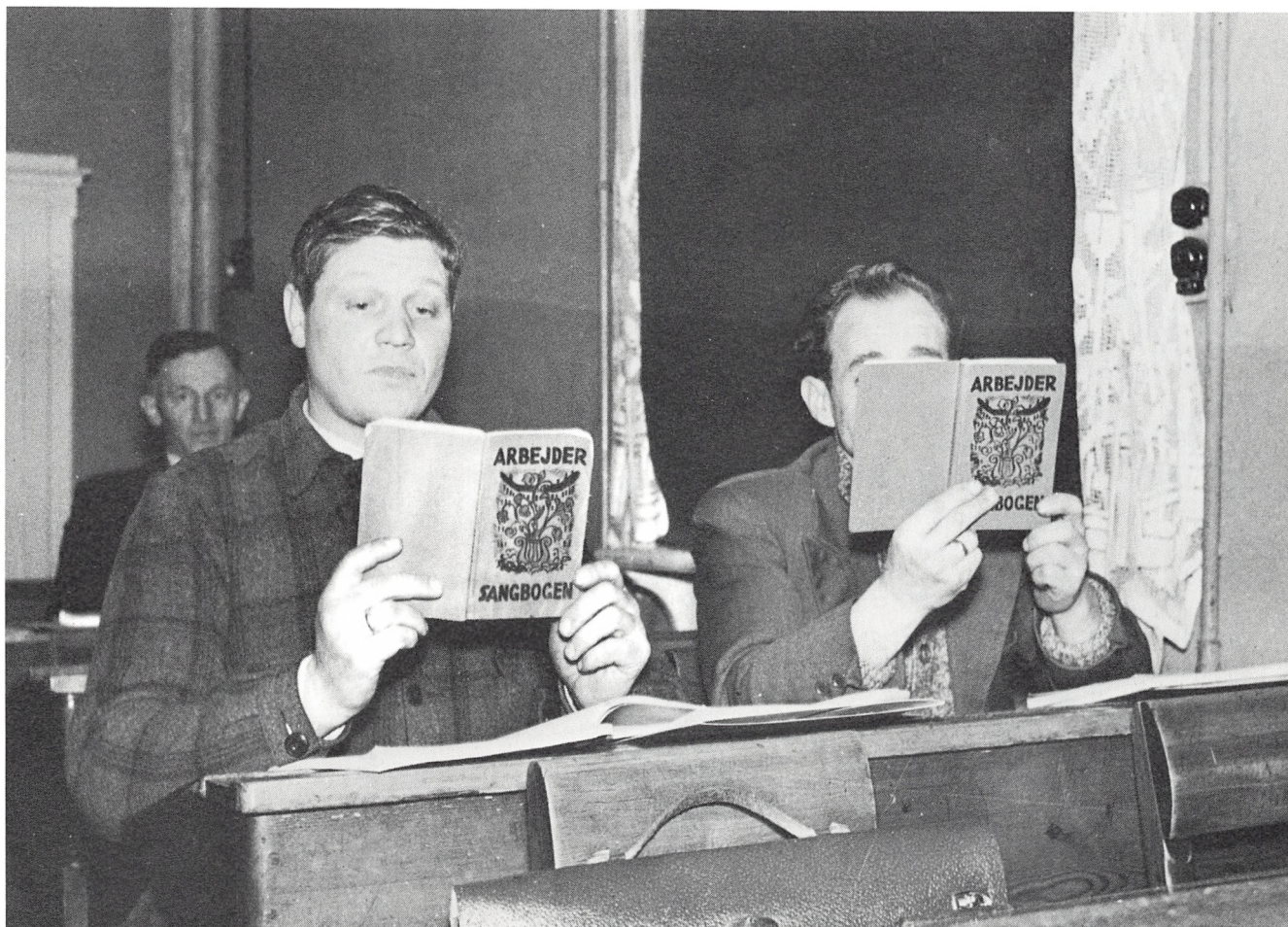

Undervisning i samfundsøkonomi i Borgerskolen i Silkeborg 1928 (Lokalhistorisk Samling, Silkeborg).

har været at skaffe folk med virkeligt kendskab til emnerne. Vi er af den bestemte mening, at oplysningsforbundet behandler spørgsmål som f.eks. andelsbevægelsens og bondestandens politiske og økonomiske rejsning mindst lige så objektivt og fri som folkehøjskolerne behandler arbejderbevægelsen og Karl Marx.«

Den frivillige oplysningsvirksomhed førte ikke sjældent til pædagogiske fornyelser. Udbredelsen af

studiekredsen var en af dem. Denne arbejdsform var oprindeligt blevet udviklet i England og derefter ved århundredets begyndelse blevet overført til Sverige, hvorfra den havde bredt sig til Danmark. Her blev der i 1915 dannet en studiekredsforening, og i 1919 udgav Harald Jensen en lille håndbog til hjælp for studiekredsarbejdet. »Bliv viis« kaldte han den. Heri fastslog han at: »Studiekredse bør blive et fast led i den socialdemokratiske ungdoms-

Andagtsfuld stemning med Arbejdersangbogen – et billede fra AOF i Ålborg 1940 (Lokalhistorisk Arkiv for Ålborg kommune).

bevægelses oplysningsarbejde. De burde for længst være blevet det i selve arbejderbevægelsen, i de politiske organisationer og i fagforeninger. Men andre opgaver har taget tiden og kræfterne.»

Meget tyder på, at AOFs ledelse satsede på studiekredsene frem for aftenskolerne. En væsentlig grund hertil var, at denne arbejdsform aktiverede den enkelte bedre end i forbindelse med traditionel

klasseundervisning og foredrag. Det havde f.eks. også Indre Mission for længst erkendt, og en væsentlig del af denne bevægelses oplysningsvirksomhed foregik i små samtalekredse, hvor den enkelte bedre kunne give udtryk for sine personlige standpunkter. En anden fordel ved studiekredsene var, at her kunne de centrale budskaber blive bearbejdet på grundlag af lokale erfaringer. Svagheden ved

Kursus for studiekredsledere på Høng Højskole 1926 (Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv).

kredsene var, at det var vanskeligt at skaffe veludannede ledere og et velegnet materiale. Der skulle gå lang tid inden disse to problemer blev løst tilfredsstillende.

I 1928-29 blev der afviklet 331 studiekredse i AOF-regi, heraf 93 på landet, 125 i provinsbyer og 113 i København. Ialt deltog 3.000 personer, altså 10-11 pr. studiekreds.

Lokaleproblemet var lettere at løse for studiekredsene end for foredragernes vedkommende. Ofte foregik møderne i hjemmene, evt. hos den, der havde lovet at indlede aftenen. Denne private ramme omkring samtalen havde en gavnlige indflydelse på fremmødet, men nogle steder blev der klaget over, at kaffebordet blev for dominerende en del af arrangementet. Skolerne var ikke altid åbne for

AOFs studiekredse af de samme grunde som for foredragene, og forsamlingshusene var helt håbløse som ramme omkring den lille studiekreds. I flere byer havde AOF held til at få indrettet et lokale på biblioteket. Det var en ideel løsning, da alle håndbøger her var tilgængelige. I efteråret 1929 henstillede oplysningsudvalget i København til 1. magistrat, at der i forbindelse med biblioteksbyggeriet i Valby blev indrettet studiekredslokaler. Fra Holeby på Lolland skrev en studiekreds til AOF, at »Sognerådsformanden og den kvindelige formand for hjælpe-kassen har deltaget i studiekredsen, og dette har haft til følge, at sognerådet nu kan indse, at restaurationslokaler ikke egner sig til den slags arbejde, og at vi til næste vinter får åbnet vore skoler for undervisningen«. Den senere formand for AOF, Chr. Christiansen, var i vinteren 1927-28 på en foredragsturné på Århusegnen, bl.a. i 16 forsamlingshuse, heraf var 9 af dem dårligt oplyst, 8 meget snavsede, 10 var dårligt opvarmet og 13 manglede udsmykning og hygge. Emnerne, der blev behandlet i studiekredsene i vinteren 1928-29 fremgår af oversigten i tabel 6.

I forbindelse med studiekredsenes lokalebehov blev der lejlighed til i lokalsamfundene at diskutere deres alsidighed. Ofte var det politiske aspekt dominerende. I en beretning fra en sjællandsk købstad hed det »Under benyttelse af Kolbjørns 'Socialismens Teori' gennemgik vi så socialismens teoretiske grundlag og historie for sluttelig at tage partiets program i de enkelte (kulturelle, politiske, økonomiske og sociale) krav under behandling. En del af studiekredsens deltagere var ikke medlemmer af partiforeningen. Alle deltog på en eller anden måde i agitationen ved det følgende valg.« Men navnlig fra flere landkommuner kunne man berette om god deltagelse af ikke-socialister. Men udbyttet var ikke altid godt.

En del studiekredse faldt fra hinanden, og andre havde slået større brød op, end de kunne bage. Et

eksempel herpå blev indberettet fra Sydjylland, hvor en gruppe havde studeret socialismens teori: »Jeg kan kun bemærke, at arbejdet ikke er gået så godt, som ønskelig. Den almindelige mening er, at opgaverne er for svære, så vi mener at måtte have noget lettere i fremtiden«. Problemet for studiekredsene på landet var især at de ingen skolede ledere havde, men netop på dette område satte oplysningsudvalgene og AOF kraftigt ind bl.a. med afholdelse af amtskurser for studiekredsledere.

Selv om aftenskolerne var blandt AOFs mærkesager, er det tydeligt i de årlige beretninger og i de dispositioner, som oplysningsudvalget i København foretog, at foredragene og studiekredsene var de højest prioriterede områder. I standardregler for oplysningsudvalg hedder det, at et af AOFs formål var »at oprette aftenskoler med sammenhængende undervisning i historie, nationaløkonomi, retsvæsen, naturfag, jorddyrkningslære, statistik, regnskabsvæsen, dansk, fremmede sprog og foredragsøvelser. Overhovedet undervisning i alt hvortil der hos eleverne er lyst og trang«.

Denne meget brede ramme for aktiviteter i aftenskolen kunne ikke med de gældende regler berettiges til offentligt tilskud på landet. Men endnu i foråret 1926, hvor disse regler blev affattet, var der mulighed for at praktisere dem i byerne, selv om skolerådene i amterne nok ville kræve en vis repræsentation af elementære fag, som tilfældet var det på landet. AOF var opmærksom på de problemer, et forslag om en så omfattende fagrække kunne afstedkomme, og beklagede de bindinger, der var lagt på fagene. Men man havde åbenbart et håb om, at ministeren – den socialdemokratiske undervisningsminister Nina Bang – ville liberalisere disse regler. Som det hedder i årsberetningen fra 1925-26: »Skolerne vil dog sikkert uden at frygte formindskelse af tilskuddet kunne tillade sig en mere afvekslende undervisningsplan«. Men det blev som før nævnt ikke tilfældet (se side 00).

Tabel 6. Samlet oversigt over studiekredse under AOF i vinteren 1928-29.

Emner	Landet	Købstæderne	København	Samlet
Antal studiekredse				
1. Samfundslære	20	17	25	62
2. Fagbevægelse og fagl. tillidsmandsvirksomhed	2	18	22	42
3. Socialdemokratiets program og politik	13	16	5	34
4. Social lovgivning	18	10	3	31
5. Kommunalvæsen	11	8	1	20
6. Jordspørgsmålet	12	5		17
7. Danmarks politiske historie	7	3	6	16
8. Social skønlitteratur		8	8	16
9. Ungdomsbevægelsen	1	7	6	14
10. Socialismens historie og teori	2	5	6	13
11. Andelsbevægelse og kooperation	3	4	5	12
12. Fremmede sprog, esperanto	1	3	8	12
13. Bedriftsråd og socialisering	1	5	3	9
14. Samfundsøkonomi		2	3	5
15. Folkeskolen, skolespørgsmål	2	2		4
16. Regnskabslære			4	4
17. Alkoholspørgsmålet		3		3
18. Erhvervsgeografi		3		3
19. Industrien		1	2	3
20. Skilteskrivning			3	3
21. Arbejdsløshedslovgivning		1		1
22. Astronomi			1	1
23. Bøgers brug		1		1
24. Folkenes forbund		1		1
25. Psykologi			1	1
26. Sexuel hygiejne		1		1
27. Stenografi		1		1
28. Udviklingslære			1	1
Tilsammen	93	125	113	331
Antal: 1927-28	77	123	109	309
Antal: 1926-27	102	114	101	317
Antal: 1925-26	71	104	81	256

Kilde: AOF's årsberetning 1928-29.

Forstander og senere minister Julius Bomholt underviser i Esbjerg Arbejderhøjskoles foredragssal (Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv).

Men på trods af uklarhed omkring de krav, der måtte blive stillet, opfordrede AOF oplysningsudvalgene til at oprette aftenskoler, og i årsberetningen 1925-26 aftrykte man en plan over de tilbudte fag på Næstved aftenskole, og hvordan tilslutningen havde været. Eksemplet blev fremhævet som et forbillede. Desuden opfordrede AOF aftenskolerne til at melde sig ind i Dansk Aftenskoleforening, som man fra AOFs side havde et nært samarbejde med.

AOF arbejdede på mange fronter. Der blev arrangeret studiekredse og foredragsrækker for arbejdsløse, der blev afholdt ekskursioner til museer og virksomheder, og efterhånden overtog AOF også de to arbejderhøjskoler i Esbjerg og Roskilde. Her blev der afholdt kortere kurser for studiekredsledere, fagforeningsfolk og arbejderhustruer, der for første gang i 1926 fik tilbud om et husholdningskursus. Alle disse aktiviteter, der lå i udkanten af aftensko-

learbejdet, skal ikke behandles her, men i nogle tilfælde var der nok tale om afledte effekter af dette arbejde.

I 1928 blev der oprettet en studiekreds for døvstumme i København, og samme år blev der indgået en samarbejdsaftale mellem AOF og Folkeuniversitetet, hvis forelæsere oplysningsudvalgene nu også kunne trække på.

Arbejdernes Oplysningsudvalg i København bevilgede i 1928 et beløb på 100 kr. til cigarsorterer Victor Rasmussen, der havde arrangeret oplæsning for arbejdskammeraterne i arbejdstiden på C. W. Obels cigarfabrik. Arbejdet med tobakken var en støjsvag beskæftigelse, der tillod en kombination af litteraturnydelse og arbejde.

Efter en vinter med studiekredse, foredrag og aften-skole var det almindeligt at slutte med en fest. I Socialisten bragte AOF en opskrift på, hvordan en sådan fest kunne arrangeres. Først var det vigtigt at have arbejdersangbogen ved hånden. I løbet af aftenen kunne lokale kræfter underholde med musik, oplæsning, lysbilleder og taler. Desuden var det almindeligt med en svingom, inden aftenen sluttede. Som det hed: »Der må fra oplysningsudvalgs og leders side tages et særligt tag for at forme afslutningen på en sådan måde, at den siden i deltagernes erindring lægger et lyst og fornøjeligt skær over hele vinterens arbejde.«

11. Aftenskolen får faste rammer (1928-38)

Aftenskoleloven af 1930

Den betydelige vækst og de mange forskellige ordninger på aftenskoleområdet og i de øvrige frivillige undervisningsforanstaltninger i form af ungdomsskoler, studiekredse og arbejdsskoler gjorde, at en samlet, koordineret løsning trængte sig på. Det var denne opgave, det i 1928 nedsatte udvalg skulle komme med forslag til. Aftenskoleundervisningen foregik i slutningen af 1920'erne i tre forskellige regier, nemlig aftenskolen i henholdsvis byen og på landet og i efterskoler for 14-18 årige. Dertil kom AOFs omfattende foredrags- og studiekredsarbejde, samt en række tilsvarende initiativer i foreninger m.v.

Hvert af de tre områder havde sit særlige regelsæt, selv om de i vid udstrækning varetog de samme opgaver. På landet fandtes der sjældent en kommunal efter- eller aftenskole, og her fik de 14-18 årige deres undervisning i den private aftenskole. Hvis de unge skulle adskilles fra de øvrige aftenskoleelever, og der skulle dannes to hold, ville der ofte være for få til, at der kunne etableres nogen undervisning overhovedet. I 1928 anslog man, at halvdelen af samtlige aftenskoleelever på landet var 14-18 årige.

I skematisk form så forholdene således ud i 1928:

Regler for aften- og ungdomsskoler 1928

	Aftenskoler på landet	Aftenskoler i byerne	Ungdomsskoler (efterskoler)
Timetal	48	ingen krav	60
Elevtal	8	8	10
Fag	1/3 dansk og regning 1/3 max. sang og gymnastik 1/4 max. foredrag og oplæsning.	Hvis tilskud fra skolefonden evt. krav om dansk og regning.	Dansk og regning bør indgå.
Tilskud	1,20 kr. fra skolefonden 1,20 kr. fra stat 0,50 kr. lokalt	1,20 kr. fra stat evt. fra skolefonden	60% af udgifterne excl. leje af lokaler. incl. lederløn, undervisningsmidler. Evt. tilskud til større anlægsarbejder.

Socialdemokraten Frederik Borgbjerg (1866-1936), der var undervisningsminister 1929-35 (Folketingets Bibliotek).

Der var således flere grunde til at egalisere aftenskoleundervisningens forskellige former. Dels var der uklarhed om fagbindinger, dels var tilskud og krav uhensigtsmæssigt forskellige.

På denne baggrund nedsatte venstreregeringens undervisningsminister Rasmussen-Byskov i 1928 et udvalg, der skulle »Udarbejde nye regler for tilskud til aftenskolerne i byerne og på landet til afløsning af cirkulæret af 27. december 1926 og i forbindelse hermed inden for de bestående lovgivningsrammer og de nuværende bevillinger at overveje spørgsmålet om forholdet mellem aftenskolerne og de kommunale og private efterskoler og om ønskeligheden af fællesregler for begge disse former for ungdomsundervisning.« Efter få måneders arbejde kunne udvalget skrive betænkning, der gjorde kravene og støtten til de to skoleformer mere ensartede. I samråd med undervisningsministeren fik udvalget udvidet sit kommissorium til at udarbejde et lovforslag om statstilskud til aftenskoler og efterskoler.

Det skete samme år, og forslaget kunne sendes til de 24 skoleråd i amterne og til Københavns magi-

strat. Bortset fra mindre ændringsforslag fandt udkastet velvillig modtagelse undtagen i Frederiksborg amt, hvor man nok ville støtte aftenskoler, men ikke efterskolerne.

Forslaget fik en meget velvillig behandling i folke- og landsting, og Frederik Borgbjerg, der netop var blevet undervisningsminister i den socialdemokratisk-radikale regering, fik bred tilslutning, også fra oppositionens ledende partier, Venstre og Det konservative Folkeparti.

Som tidligere var der en betydelig interesse for den frivillige voksenundervisning, og den 28. marts 1930 blev loven offentliggjort i Lovtidende. Aften- og efterskolen havde nu fået sit vidtforgrene arbejde ind under en lovs mere sikre rammer. Hermed var amterne tvunget til at følge loven, medens de åbenbart havde kunnet negligere cirkulæret af december 1926, som det skete i Ålborg amt.

Det centrale i den nye lov var, at enhver ungdomsskole og aftenskole kunne få tilskud fra staten og amterne, hvis lærerkræfter, undervisningsmateriale og undervisningsplanen blev godkendt af skoledirektionen. Desuden var det en betingelse for at opnå tilskud, at skoledirektionerne stillede passende lokaler med lys, varme og rengøring til rådighed, og at kommunen eller andre sikrede et tilskud på mindst 50 øre pr. undervisningstime.

Undervisningen i de to skoleformer kunne foregå inden for en bred vifte af fag: Dansk, regning, skrivning, tegning, religion, historie, geografi, naturkundskab, matematik, fremmede sprog, bogholderi, stenografi, maskinskrivning, sundhedslære, samfundslære, elementær landbrugs- og havebrugsfag, kvindelig husgerning og håndgerning, sløjd, husflid, gymnastik og sang.

Men der eksisterede fortsat nogle begrænsninger. Kun $\frac{1}{3}$ af timerne måtte bruges til gymnastik og sang. Kun $\frac{1}{4}$ af timerne måtte anvendes til foredrag, hvortil der ikke knyttede sig selvstændige eleverarbejder. Endelig skulle der i forbindelse med

husgerning og sløjd knyttes øvelser i regning og skriftlig fremstilling. De sidste krav havde fået mange aftenskolefolk til at reagere negativt, idet man havde overdrevne forestillinger om, hvilket omfang de to supplerende teoretiske discipliner skulle have. Mange blev dog beroliget, når de hørte, at det var tilstrækkeligt med beregninger af, hvad materialer og råvarer til husholdningen kostede.

Bindingerne til dansk og regning blev svækket noget, men der gjaldt dog den regel, at hvis et undervisningshold havde mere end to fag, og over halvdelen var under 18 år, skulle et af fagene være repræsenteret på undervisningsplanen.

Betingelserne i øvrigt for at opnå tilskud var et elevtal på 10 i gennemsnit pr. time. I særlige tilfælde kunne skoledirektionerne godkende skoler med kun 8 elever.

Der blev desuden fastsat ensartede regler for undervisningens varighed på 40 timer à 50 min. Dog var det tilladt at begrænse undervisningen til 20 timer, hvis det kun drejede sig om ét fag. På denne måde kunne man nå at afvikle et kursus inden jul og nå ét mere i den sidste del af sæsonen.

Den økonomiske ramme var stadig en lærerløn på 2,90 kr. pr. undervisningstime, hvor de 50 øre skulle skaffes lokalt. Af resten skulle staten give $\frac{2}{3}$ svarende til 1,65 kr., og den sidste tredjedel påhvilede det amterne at give. Det lavere amtstilskud på 0,75 kr. – som siden 1925 havde ligget på 1,20 kr. pr. time – skal ses i lyset af at amterne gennem skolerådene nu skulle give støtte til både ungdoms- og aftenskoleundervisning, mens tidligere kun aftenskolerne kunne være sikre på tilskud.

Husgerning og sløjd fik desuden et særligt tilskud på 0,50 kr. pr. time, og staten påtog sig at støtte større anlægsarbejder i forbindelse med aftenskolearbejdet med 60%. Det kunne dreje sig om et sløjd-lokale eller et køkken.

Samtidig med disse nye tilskudsregler blev der udformet andre tilskudsrammer for de private fort-

sættelseskurser eller efterskoler med internatselever. Det drejede sig almindeligvis om et vinterkursus for unge mænd på 5 mdr. og et sommerkursus for piger på 3 mdr. Men denne skoleform skal ikke behandles her, blot skal det anføres, at jo flere der valgte internatsformen med dens langt mere omfattende undervisning, desto mindre interesse må der have været for de kommunale ungdomsskoler i aftenskoleregii.

Samlet kan man om 1930-lovens betydning sige, at for det første skabte den ensartede regler for hele aften- og ungdomsskoleområdet. For det andet blev fagkredsen udvidet, og mange af de initiativer, som AOF havde taget med at undervise i nye problemstillinger, kunne nu rummes under den nye lovs bestemmelser. Resultatet blev da også, at mange af AOFs studiekredse blev omdannet til aftenskoler og dermed blev tilskudsberettigede. For det tredje var loven et udtryk for, at lovgiverne nu havde taget konsekvensen af, at de elementære skolefag var mindre populære, og derfor tillod næsten frie fagkombinationer. De praktiske fag blev styrket, måske tilskyndet af Folke Jacobsens arbejde med sløjd som centralfag. Man kan forestille sig, at der gik en lige linie fra Georg Kerschensteiners tyske arbejds-skoler til Folke Jacobsen og derfra til den eksamensfri mellemskole, der blev indført i forbindelse med 1937-skoleloven.

Kvinderne kommer med

I AOFs ledelse var man tilfreds med den nye aften-skolelov. Organisationen havde også været repræsenteret ved Harald Jensen i udvalget. Med de liberale fagtilbud og bortfald af kravet om, at underviserne skulle være uddannede lærere i folkeskolen, var der mulighed for, at mange af AOFs studiekredse kunne anerkendes som aftenskoler. Studiekredslærerne kunne nu få rimelig betaling, mens de tidligere havde måttet nøjes med glæden ved arbejdet,

tak og et kursustilbud. Desuden var det almindeligt i København at invitere studiekredslederne med hustruer til en fest som kompensation for arbejdsindsatsen.

Men ikke alle studiekredse kunne anerkendes som aftenskole. De mere propagandaprægede og politisk skolede studiekredse måtte fortsætte i traditionelt regi. Det var ofte en skønssag, hvad der var partiarbejde, og hvad der var alment oplysende. Medens et emne som arbejderbevægelsens historie sikkert uden videre kunne rummes inden for aftenskolens rammer, knob det nok mere med et emne som Socialdemokratiets program. I kommuner med borgerligt styre var der en tendens til, at færre AOF studiekredse blev anerkendt som aftenskole end i kommuner med socialdemokratisk ledelse, f.eks. i København.

I 1930-31 blev ialt 118 ud af 476 studiekredse anerkendt som aftenskoler med 64 i København, 45 i købstæderne og 9 på landet. Arbejdernes Oplysningsudvalg i København prøvede at administrere den nye lov på en særlig måde, idet man her fordelte lønnen til aftenskolelærerne til alle undervisere i AOF-regi – altså også til studiekredslederne. Det betød, at aftenskolelærerne fik en lavere løn end forudsat i loven, og dette forsøg på solidarisk lønpolitik blev derfor bremset.

Det var skoledirektionerne, der skulle vurdere, om undervisningsplanen var værdig til tilskud, og praksis varierede som før nævnt fra egn til egn. En provst i Nordjylland – provsten var indtil 1933 formand for skoledirektionen – afslog at anerkende AOFs ansøgning om aftenskoleundervisning i samfundslære med den begrundelse, »at han ved anbefaling af andragendet må kunne vente at få andragender også fra anden side, som støttes af kredse med andre og evt. modsatrettede politiske afskygninger«. AOF lod sagen indberette til undervisningsministeriet, hvor de fik medhold.

Et andet eksempel på behandling af en ansøgning

om aftenskole i samfundskundskab kom fra Sønderjylland, hvor afslaget lød: »I anledning af den fra arbejdsmandsforbundet indgivne anmodning om at få overladt et skolelokale og at få 50 øre pr. undervisningstime til undervisning i samfundskundskab i henhold til lov af 19. marts 1930, skal skolekommissionen udtale, at den ikke kan anbefale sådant, da den efter samtale med den eventuelle leder, har det indtryk, at det mere drejer sig om diskussioner end om undervisning, og at det hele vil blive ledet i en bestemt politisk ånd ...«.

Sognerådet nægtede herefter at give tilladelse til benyttelse af skolelokalet og yde 50 øre i tilskud, som var forudsætningen for, at stats- og amtstilskud kunne påregnes. Men eleverne blev ikke snydt. Der blev lejet et lokale på afholdshotellet, og AOF ydede støtte.

Fra AOFs side opfordrede man til, at loven skulle udnyttes bedst muligt, og interesserede blev henvist til Aftenskolebogen, håndbog for aften- og ungdomsskoler, der første gang blev udgivet af Dansk Aftenskoleforening i 1930. Det drejer sig om en bog på 114 sider med belysning af en lang række praktiske forhold omkring den frivillige voksenundervisning, herunder lov- og cirkulærestof og vejledning til arbejdet med de mest almindelige fag.

Gennem 1930erne fortsatte AOF linien fra 20erne. Det gjaldt forskellige foredragsrækker, studiekredse, højskoleophold af varierende længde og udgivelse af studiemateriale, lysbilleder, film og en kunstforening. Studierejserne blev længere og flere, og arbejdet for arbejdsløse måtte især under krisen udvides betydeligt. Arbejderbevægelsens unge lederemner blev sendt på den socialistiske højskole i Tinz i Thüringen. Det gjaldt bl.a. Hans (Hedtoft) Hansen og H. C. Hansen i 1930. Der er grund til at fremhæve to virkefelter for AOF mere indgående, nemlig samarbejdet med radioen og kvindernes plads i oplysningsarbejdet.

Forbavsende længe var AOF mændenes domæne.

Kun få kvinder var foredragsholdere eller med i ledelsen i oplysningsudvalgene. AOF havde både i 1926 og 1930 arrangeret et husholdningskursus, og i 1930 var der arrangeret 5 studiekredse om det seksuelle spørgsmål, som især henvendte sig til kvinder. Men ud af 61 foredragsholdere i 1931-32 var der ingen kvinder.

Men naturligvis kom der kvinder til foredragene. I en beskrivelse af en foredragsrække i 1931-32 hed det: »Godt og vel ⅓ af deltagerne har været kvinder, og navnlig har forholdsvis mange unge deltaget. Mødedeltagerne har været opsat på, at det skulle gå godt, og jeg tror, at en mand havde ret, der en aften sagde: «Til oplysningsmøderne skal vi altid have konerne med, de sætter kulør på det«, ja, det har være en udmærket vinter«.

I 1928-29 arrangerede oplysningsudvalget i Århus en foredragsrække for kvinder over 20 år. Emnerne var: Befrugtning og svangerskab, kønssygdomme, renlighed og sundhed og barnets opdragelse. Foredragsrækken blev omtalt i Socialisten, hvor den fik følgende ledsagende omtale: »Det er ikke altid lige let at samle arbejderkvinderne til møder og andre foranstaltninger. Arbejdernes hustruer har mange pligter at varetage med hjem og børn – et arbejde, der meget ofte sluger al deres tid og interesse.« Selv i et progressivt blad som Socialisten var det naturligt at give denne karakteristisk af kønsrollerne.

Men der var opbrud på vej. I Silkeborg arrangerede AOF i 1933-34 et kursus for arbejdsløse mænd i madlavning. Deltagernes koner havde fuldtidsarbejde i industrien.

I 1929-30 findes der en beretning i Socialisten om en skønlitterær studiekreds for unge kvinder. Studiekredsen blev oprettet i en lille jysk by og blev fremholdt som et eksempel til efterfølgelse. Beretningen om arbejdet indledes således: »Den første aften vi var sammen i mit hjem, hvor vi hver gang ville mødes, begyndte vi med Zakarias Nielsens

sang nr. 59 i arbejdersangbogen ...«. I løbet af de 16 aftener, kvinderne mødte i studiekredsen denne vinter, læste de værker af Henrik Pontoppidan, Johan Skjoldborg, Oskar Hansen, Erling Kristensen og Andersen-Nexø. I tilknytning til de socialistiske litterære indslag blev der lejlighed til at diskutere sociallovgivning, kvindens politiske rettigheder m.m. Lederen af studiekredsen gjorde i denne forbindelse opmærksom på, at netop den sociale skønlitteratur var velegnet til at få tag i nye interesserede i studiekredsene, måske særlig for kvinder, der på grund af deres lange arbejdstid ofte møder trætte. »Hvornår får mon arbejderhustruer 8 timers arbejdsdag?« slutter beretningen.

Denne problemstilling behandles i en afhandling af Kirsten Geertsen fra 1982. Heri diskuteres hjemmearbejds omfang og den holdning, arbejderbevægelsens ledere havde hertil. Arbejde var ensbetydende med udearbejde, og de gifte kvinders plads var hovedsageligt i hjemmet. Men i løbet af mellemkrigstiden blev denne kvindeopfattelse ganske vist moderniseret, og det gav sig også udtryk i studiematerialet fra AOF.

Den første kvinde i Arbejdernes Oplysningsudvalg i København, senere folketingsmedlem Nina Andersen (f. 1900) (Folketingets Bibliotek).

Fra en meget spæd start i slutningen af 1920erne voksede oplysningsarbejdet for kvinderne, og i 1937-38 var der 72 særlige aftenskoler for kvinder med 4.770 deltagere, heraf 4.082 deltagere fra byerne og 638 fra landet. Først i 1929 kom der en kvinde i Arbejdernes Oplysningsudvalg i København. Det var den senere så kendte kvindesagsforkæmper Nina Andersen fra DSU.

Statsradiofonien havde begyndt sine udsendelser i 1924. I AOF og i andre kredse, der var interesseret i det frivillige oplysningsarbejde, knyttede der sig en betydelig interesse til de muligheder, der lå i det nye medie.

Men radioen var ikke kun en hjælper, men også en konkurrent. I 1932 klagede AOF-ledelsen over manglende tilslutning til foredragsrækkerne, og man mente, at radioen kunne have en del af skylden.

AOFs samarbejde med radioen var heller ikke uden problemer. I 1935 klagede AOF-ledelsen over, at programledelsen havde en manglende forståelse for oplysningsarbejdet. Der var ganske vist nedsat et udvalg, der skulle varetage samordningen af de

Oluf Bertolt (1891-1958), sekretær for AOF 1930-47, forretningsfører 1947-57. Foto 1943 (Det kgl. Bibliotek).

mange oplysningsinteresser, og AOF-sekretær Oluf Bertolt deltog heri. Fra AOFs side havde man udsendt programplanerne til oplysningsudvalgene og andre interesserede, sådan at folkeoplysende udsendelser kunne udnyttes specielt i aftenskoler og studiekredse. Desuden fremstillede AOF et studiemateriale, som interesserede kunne rekvirere. Men vægtningen i kulturformidlingen var efter AOFs mening skæv. Der blev i finansåret 1933-34 brugt 200.000 kr. på torsdagskoncerterne, medens udgifterne til foredragsvirksomhed, morgengymnastikken og sprogudsendelser kun beløb sig til 150.000 kr. Den oplysende virksomhed fyldte 18% af sendetiden, men brugte kun 6,3% af budgettet.

AOF gjorde meget for at udvikle radioundervisningen. Der blev udarbejdet lyttekalendere, litteraturfortegnelser og opfordringer til gruppeaflytning. Fra listen over radioforedrag i 1934 kan nævnes: Forsamlingshuse som skoleproblem, smalfilmene som undervisningsmiddel, hvad man kan forlange af en studiekredsleder, studiekredsarbejde for kvinder, aftenskolen som folkeoplysningsarbejde og metoder og fag i landsbyaftenskolen. Da Jens Rosenkjær i 1937 blev leder af foredragsafdelingen, blev oplysningsinteresserne efter alt at dømme bedre tilgodeset.

Lønnen sættes ned ved lovrevision i 1935

I forbindelse med aften- og ungdomsskolelovens vedtagelse i 1930 blev det fastsat, at loven skulle revideres i 1933-34, men da man fandt det hensigtsmæssigt at kæde denne revision sammen med en ny behandling af efterskoleloven, hvilket skulle finde sted i 1935, blev man enige om en samlet revision i rigsdagssamlingen 1934-35.

I december 1932 anmodede undervisningsministeriet de myndigheder, der havde deltaget i administrationen af 1930-loven, om at udtale sig om, hvordan loven havde fungeret. Anmodningen blev

Jens Rosenkjær (1883-1976), forstander ved Borups Højskole 1928-37 og derefter afdelingschef ved Statsradiofonien til 1953. Foto 1943 (Det kgl. Bibliotek).

sendt til alle skoleråd og skoledirektioner, kommunalbestyrelsen i København, Den danske Købstadsforening, De samvirkende Sognerådsforeninger, Danmarks Lærerforening, Dansk Aftenskoleforening, AOF og den tilsynsførende med undervisningen i ungdoms- og aftenskoler.

Besvarelsernes centrale indhold blev bragt som bilag til forhandlingerne og er trykt i Rigsdagstidende. Der indkom mange besvarelser, og flere af dem var næsten enslydende.

Der var med enkelte undtagelser enighed om, at lærerlønnen og dermed statstilskuddet i disse sparetider kunne nedsættes, og at tilskuddet til tilrejsende lærere i særdeleshed burde reduceres. Fra Ålborg amt gav man udtryk for, at »skoler synes oprettede udelukkende eller dog i første række overvejende for, at de dertil knyttede lærerkræfter kunne opnå økonomisk fordel.« Fra Bornholm østre skoledirektion klagede man over, at hvis blot lærerne underviste uden for deres egen skole, f.eks. på den lokale kro, forlangte de tillæg som tilrejsende, nemlig 4,60 kr. pr. time i stedet for de 2,40 kr., som 1930-loven angav.

Der var en markant tendens i besvarelserne til at beklage tilbagegangen for de elementære skolefag som dansk og regning, og at fag som sløjd og husgerning tiltrak så mange aftenskoleelever. I Hobro fandt man det ønskeligt, »at ikke enhver brav børstenbinder eller kurvefletter kan få tilskud, det vil sige, at der dog kræves en smule oplysende undervisning eller åndsføde i forbindelse med husflidskolerne.«

Flere klagede over lærerkvalifikationerne i øvrigt, og at mangel herpå kunne resultere i, at det offentlige kom til at betale til rene ungdomsgilder eller partipolitiske propagandamøder.

Endelig blev der fra flere sider foreslået nye fag i aftenskolernes fagkreds. I Frederikshavn ønskede man esperanto, samfundsøkonomi og dansk litteratur. Fra Silkeborg kom der en anmodning om at fjerne begrænsningen for undervisningen i sang.

I folketinget var der stort set tilfredshed med den måde, loven var blevet praktiseret på. Der var to væsentlige områder, der blev taget op til særlig behandling. Det drejede sig om besparelser og kontrol med undervisningen. I samlingen 1933-34 blev der

Et af de talrige husgerningshold præsenterer en bedre frokost. AOF Randers 1936 (Efter AOF – Randers Aftenskole 1908-1983).

nedsat et spareudvalg, som var nået frem til et forslag om at nedsætte stats- og amtstilskuddet til aften- og ungdomsskolerne, sådan at tilskuddet pr. time blev reduceret fra 2,40 kr., som det blev vedtaget i 1930, til 1,95 kr. Begrundelsen var de hårde krisetider og derfor nødvendigheden af at spare også på det offentlige budgetter. Som regeringspartier gik både Socialdemokratiet og Det radikale Venstre ind for forslaget, men AOF og DAUF var

naturligvis stærke modstandere af spareplanerne på dette område. Venstre og Det konservative Folkeparti var positive over for besparelser. Der blev imidlertid ikke ændret på fordelingen af tilskuddet – staten ydede fortsat $\frac{2}{3}$ og amterne $\frac{1}{3}$.

Denne nedskæring på 18,5 % blev ikke ændret før ved næste lovrevision i 1942. Ud over nedsættelsen af timetilskuddet skulle der spares på udgifterne til lærernes rejser.

Men der var dog også enkelte lyspunkter. Ved lovrevisionen blev det nu pligt for kommunerne at stille en folkeskole til rådighed for en aften- eller ungdomsskole, hvis der ikke fandtes bedre egnede lokaler på stedet. Den tendens, der fra slutningen af 20'erne kunne spores til at nedtone de elementære skolefag, blev fortsat. Fremover kunne skoledirektionerne dispensere fra kravet om, at der i forbindelse med sløjd, husgerning, håndgerning og husflid skulle arbejdes med skriftlige øvelser. Disse fag fyldte meget i aftenskolernes planer, og det var åbenbart den praktiske side af undervisningen, der havde interesse.

Desuden åbnede loven mulighed for, at kommunerne fremover kunne omdanne ungdomsskolen til en dagskole, sådan at der på denne måde blev indført et 8. skoleår ad frivillighedens vej. Det er værd at bemærke, at der fra Socialdemokratiets side, i modsætning til K. M. Klausens forslag i 1918 og 1923, ikke var tale om forsøg på at gøre dette 8. år obligatorisk. Men behovet var efter det store regeringspartis mening til stede. Blot forestillede man sig dette problem løst i en anden sammenhæng, sådan som det blev taget op i forbindelse med den skolelovsændring, der blev gennemført i 1937.

I det socialdemokratiske program Danmark for Folket fra 1934 blev der talt om at forbedre uddannelsesforholdene for de unge, der frivilligt foretrækker oplysning og arbejde for lediggang. Desuden blev det understreget, at det almindelige skolevæsen måtte moderniseres. »Aftenskoler og fortsættelsesskoler må udvikles til virkelige ungdomsskoler i forbindelse med den forbedring af barneskolen, som kan opnås ved en forøgelse af skoleårene.«

Men i 1935 var man åbenbart indstillet på at acceptere en frivillig ordning. Denne glidning fra aftenskole til et 8. skoleår er en interessant proces, både som et svar på samfundets stigende kvalificeringskrav og som resultat af nye pædagogiske og faglige normer, som der blev lovgivet om med 1937-

skolelovens bestemmelser om den eksamensfri mellemsskole. Her var netop de praktiske fag, som ungdomsskolen havde gjort meget for at udvikle, centralt placeret.

Forslag om indførelse af esperanto, korsang og instrumentalmusik i aftenskolen blev afvist. Fagrækken fra 1930 forblev urørt.

Det andet hovedpunkt i debatten i folketinget drejede sig om kontrollen med undervisningen. Kunne de ansvarlige og tilskudsgivende myndigheder nu også være sikre på, at der foregik en seriøs undervisning? Indtil 1933 var tilsynet med folkeskolens undervisning blevet foretaget af skoledirektionerne med provsten i spidsen. Men i 1933 var det gejstliges tilsyn blevet afløst af amtsskolekonsulenter, hvis opgave det ikke så meget var at inspicere, men i højere grad at rådgive. Amtsskolekonsulenten fik også tilsynet med aften- og ungdomsskolerne i den udstrækning, de lokale skolemyndigheder ønskede det. AOF havde ofte klaget over præsters og provsters behandling af deres ansøgninger, bl.a. om undervisning i samfundslære. Fremover blev der foretaget en professionel pædagogisk og faglig vurdering af forholdene, et niveau som det gejstlige tilsyn i sagens natur må have haft svært ved i alle situationer at leve op til.

I folketinget udspandt der sig en længere principiel diskussion om det uhensigtsmæssige i, at der foregik partipolitisk propaganda i aftenskolerne. Socialdemokraterne Julius Bomholt, der var partiets ordfører i sagen, og undervisningsminister Borgbjerg understregede begge, at der naturligvis ikke måtte finde en sådan propaganda sted. En venstremand kunne fremhæve et eksempel fra Esbjerg, hvor et amtsrådsmedlem fra Venstre havde kaldt en bestemt undervisning i samfundslære for samfundsopløsende, statsnedbrydende og kommunistisk. Men socialdemokraterne mente, at der måtte være tale om en enlig svale.

Den nye lov blev enstemmigt vedtaget og fik ikke

nogen tidsbegrænset funktionstid. Gang på gang understregede ordførerne deres partiers velvilje over for den frivillige ungdoms- og voksenundervisning.

12. De velkendte store og ukendte små

Landbrugsorganisationerne og aftenskolen

Nogle aftenskoler fik et vældigt omfang i løbet af mellemkrigstiden. Det gjaldt især i København og i de større provinsbyer. F.eks. havde Københavns Kommunes Fortsættelseskursus i 1928-29 allerede 7.300 elever. På 10 år blev dette antal næsten tredoblet til 21.200. Og ude i landdistrikterne eksisterede der mange små aftenskoler, der tilsammen dannede et stort og rigt facetteret netværk af folkelige oplysningsinitiativer i mellemkrigstiden.

Mens AOF især fik udbygget et oplysningsnetværk i byerne side om side med nogle kommunale aftenskoler, lykkedes det for landboorganisationerne at medvirke til en udvidelse af de traditionelle aftenskolefag på landet med landbrugsfag, husflid og husgerning.

I takt med landbrugets industrialisering og den større indsigt i ernæringsmæssige forhold, opstod der et behov for at give de unge på landet en bedre orientering på disse områder. Det kneb imidlertid for læreren, der indtil da havde været den ubestridte lederskikkelse i aftenskolen på landet, at varetage undervisningen i disse nye fag. Det var derfor naturligt at indlede et samarbejde med de rådgivere, der i øvrigt var landmændenes og landhusmødrenes vejledere, nemlig landbrugskonsulenter og husholdningslærere. Snart opstod der en tredelt undervisergruppe bestående af disse udefra kommende eksperter, den lokale lærer og dygtige lokale kræfter.

I løbet af 1920'erne vandt den landbrugsfaglige undervisning i aftenskolerne på landet god tilslutning, og i 1926-cirkulæret åbnedes der for oprettel-

sen af landbrugsfag, husflid og husgerning på kursusbasis. For at løse lærerproblemet blev det tilladt at give tilrejsende lærere en forhøjet betaling.

I DAUFs blad *Den danske Aftenskole* diskuterede man det hensigtsmæssige i at indføre de nye kursusfag. Mange mente, at regning, skrivning og læsning stadig måtte være aftenskolens fornemste opgave på landet, men ledelsen og mange andre opfattede de nye fag som en mulighed for at gøre aftenskolen mere tiltrækkende for de unge. C. J. Hammer, der var DAUFs formand, var åben over for samarbejdet med konsulenterne og de gode lokale kræfter. Aftenskolen skulle efter hans opfattelse ændre sig fra at være en lærersag til at blive en folkesag. Tidligere var det læreren, der havde haft initiativet. Nu måtte det være brugerne, der på et sognemøde fastlagde, hvad de ville dygtiggøre sig i. Det var naturligt, at landbosamfundets veludbyggede organisationer, landbo-, husmands- og husmoderforeninger engagerede sig i arbejdet med de nye kursusfag.

I løbet af 1930'erne blev der skabt en omfattende undervisningsorganisation, hvor konsulenter underviste landbougdommen i bl.a. gødningslære, husdyrpleje og ernæringslære. I 1942 blev 13.000 unge på landet undervist i disse fag i aftenskolen. Men undervisningens effektivitet led under, at de unge efter en lang arbejdsdag i frisk luft var tilbøjelige til at »falde hen« under foredragene. Der blev derfor taget initiativ til oprettelse af eftermiddagsskoler, men modstanden blandt landbrugets arbejdsgivere var udbredt. Der er grund til at understrege, at denne landbrugsfaglige aftenskolevirksomhed må have haft en stor betydning for de man-

AOF-undervisning i Ålborg i vinteren 1939-40 (Lokalhistorisk Arkiv for Ålborg kommune).

ge unge med ubemidlede forældre – unge, der derfor ingen mulighed havde for at komme på landbrugs-skole.

Arbejdet i en lokal aftenskole

Som eksempel på arbejdet i lokalsamfundet kan nævnes Hasmark Husflids- og Aftenskole på Nordfyn. Dens oprindelse går tilbage til 1907, da den

blev oprettet som husflidsskole. Først i 1933-34 blev der taget initiativ til at omdanne husflidsaftensko-len til en egentlig aftenskole. 1930-loven var måske lidt længe om at slå igennem.

I den nye forenings § 3 blev det fastslået, at fag-rækken omfattede: »Husflid, husgerning (syning og madlavning), regning, dansk, husdyrbrug, jord-behandling og plantedyrkning m.m.« Den nye fore-nings økonomi skulle hvile på et indmeldelsesgebyr

Et kig indenfor ved undervisningen i husflidsskolen i Hårby på Fyn ca. 1932 (Hårby Lokalhistoriske Arkiv).

på 2 kr. pr. elev og det traditionelle tilskud fra stat, amt og kommune. Desuden blev der dannet en støtforening, der formodentlig også havde stået bag husflidsarbejdet. På Brugsforeningens generalforsamling blev der sendt en liste rundt, hvorpå egnens beboere kunne tegne sig som medlemmer af aftenskoleforeningen. Det almindeligste bidrag var 1 eller 2 kroner pr. sæson. Desuden fik den nye

forening 100 kr. i støtte om året fra brugsen. Det var en forudsætning, at eleverne selv skulle betale deres undervisningsmaterialer, såsom tøj og træ.

Hvert år i oktober blev medlemslisten sendt til de beboere, der ikke havde været med på brugsens generalforsamling, og samtidig kunne interesserede anføre, hvilke af aftenskolens fag, de ønskede at gå til. Der var naturligvis grænser for, hvor mange

fag, der kunne etableres i det lille samfund. Men problemet synes ikke at være stort, for ønskerne samlede sig om praktiske fag. En typisk fagfordeling kan tages fra 1939, hvor 13 elever ønskede husflid, 10 håndgerning, 11 kjolesyning, 2 skræddersyning og 6 regnskabsvæsen. De fleste fag havde så ringe tilslutning, at de balancerede på spærregrænsen, og det er ikke muligt i protokollen at konstatere, om de to fag med hhv. 2 og 6 tilmeldte blev oprettet. I så fald måtte skoledirektionen have givet dispensation fra bestemmelsen om mindst 10 elever pr. hold.

Det var altså de praktiske fag, der dominerede i Hasmark, og det fremgår ikke af kilderne, om der i forbindelse med husfliden blev krævet skriftlige øvelser.

Lærerne i aftenskolen var lokale folk, der var lidt snilde på fingrene, herunder en snedker og en skrædder. År efter år blev de samme folk antaget som lærere, og en klage over en underviser i kjolesyning blev tilbagevist af en enig bestyrelse. Klagen blev forment adgang til aftenskolens kjolesyning. I modsat fald ville underviseren trække sig.

Hvert år i oktober måned var der generalforsamling i brugsens sal. Her blev bestyrelsens 7 medlemmer valgt. De 3 skulle være kvinder.

Ud over at planlægge årets undervisning var det en af bestyrelsens store opgaver at sørge for en festlig og social ramme omkring aftenskolearbejdet. I lovens § 9 hed det: »Så vidt muligt afholdes der en fest for eleverne og medlemmerne hvert år ved nytår og ved vinterskolens slutning.« Desuden blev der i forbindelse med generalforsamlingen arrangeret underholdning eller oplæsning. Ved nytårsfesten, der i virkeligheden var en juletræsfest, var der som regel en af de lokale præster, der holdt tale. Der var kaffebord og et par timers dans, inden folk skulle hjem. Ved afslutningsfesten i foråret var der ofte underholdning ved egne kræfter. Lysbilledforedrag var også populære, som når Esther Skriver viste

lys billeder fra en tur Jordan rundt med Niels Bukh, eller når konsulent Munksgaard fra Husmandsskolen i Odense viste billeder fra en tur til Italien. Det festlige og sociale samvær har været med til at gøre aftenskolen til en central institution i det lille landbosamfund.

13. Aftenskolen under 2. verdenskrig

Ungdomsudvalgets betænkning

I 1937 blev der vedtaget en ny folkeskolelov. De gamle bestemmelser fra 1814 blev ændret således, at landsbyskolen skulle nærme sig byskolens standard. I princippet skulle alle børn efter 5 år i grundskolen deles i en 4-årig eksamensmellemskole eller en 3-4-årig »fri«, dvs. eksamensfri mellemskole. Det tredje skoleår i den sidste skoleform skulle være frivilligt, altså et frivilligt 8. skoleår, som så småt var blevet introduceret ved revisionen af aften- og ungdomsskoleloven i 1935.

Den fri mellemskole var domineret af praktiske fag som sløjd, håndgerning og gymnastik. De teoretiske fag skulle samles i blokke i retning af, hvad Danmarks Lærerforening havde foreslået til skolekommissionen i 1923. Men den nye mellemskole blev ikke særlig udbredt og derfor ikke et alternativ

Den radikale politiker Jørgen Jørgensen (1888-1974), undervisningsminister 1935-42 og igen 1957-61 (Det kgl. Bibliotek).

til ungdomsskolen. I det hele taget gik der mange år, inden der var tale om en ligestilling af skolerne i by og på land.

Knappt var 1937-skoleloven trådt i kraft, før den radikale undervisningsminister Jørgen Jørgensen, der i 1935 havde afløst Borgbjerg, nedsatte et ungdomsudvalg. Under finanslovsforhandlingerne i 1938 blev dets opgave skitseret, og i januar 1939 trådte udvalget i funktion. Dets opgave var at »overveje hele spørgsmålet om ungdommens udvikling og uddannelse på folkelige, kulturelle og samfundsmæssige områder og undersøge nødvendigheden af ændringer i den bestående lovgivning om skoler for ungdommen (folkehøjskoler og landbrugsskoler) samt at overveje og fremkomme med forslag om nye former for ungdomsarbejde i det hele«.

En af hensigterne med udvalget var at styrke højskoler og landbrugsskoler. Tilgangen til dem stagnerede i mellemkrigstiden, idet den voksende bybefolkning kun i ringe grad søgte disse skoler. Denne problematik skal ikke behandles her, hvor den sidste del af udvalgets kommissorium må være det centrale.

Ungdomsudvalget bestod af 26 medlemmer med undervisningsministeren som formand. De ledende folk fra oplysningsarbejdet var også repræsenteret. Det gjaldt AOFs formand C. V. Bramsnæs, der tillige var nationalbankdirektør og forretningsføreren for Arbejdernes Oplysningsudvalg i København, der desuden var rådmand. Et af de yngre medlemmer var kommunelærer K. Helveg Petersen, der i Odense havde arbejdet med undervisningen af unge arbejdsløse.

Den centrale begrundelse for udvalgets nedsættelse blev fremhævet i udvalgets betænkning, der udkom i december 1940. Heri hed det: »I de senere år har der i befolkningen været en voksende forståelse af den fare, der opstår for den enkelte og samfundet, når den tekniske og faglige udvikling løber fra personlighedsudviklingen.« Her formuleredes i kort form den problemstilling, der i en årrække var blevet stadig mere påtrængende i takt med industrialiseringen og politikernes manglende vilje til at forlænge undervisningspligten

Det var udvalgets opfattelse, at der i de seneste år var gjort meget for at tilgodese den tekniske undervisning og erhvervsforberedelse, men at den personlighedsskabende opdragelse og uddannelse gled i baggrunden. Resultatet blev splittethed og rodløshed frem for harmoni. Det måtte der rådes bod på, hvis demokratiet skulle fastholdes og udvikles og forståelsen for frihedens pligter være til stede. Heller ikke det frivillige oplysningsarbejde havde efter udvalgets opfattelse kunnet råde bod herpå. Derfor gjaldt det om at sætte ind over for de grupper af unge, som ikke fik nogen formaliseret uddannelse – altså den ufaglærte ungdom.

En løsning på denne problemstilling ville efter udvalgets opfattelse være indførelsen af en obligatorisk ungdomsskole for den del af byungdommen, som var ufaglærte. Dette forslag var et markant brud på dansk folkeoplysningstradition. Frihed skulle erstattes med tvang. Hvad K. M. Klausen forgæves kæmpede for i 1918 og 1923 var nu pludselig under en radikal undervisningsminister med nære forbindelser til friskoler og hjemmeundervisning blevet en realitet.

Når forslaget om en obligatorisk ungdomsskole overhovedet kunne blive formuleret og støttet af et enigt udvalg, hang det snævert sammen med, at landbougdommen ikke var omfattet af ordningen. Det var i landbokredse, at modstanden mod en obligatorisk ordning var mest udtalt.

Undervisningens omfang skulle være 240-360 timer på 2 år og skulle i reglen foregå i aftentimerne. Dog var der mulighed for at samle undervisningen på hele eller halve dage og dermed få den afviklet på et år. Endelig blev der åbnet mulighed for at oprette en ungdomskostskole i stedet.

Fagkredsen skulle omfatte arbejdskundskab, gymnastik/idræt og sang. For de kvindelige elevers vedkommende skulle der lægges vægt på hjemmets økonomi. Ungdomsskolen for ufaglærte skulle ud over de praktiske fag omfatte naturfag, hygiejne, hjemstavnens historie, topografi, samfundslære, historie, litteraturkendskab og evt. andre fag. Hvor det kunne ske, skulle der suppleres med øvelser i dansk, dagliglivets regning og tegning. Erfaringerne fra K. Helveg Petersens forsøg i Odense lå utvivlsomt til grund for denne fagkreds.

Til at varetage ledelsen af en kommunes ungdomsskolearbejde skulle der oprettes et ungdomsskolenævn, bestående af repræsentanter for kommunalbestyrelsen, Dansk Arbejdsgiverforening, Fællesorganisationen af fagforeninger og husmoderforeningen. Det var nævnets opgave at udarbejde forslag til undervisningens sammensætning og ansætte lærerne. Tilsynet med den nye aftenskoledform skulle varetages af undervisningsministeriets konsulent for ungdomsundervisning. Kommunen skulle stille lokaler til rådighed, og alle undervisningsmidler skulle være gratis. Lærerlønnen skulle betales af staten.

I forbindelse med udvalgets arbejde havde Statistisk Departement foretaget en undersøgelse af, i hvilket omfang de 14-18 årige unge deltog i undervisning eller uddannelse, efter at de havde forladt folkeskolen. Undersøgelsen var repræsentativt anlagt og omfattede 7 købstæder og 13 landkommuner, svarende til 10 % af byernes unge og 1 % af de unge på landet (tabel 7).

På grundlag af undersøgelsen kan det fastslås, at omkring ⅓ af de unge i byerne og over halvdelen af

Tabel 7A. 14-18-årige fordelt på uddannelses- og skoleformer i byerne 1939.

	Mænd		Kvinder		I alt	
	Antal	%	Antal	%	Antal	%
Eksamensskole	556	20,4	695	23,1	1251	21,8
Aftenskole	91	3,3	277	9,2	368	6,4
Efterskole	16	0,6	41	1,4	57	1,0
Teknisk skole	758	27,9	52	1,7	810	14,1
Handelsskole	341	12,5	283	9,4	624	10,9
Landbrugsfaglig undervisning	9	0,3	1	–	10	0,2
Husholdningsskole	–	–	105	3,5	105	1,8
Højskole	11	0,4	16	0,5	27	0,5
Anden undervisning	42	1,6	112	3,7	154	2,7
Ingen undervisning	898	33,0	1430	47,5	2328	40,6
Tilsammen	2722	100,0	3012	100,0	5734	100,0

Tabel 7B. 14-18-årige fordelt på uddannelses- og skoleformer på landet 1939.

	Mænd		Kvinder		I alt	
	Antal	%	Antal	%	Antal	%
Eksamensskole	34	5,0	39	6,9	73	5,9
Aftenskole	90	13,2	80	14,1	170	13,6
Efterskole	27	4,0	28	4,9	55	4,4
Teknisk skole	92	13,5	7	1,2	99	7,9
Handelsskole	28	4,1	13	2,3	41	3,3
Landbrugsfaglig undervisning	41	6,0	–	–	41	3,3
Husholdningsskole	–	–	25	4,4	25	2,0
Højskole	3	0,5	10	1,8	13	1,0
Anden undervisning	1	0,2	–	–	1	0,1
Ingen undervisning	364	53,5	365	64,4	729	58,5
Tilsammen	680	100,0	567	100,0	1247	100,0

Kilde: Betænkning afgivet af det af Undervisningsministeriet nedsatte Ungdomsudvalg, 1941.

de unge på landet ikke deltog i nogen undervisning efter udskrivningen fra folkeskolens 7. klasse. De havde altså heller ikke deltaget i aftenskoleunder-

visningen. Disse ufaglærte unge arbejdede som kusk, bude og arbejdsdrenge og for pigernes vedkommende overvejende som husassistenter. De tjente

betydeligt mere end deres jævnaldrende, der var i lære eller under boglig uddannelse, og kunne derfor tillade sig at udnytte andre forlystelsestilbud end dem. I stedet for at lade de unge ufaglærte vandre rundt på gader og beværtninger, var det udvalgets hensigt at: »skabe rammerne for en undervisning, som kunne tjene til at tilføre de unge et perspektiv for deres eget liv og deres erhvervmæssige fremtid og tillige give dem nogen sans for den sammenhæng, de som ansvarlige mennesker og samfundsborgere står i.«

Når det lykkedes for landbrugets repræsentanter at forsvare frivilligheden, hang det sammen med, at der blev argumenteret for, at landbougdommen ikke var ufaglærte, men under uddannelse som landbrugsmedhjælpere og husassistenter. De var ikke henvist til gaden i deres fritid, men havde en familiær stilling hos arbejdsgiveren og kunne få deres sociale kontakter opfyldt i KFUM og K og i ungdomsforeningen. Desuden havde en husholdningskommission i 1938 foreslået en frivillig, treårig husholdningsuddannelse for unge piger tilbudt som aftenundervisning.

Da ungdomsudvalget afgav betænkning, var Danmark besat af Tyskland, og på den dystre baggrund har der i udvalget været vilje til at nå et kompromis i modsætning til skolekommissionen i 1923, da der fremkom fire mindretalsudtalelser. Der var i 1940 nået et kompromis mellem frivillighed og tvang.

Dansk Folkeoplysnings Samråd dannes i 1941

Den udtalte kompromisholdning, som havde karakteriseret arbejdet i ungdomsudvalget, lå også til grund for et initiativ, som Foreningen af Folkehøjskoler og Landbrugsskoler og AOF tog i marts 1941. Det var den nationale samlings- og alsangens tid. Hvis der skulle skabes en fælles national og demokratisk holdning i hele det danske folk, så

måtte der – mente initiativtagerne – gøres en særlig indsats på folkeoplysningsområdet.

Til konferencen, hvor rammer og betingelser for det nye samarbejde skulle drøftes, var følgende organisationer inviteret: Danmarks Biblioteksforening, Dansk Aftenskoleforening (DAUF), Dansk Kvindesamfund, Folkeuniversitetsudvalget og Samvirksomheden for Landbrugsfagligt Oplysningsarbejde.

Kataloget over de emner, samarbejdet burde beskæftige sig med, lignede mange af dem, AOF varetog inden for sit virkefelt. Det drejede sig om at fremskaffe egnede lokaler til de voksnes selvvirksomhed, lister over foredragsholdere, film, lysbilleder, lederuddannelse, bedre udnyttelse af bibliotekernes faciliteter, bedre samarbejde med radioen og fremstilling af undervisningsmaterialer. Desuden skulle de forenede kræfter påvirke de offentlige myndigheder for at få den bedst tænkelige støtte til det frivillige oplysningsarbejde.

Resultatet af konferencen blev dannelsen af Dansk Folkeoplysnings Samråd, DFS, hvis vedtægter blev fremlagt i udkast. Ledelsen skulle bestå af et repræsentantskab og en bestyrelse.

I vedtægternes § 2 blev det fastslået, at DFS' formål var at fremme det frie oplysende arbejde blandt det danske folk og støtte udbredelsen af kendskabet til sprog, natur, kultur, og egenart.

En af DFS' hovedopgaver var afholdelsen af et universitetskursus hvert efterår. Kurset blev første gang afholdt på Københavns Universitet for tillidsfolk fra de tilknyttede organisationer og varede 14 dage. Desuden tog man initiativ til en ny udgave af Dansk Folkeoplysning, der første gang var blevet udsendt i 1929. DFS stod også som udgiver af Ib Koch-Olsens Håndbog i studiekredsarbejde, der udkom i 1944.

I sommeren 1942 kunne det arbejde, som ungdomsudvalget havde udført, komme til udtryk i en ny lov om ungdoms- og aftenskoler. Men ikke alt,

hvad udvalget havde indstillet, blev lov. Det gjaldt et af hovedspørgsmålene: en obligatorisk ungdomsskole for den ufaglærte ungdom i byerne. Mellem offentliggørelsen af udvalgets betænkning i december 1940 og Jørgen Jørgensens fremsættelse af lovforslaget i folketinget i marts 1942 var kravet om en obligatorisk ordning strøget. Endnu i marts 1941 gav Jørgen Jørgensen i et brev til finansministeren udtryk for, at han ville fastholde den obligatoriske ordning. Socialdemokraterne støttede kravet, og partiets sekretær H. C. Hansen havde haft sæde i udvalget, hvor han uden tvivl har fremført denne gamle socialdemokratiske mærkesag. I Socialisten beklagede Svend Horn, den senere trafikminister, at tanken om en tvungen ordning måtte opgives. Men mange højskolefolk var utrygge ved »skoletvang«, og da Danmarks Lærerforening også gik imod tanken, var det vanskeligt for ministeren at fastholde tvangssynspunktet. Men på næsten alle andre punkter blev udvalgets indstilling formuleret som lovforslag og vedtaget i tingene.

Med 1930-loven blev forskellen på ungdomsskole og aftenskole ophævet, og de to institutioner smeltede sammen. Med 1942-loven skete der igen en adskillelse som før 1930 mellem de to skoleformer, nemlig aftenskolen og ungdomsskolen for den ufaglærte ungdom i byerne. Tilslutningen til den sidste blev registreret af Statistisk Departement, hvilket det var blevet pålagt i forbindelse med ungdomsudvalgets arbejde, og offentliggjort i Statistisk Årbog fra 1941-42 (tabel 8).

I forbindelse med oprettelsen af den nye ungdomsskole blev aftenskoleloven af 1935 revideret. Lokaleproblemet blev løst på den måde, at kommunerne nu under alle omstændigheder havde pligt til at stille et lokale til rådighed for en anerkendt aftenskole og et nyt lokale for hver mindst 20 elever. Det lokale tilskud skulle stige fra 0,50 kr. til 1 kr. pr. elev pr. time. Dette beløb skulle betales af kommunen, hvis skolekommissionen anbefalede det. Kom-

Tabel 8. Tilslutningen til ungdomsskolen for den ufaglærte ungdom i byerne 1941-45.

Skoleår	Antal skoler	Antal elever	Antal timer
1941-42	17	851	
1942-43	48	2.359	
1943-44	157	9.517	59.531
1944-45	150	7.327	47.289

Kilde: Statistisk Årbog, de enkelte år.

munen kunne dog dele udgiften med en lokal forening, f.eks. en ungdoms- eller aftenskoleforening.

Administrationen af aftenskolen skulle varetages af et ungdomsskolenævn eller aftenskolenævn, hvis det første organ ikke lod sig oprette. Aftenskolenævnet skulle udpeges af kommunalbestyrelsen. Nævnene kunne lade tilsynsfunktionen varetage af en skoleinspektør eller en anden kvalificeret lærer. På amtsplan kunne skoledirektionen lade tilsynet varetage af amtskolekonsulenten. København havde en styrelsesmæssig særstilling og her var det alene skoledirektionerne, der førte tilsynet.

Fagrækken blev i forhold til 1935-loven udvidet med musik og sang, medens et forslag om indførelse af esperanto ikke blev accepteret. Statstilskuddet blev sat op, sådan at 1930-niveauet igen blev gældende. Nedsættelsen i 1935 fra 2,40 til 1,95 kr. i stats- og amtstilskud, som oplysningsfolkene havde protesteret imod, blev ophævet. Undtaget herfra var husflid og håndgerning, hvortil der ikke var knyttet skriftlige øvelser. Her blev stats- og amtstilskuddet sat til 1,80 kr. Der eksisterede stadig et ønske om at få de elementære skolefag fastholdt i aftenskolen. Der var fortsat en særlig høj takst til tilrejsende lærere og til husholdningskurser. Etableringstilskuddet på 60 % til større anlægsarbejder i forbindelse med aftenskolearbejdet blev fastholdt, og som noget nyt blev der afsat 10.000 kr. på finans-

Fra husgerningsundervisningen i skolekøkkenet på Korsløkkeskolen i Odense under besættelsen (Odense Centralbibliotek, Lokalhistorisk Afdeling).

loven, som ministeren kunne give til f.eks. produktion af undervisningsmidler.

Endelig blev der i lovens § 10 mulighed for at oprette aftenhøjskoler. Denne nydannelse var åben for elever over 21 år og for elever, der havde været på højskole. Statens tilskud pr. elev pr. time var mindst 3,60 kr., hvis der lokalt kunne skaffes et tilskud på 2 kr.

Aftenskolen var i årene 1938-45 i vækst, men krigen forhindrede, at væksten kunne foregå ubrudt, jvf. tabel 9.

Tabel 9. Aftenskolens udvikling 1940-45.

Skoleår	Antal skoler	Antal elever	Heraf AOF-elever
1940-41	3.666	116.733	20.002
1941-42	5.000	158.207	27.362
1942-43	6.204	196.263	32.544
1943-44	5.712	170.652	29.297
1944-45	3.170	145.617	23.781

Kilde: Statistisk Årbog, de enkelte år.

Sykursus i AOF Silkeborg 1928/29 (Lokalhistorisk Samling, Silkeborg).

Som vi har set, var der stor forskel på aftenskolevirksomheden i København og landsbyen Hasmark. Mange af de store provinsbyer lignede på mange punkter hovedstadens oplysningsprofil, medens de mindre havde sit særlige forløb. Lad os her se på Silkeborg som eksempel.

Oplysningsarbejdet tog fart med AOFs dannelse, og i årene 1939-43 voksede antallet af aftenskolelever i AOF-regi fra 480 til 915. De blev undervist i 20 forskellige fag på 63 hold. Dertil kom hold, der

arbejdede med tilskæring af tøj og husgerning. I samarbejde med den store papirfabrik i byen havde AOF gennemført et arbejdsteknisk kursus for papirarbejdere, som blev undervist i dansk, regning, geometri, erhvervsfysik og erhvervs kemi.

På studiekredsområdet havde der i vinteren 1942-43 været afholdt 2 studiekredse i hvert af emnerne litteratur, nordisk fællesskab, Danmarks politiske historie fra 1848, lov og ret i Danmark og havebrug. Der havde ialt været 140 deltagere. For

at få flere til at interessere sig for studiekredsarbejdet havde arbejdernes oplysningsudvalg udsendt et cirkulære til samtlige fagforeninger i byen med en opfordring til at danne studieudvalg. For at bevidstgøre især fagforeningsfolk politisk og organisatorisk var der som i så mange store provinsbyer blevet oprettet en arbejdskole, der var 2-årig og finansieret af fagforeningerne. Som noget nyt i Silkeborg havde man oprettet en dagskole for arbejdsløse med 20 elever. 1942-lovens nye ungdomsskole for unge ufaglærte i byerne havde det første år 107 elever. Efter 20 ugers arbejde afsluttede de unge vinterens arbejde med en udstilling af elevarbejder, og derefter var der koncert, taler og bal.

Foredragsvirksomheden var i AOF-regi et særligt kapitel i byens oplysningsarbejde. Når kgl. skuespiller Poul Reumert læste op af Kaj Munks *En Idealist*, samlede der over tusinde mennesker. I 1942 var der godt 14.000 indbyggere i Silkeborg. Foredragene dækkede en bred vifte, som også indeholdt ikke-udprægede socialdemokratiske synspunkter. Ganske vist var der foredrag om fagbevægelsen før og nu og om kooperativ virksomhed, men retsstatsmanden Viggo Starcke fik også lov til at holde foredrag om storbrug kontra småbrug. Dertil kom film- og koncertaftener. Endelig blev der etableret en kulturfond, som bl.a. sørgede for udsmykningen af arbejdernes forsamlingsbygning og et kontor for ungdomserhvervsvejledning. AOF i Silkeborg havde et ganske godt samarbejde med andre organisationer i byen uden for parti og fagbevægelse. Det drejede sig om Dansk Ungdomssamvirke, KFUM og K, folkedanserne, Højskoleforeningen, Skolernes Seminarieelevforening og Sønderjysk Forening. Den lokale presse gav uanset partifarve en pæn omtale af AOF's arrangementer.

Dette høje aktivitetsniveau kunne bl.a. opretholdes, fordi AOF i 1936 havde fået bevillingen til at drive en lokal biograf; overskuddet herfra tilfaldt for en dels vedkommende oplysningsarbejdet. Den-

ne indtægtskilde eksisterede også i andre provinsbyer og i København.

På landsplan var AOF's foredragsrækker en bred kontaktflade til den danske befolkning. I krigens sidste år opstod der problemer med lokaler, opvarmning, transport og sikkerhed, og en midlertidig afmatning blev følgen. Statistikken for landkommunernes vedkommende fremgår af tabel 10.

Tabel 10. Aftenskolens udvikling 1940-45.

Skoleår	Antal rækker	Antal møder	Antal tilhørere pr. møde	Samlet tilhører-antal
1938-39	246	991	36	35.676
1939-40	241	973	38	36.974
1940-41	177	812	42	34.104
1941-42	219	1041	32	33.312
1942-43	197	888	34	29.612
1943-44	102	480	37	17.760
1944-45	131	591	33	19.513

Kilde: AOF's årsberetning 1944-45, s. 8.

I 1944-45 tilbød AOF 6 foredragsrækker på landet. Heraf var Hverdagens folkestyre det mest efterspurgt. Foredragsholderne var alle mænd og typiske lærere, redaktører eller folketingsmænd. Foredragsvirksomheden i byerne havde en bredere vifte af tilbud end på landet og stort set det samme antal tilhørere. De mest populære emner var geografiske emner og rejser, stats- og kommunalkundskab og boligpolitik og hygiejne og lægevidenskab.

Studiekredsene havde lettere ved at skaffe lokaler, og lederne i byens studiekredse havde forholdsvis let ved at komme frem. Ofte blev studiekredsene holdt i hjemmene, men der var et transportproblem og en vis risiko, navnlig i perioder, hvor konfrontationerne mellem den danske befolkning og besættelsesmagten tilspidsedes. I vinteren 1944-45 blev

Ib Koch-Olsen (f. 1914), der i 1944 udgav den meget benyttede håndbog for studiekredsledere (Det kgl. Bibliotek).

der gennemført 107 studiekredse på landet, 325 i provinsbyerne og 337 i København. Fra 1941 havde AOF dannet nogle landudvalg, som skulle hjælpe studiekredsene i gang på landet, hvor lederrekrutteringen helt fra starten havde været problematisk. Et andet stort problem for studiekredsene på landet var fremskaffelse af passende studiemateriale. For at afhjælpe disse mangler blev der i 1938 ved Statsbiblioteket i Århus oprettet en studiekredscentral. Bogsamlingen bestod i 1944-45 af 800 forskellige bøger i fra 2 til 50 eksemplarer. Desuden blev der løbende udgivet vejledende materiale både fra AOF og fra Danmarks Radios oplysningsafdeling. Dertil kom egentlige studiekredshåndbøger. I 1944 udgav programchef Ib Koch-Olsen ved Danmarks Radio, tidligere AOFs sekretær, en håndbog i studiekredsarbejde.

Der kom stadig nye skud på AOF-stemmen. I 1935 blev der oprettet et korrespondancekursus med bl.a. J. O. Krag som lærer, men det kneb meget med interessen. Fra 1938 virkede folkeferie til dels som en konsekvens af, at der da blev indført 2 ugers ferie for lønmodtagere i byerhvervene og ved det

offentlige. AOF kunne ikke blot trække på forelæsere fra Folkeuniversitetet, men i 1938 blev det første 4-måneders kursus på Århus Universitet etableret. Her fik 25 arbejdere undervisning i arbejdsmarkedsforhold. Endelig blev det engelsk-nordiske samarbejde vedligeholdt, og der blev fra 1935 hvert år arrangeret en konference bl.a. på den svenske højskole i Brunnsvik. Her forelæste lederen af den engelske delegation Harold C. Sherman om Labour problems. Han repræsenterede det engelske AOF, W.E.A. – Workers Education Association.

Samfundets erhvervsmæssige og politiske modernisering i årene 1918-45 krævede efteruddannelse for mange af de danskere, der kun havde en 7-årig folkeskole i ryggen.

Derfor søgte stadig flere til aftenskoler, studiekredse, foredragsrækker og ungdomsskoler i disse år. Det var sprog, naturfag og samfundslære og ikke mindst praktiske fag, der trak mest, medens de traditionelle elementære skolefag kun i de fjernteste landdistrikter fastholdt dominansen.

Politikerne havde stor bevågenhed for den frivillige ikke-eksamensorienterede ungdoms- og voksenundervisning, og de offentlige tilskud sammen med lokaler og undervisningsmateriale blev stadig forbedret. Med dannelsen af AOF, en dynamo i folkeoplysningen, blev der skabt nye berøringsflader mellem undervisning og politik, som dannede mønstre for andre politisk initierede oplysningsforbund efter 1945.

Det folkelige oplysningsarbejde var ikke blot faglighed, men også rammen om socialt samvær omkring løsningen af ideelle opgaver. Aftenskolen og dens forskellige naboformer var ikke sjældent byernes aftenuniversitet og landets højskole med tilbud om livslang uddannelse.

14. Aftenskolearbejdet politiseres

Aftenskoleloven 1948

Som nævnt betød først ungdoms- og aftenskoleloven fra 1930, siden dennes revision i 1942, et vældigt skridt fremad for folkeoplysningen i Danmark. Et håndgribeligt resultat af 1930-loven var således etableringen af en række kommunale og private aftenskoler rundt omkring i landet, og de samlede et voksende antal elever i årene inden krigen. Aftenskolen, som vi kender den i dag, har med andre ord en vigtig del af sin baggrund i de forskellige lov-mæssige og undervisningsmæssige initiativer, der blev taget i 1930'erne.

En del af dette arbejde måtte skrinlægges eller i

•
Kurser i anvendelse af tøjrester og gammelt tøj blev populære under verdenskrigen. Billedet her er fra Ålborg 1940 (Lokalhistorisk Arkiv for Ålborg kommune).

hvert fald indskrænkes under besættelsen. I krigens første år generede mørklægningen, udgangsforbud og især den tyske beslaglæggelse af mange skoler undervisningen, men ved hjælp af diverse omrokeringer, interimistiske lokaler og en god portion tålmodighed lykkedes det alligevel at gennemføre de fleste kurser uden større afbræk. Faktisk fungerede aftenskolen så godt, at politikerne uden betænkeligheder forbedrede dens vilkår ved lovrevisionen i 1942. Folkeoplysningen i dens forskellige former var blevet en fast bestanddel af dansk skole- og kulturpolitik.

I krigens sidste dramatiske år, hvor luftalarmer og terror blev en uhyggelig del af hverdagen, var det til gengæld svært at opretholde den planlagte undervisning, selv om elevtallet ikke dalede. Tværtimod oplevede mange skoler i disse barske år en stigning i antallet af kursister, fordi folk havde et udækket behov for fællesskab og samvær, og det kunne de få tilfredsstillet i aftenskolen. Nok rasede krigen med øget styrke, men det afholdt ikke mange elever fra at møde til timerne i aftenskolen, og den daværende leder af Helsingør Aftenskole, Chr. Gaardø, giver ligefrem udtryk for, at besættelsestidens prøvelser betød det endelige gennembrud for aftenskolevirksomheden i den brede befolkning: »Det var, som voksede der af besættelsesårenes mørke en følelse af fællesskab frem, som blandt andet manifesterede sig i lysten til dygtiggørelse«.

Besættelsestidens erfaringer rummede på længere sigt kimen til den senere udvikling på området. Tiden kaldte på en fordybelse i danskheden og i dansk kultur som sådan, og det førte allerede i sommeren 1940 til oprettelsen af Dansk Ungdomssam-

Senere statsminister H. C. Hansen (1906-60), medstifter af Dansk Ungdomssamvirke 1940 (Folketingets Bibliotek).

virke, stiftet af de politiske ungdomsorganisationer og inspireret af de to unge folketingsmænd, socialdemokraten H. C. Hansen og den konservative Aksel Møller. Bevægelsen ville på et nationalt og kulturelt grundlag gå i brechen for idealer som fasthed og ansvarsbevidsthed over for fædrelandet for derigennem at skabe fornyet respekt om fortiden og tillid til fremtiden, som det idealistisk hed i formålsparagraffen. Med teologen Hal Koch som formand og ikke mindst inspirator indtog Dansk Ungdomssamvirke snart en betydningsfuld plads i det stækkede kulturliv under besættelsen, og bevægelsen formåede også at spille en vigtig rolle i de første efterkrigsår. Flere af de initiativer, der da blev taget inden for folkeoplysningen, byggede i stort omfang på ideer fra Dansk Ungdomssamvirke, bl.a. de politiske oplysningsforbund og Folkevirke.

Dannelsen af Dansk Folkeoplysnings Samråd (DFS) i foråret 1941 på initiativ af Oluf Bertolt fra AOF skabte ligeledes grobund for det videre arbejde efter krigen. I DFS samledes tidens mest betydningsfulde oplysningsorganisationer ud fra en devise om

at styrke »det frie folkeoplysende arbejde blandt det danske folk og støtte alle bestræbelser for udbredelsen af kendskab til dansk sprog, natur, kultur og egenart«. DFS styrkedes yderligere efter besættelsen ved indmeldelsen af størstedelen af de nye organisationer og bevægelser, der efterhånden kom til, og siden har DFS formået at leve op til sit navn ved at fungere som en samlende faktor i dansk folkeoplysning.

1942-loven havde lovfæstet en adskillelse mellem ungdoms- og aftenskolen, og frem til 1954 fungerede de to skoleformer nok side om side, men under hver sin lovgivning. Ganske vist var en sådan adskillelse ikke altid praktisk i lovmæssig henseende, men for aftenskolens vedkommende gav det en kærkommen mulighed for at profilere sig på egen hånd.

I 1940'erne og 1950'erne gik de politiske partier for alvor ind i oplysningsarbejdet, hvilket lovgivningen gav grønt lys for, blot der var et organisatorisk skel mellem parti og forbund. Allerede i befrielsessommeren stiftedes Liberalt Oplysnings Forbund (LOF) af Venstre, det konservative Folkeligt Oplysnings Forbund (FOF) dannedes i 1947, og

Den konservative Aksel Møller (1906-58), der 1950-53 var minister i VK-regeringen og i to perioder borgmester på Frederiksberg (Folketingets Bibliotek).

Teologen Hal Koch (1904-63) var professor ved Københavns U-niversitet fra 1937 og forstander for Krogerup Højskole 1946-56 (Det kgl. Bibliotek).

i 1952 tog Det radikale Venstre initiativ til Frit Oplysningsforbund (FO). AOF havde været der siden 1924, men det socialdemokratiske forbund indledte netop i disse år en voldsom offensiv i sine lokalafdelinger for at tage kampen op med de borgerlige partier. Det skærpede yderligere konkurrencen og kunne sine steder føre til udbruddet af de såkaldte »aftenskolekrige«. Disse fejder kunne foregå internt mellem oplysningsforbundene, men kom dog mere og mere til at dreje sig om en magtkamp mellem de kommunale og private aftenskoler om herredømmet i de forskellige byer og områder.

De politiske forbund stjal en stor del af opmærksomheden på grund af den tætte forbindelse til partierne, men i det stille kunne eftertænksomme sjæle dog notere, at de kommunale aftenskoler også oplevede en pæn fremgang og således hævdede sig i den skærpede konkurrence med de private, først og fremmest i hovedstaden og de større byer. I de mindre byer og på landet spillede de traditionsrige husholdningskredse og og landboforeninger stadig den afgørende rolle i oplysningsarbejdet. Her levede de

folkelige rødder, og de levede godt i denne periode, hvor befrielsens eufori udløste stor optimisme og virketrang efter fem års afsavn og ydmygelser. Der var i disse år en klippefast tro på, at man langt om længe stod over for en ny begyndelse, og denne opfattelse var også levende i aftenskolemiljøet.

Årene efter krigen blev derfor på mange måder retningsgivende for aftenskolenes senere udvikling. Som nævnt opstod en række af nutidens markante forbund i denne periode, men mindre bevægelser og foreninger, der endnu præger området, kom ligeledes til verden på dette tidspunkt.

Det gælder f.eks. Folkevirke, der allerede i foråret 1944 var blevet stiftet af en gruppe kvinder med erfaringer fra det offentlige liv. De ønskede gennem den nye bevægelse at styrke oplysningsarbejdet blandt deres kønsfæller og derigennem skabe en større politisk interesse og bevidsthed hos de talrige kvinder, der hidtil ikke havde taget del i hverken lands- eller lokalpolitik. Arbejdet skulle på længere sigt medvirke til at nedbryde den mentale og histo-

Bodil Koch (1903-72) var formand for Folkevirke fra 1944 og minister i en række socialdemokratiske ledende regeringer (Det kgl. Bibliotek).

riske barriere, der i århundreder havde adskilt kvinder fra aktiv deltagelse i politik og andre offentlige erhverv. Målet var en øget kvinderepræsentation i samfundets styrende organer.

Med Bodil Koch som primus motor formåede Folkevirke straks efter befrielsen at samle et voksende antal kvinder til studiekredse over hele landet. I de første beretninger om arbejdet fortælles om 90 studiekredse, heraf 15 i København, i 1944-45, og i 1946 eksisterede over 250 studiekredse, der havde været i forbindelse med Folkevirke og hentet vejledning til arbejdet. Den nære forbindelse med Dansk Kvindesamfund, Danske Kvinders Nationalråd, De samvirkende danske Husholdningsforeninger, De danske Husmoderforeninger, De samvirkende Husmandsforeningers Husholdningsudvalg samt flere andre foreninger betød meget for bevægelsens gode start, idet man kunne gøre brug af disse organisationers udstrakte net af lokalforeninger.

Derudover drev Folkevirke lige fra begyndelsen en omfattende kursusvirksomhed og satsede især på det tilbagevendende og godt besøgte sommerkursus, der for et voksende antal kvinder fra land og by blev det afgørende møde med tidens politiske, sociale og kulturelle strømninger. Der blev endvidere udgivet studiekredsmateriale om aktuelle emner, den såkaldte Folkevirkeserie. Disse lettilgængelige pjecer og bøger opfyldte et reelt behov og blev anvendt i stort tal over hele landet. Folkevirke startede også i januar 1946 på at udgive et blad, der fik næsten 6.000 abonnenter, inden året var omme.

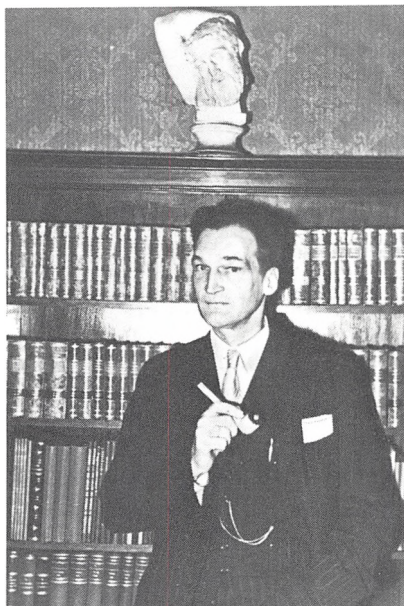
Folkevirke fremstod som en politisk neutral bevægelse, og netop derfor lykkedes det så hurtigt at samle kvinder fra næsten alle samfundslag til studiekredse, foredrag og kurser. På trods af lejlighedsvis økonomiske problemer lever Folkevirke stadig, og bevægelsen formår fortsat at yde sit bidrag til folkeoplysningen i Danmark.

Der herskede udbredt tilfredshed med de gælden-

Symbolsk forside fra Folkevirke-foldere 1952 (Folkevirkes kontor).

de principper for den eksisterende lovgivning blandt både politikere og skolefolk, men alligevel erkendte begge parter snart, at en revision af 1942-

Socialdemokraten Hartvig Frisch (1893-1950), der var undervisningsminister i ministeriet Hedtoft fra 1947. Foto 1947 (Det kgl. Bibliotek).

loven var påkrævet. Samfundet udviklede sig hurtigt, og det satte naturligvis sit præg på ungdoms- og aftenskolen, hvor bl.a. en højere løn længe havde stået øverst på lærernes ønskeseddel. Den socialdemokratiske undervisningsminister Hartvig Frisch tog derfor initiativ til en ændring af loven i begyndelsen af 1948.

Revisionen blev gennemført med bred politisk opbakning i løbet af sommeren, og den kom især til at berøre ungdomsskolen, der havde problemer med at skabe tilstrækkelig tilslutning, hvorfor loven medtog de 14 årige som målgruppe for skoleformen. I aftenskolen, derimod, skete ingen større ændringer, men den reviderede aftenskolelov kom dog til at indeholde en række tiltrængte justeringer, specielt med hensyn til de omtalte lærerlønninger, som fra da af blev pristalsregulerede. Lønstigningen blev ganske vist knap så stor, som oprindeligt ønsket af Dansk Aften- og Ungdomsskoleforening (DAUF), men ikke desto mindre blev den fastsatte mindsteløn på 6,20 kr. pr. undervisningstime anset for at

være et skridt i den rigtige retning af DAUF. Staten skulle sammen med skolefonden udrede de 70 procent af timelønnen, mens de enkelte kommuner stod for de resterende 30 procent. Hvis lønnen nogle steder lå højere end angivet i loven, skulle de pågældende kommuner selv betale differencen.

Endvidere afsatte loven i alt 75.000 kr. til lederlønninger i de større aftenskoler, der for fremtiden kunne få bevilget et tilskud på indtil halvdelen af lederens honorar. Denne nyskabelse bundede i hensynet til de store aftenskolers voksende administrative forpligtelser, der i mange tilfælde havde gjort det nødvendigt at ansætte en leder på hel- eller halvtid. Til gengæld måtte de mindre aftenskoler fortsat klare sig med lokale tilskud til deres udgifter til lederhonorarer og derudover satse på den frivillige arbejdskraft, og denne forskelsbehandling stødte på modstand i skolemiljøet. Eftersom alle ledere i folke- og ungdomsskoler over en bred kam fik lederløn, burde det samme være gældende for aftenskolen, og dertil kom, at det ville blive uhyre vanskeligt at administrere en sådan regel. Hvor gik grænsen mellem de store og små aftenskoler i lovmæssig henseende? Stærke kræfter inden for skolemiljøet foreslog i stedet, at begrænsningen helt blev opgivet, således at alle skoler, der i forvejen fik et lokalt lederhonorar fra kommunen, fremover fik økonomisk støtte fra den nye pulje. Forslaget fandt dog ikke den fornødne velvilje hos politikerne.

På DAUF's årsmøde i september 1948 kunne organisationens formand O.Hessilt i sin beretning glæde sig over de forbedringer, der rent faktisk var indeholdt i den reviderede lov. Formanden beklagede dog i samme åndedrag, at de mindre aftenskoler måtte nøjes med at glæde sig på de store skolers vegne uden at få del i disses forbedrede forhold, og han tilføjede: »Forhåbentlig er lederne ved de små aftenskoler i besiddelse af så megen idealisme, at de ikke opgiver arbejdet som følge af begrænsninger«.

Som helhed erklærede aftenskolefolkene sig

Amtsskolekonsulent O. Hessilt (1887-1961), formand for Dansk Aftenskole- og Ungdomsskoleforening 1937-52 (Det kgl. Bibliotek).

imidlertid tilfredse med loven. Først og fremmest var man glade for, at forholdet mellem lovgivningen og aftenskolen stadig byggede mere på tillid end på tilsyn i overensstemmelse med de hævdvundne principper fra 1930-loven. Derudover kunne man med tilfredshed notere, at det gældende princip med gratis undervisning ikke var blevet antastet, selv om eleverne de fleste steder skulle betale et mindre indskrivningsgebyr samt afholde eventuelle udgifter til materialer o.l. Endelig var der sket en udvidelse i kommunernes forpligtelse til at stille lokaler til rådighed for undervisningen. Den tidligere bestemmelse havde opereret med, at forpligtelsen først trådte i kraft, hvis der var mere end 20 elever på et undervisningshold. Dette blev i 1948-loven sat ned til 15.

På trods af tilfredsheden med den reviderede lov var alle parter enige om, at der netop kun var tale om en revision. Der ville hurtigt opstå et påtrængende behov for en mere gennemgribende ændring af lovgivningen, og i konsekvens heraf nedsatte Hartvig Frisch allerede i august 1948 en kommission med partifællen Julius Bomholt som formand.

Denne kommission fik til opgave at forberede en ny lovgivning inden for såvel ungdoms- og aftenskoleområdet, og den kom til at bestå af både politikere, embedsmænd og skolefolk. Hovedproblemet var efter alles mening ungdomsskolen, der endnu ikke fungerede efter planen, men også aftenskolen blev inddraget i kommissionsarbejdet, der strakte sig helt frem til 1952.

I mellemtiden udviklede aftenskolen sig yderligere og oplevede et stigende antal elever år for år. I forlængelse heraf skete der også en markant udvikling med både de private og kommunale aftensskoler. Alle betonede i programmerklæringer idealismen som et vigtigt incitament for folkeoplysningens udvikling, men samtidig skærpedes konkurrencen mellem skolerne, og det rent økonomiske og forretningsmæssige aspekt, der i dag spiller en betydelig rolle, fik allerede da voksende betydning. Alle erfaringer viste, at en effektiv og givende oplysningsvirksomhed krævede et solidt økonomisk fundament ved siden af idealismen. Ingen bevægelse – stor eller lille – kunne leve af sin formålsparagrafs idealer alene, men måtte nødvendigvis også sikre sig økonomisk for at overleve i den skærpede konkurrence. Ikke blot kampen for et konstant stigende elevtal, men også kampen for stadig større statslige og kommunale tilskud tog for alvor sin begyndelse fra slutningen af 1940'erne. Folkeoplysningen oplevede i disse år større medvind end nogensinde før, men det betød samtidig en øget polarisering mellem dens udøvere. En udvikling af denne karakter kaldte i sig selv på et nyt lovmæssigt grundlag for oplysningsarbejdet.

Ikke mindst de skolefolk, der dagligt havde denne udvikling tæt inde på livet, glædede sig over udsigten til et koncentreret kommissionsarbejde, der kunne afstikke kursen for folkeoplysningen en rum tid frem over. Det ville give en tiltrængt mulighed for at stoppe op, gennemarbejde og diskutere det lovforslag, der skulle lægges frem for politikerne.

Aftenskolekursus i Esbjerg, formentlig i 1940erne (Esbjerg Byhistoriske Arkiv).

I en kommentar til den nedsatte kommissions arbejdsbetingelser forudså Hak. Kirkegaard, der var redaktør af Den Danske Ungdoms- og Aftenskole, en langvarig og opslidende interessekamp, dirigeret af politik, generalforsamlinger, årsmøder og hovedbestyrelser i de efterhånden mange oplysningsorganisationer. Alligevel håbede han, at det ville være muligt at skabe orden ud af det begyndende kaos, der herskede inden for ungdoms- og aftenskoleområderne: »Man kunne for så vidt godt sige, at demokratiet for første gang efter besættelsen kommer på en folkelig prøve. Det skal vise sig, hvor

muligt det er at skabe en generalnævner for folkelig opdragelse«.

Som tidligere nævnt kom de fire politiske oplysningsforbund til at spille en hovedrolle inden for folkeoplysningen efter 1945. AOF havde eksisteret siden 1924 med en voksende tilslutning, og de tre øvrige gamle partier så med lige dele beundring og misundelse på denne socialdemokratiske succes. AOF var ikke blot en kulturel, men også en ideologisk bastion for Socialdemokratiet og fungerede som en sådan i det løbende agitationsarbejde for partiet.

Ganske vist havde AOF gennem sin nære tilknytning til fagbevægelsen hovedsagelig sit publikum i arbejderklassen, men med Socialdemokratiets udvikling fra et klasse- til et folkeparti under Thorvald Staunings lange regeringsperiode var der lagt op til en optøning også på dette punkt. AOF stod rede til at gå på strandhugst blandt de borgerlige partiers potentielle vælgere.

Det var forklaringen på, at såvel Venstre som Det konservative Folkeparti og Det radikale Venstre uafhængigt af hinanden og i indbyrdes konkurrence gik ind i oplysningsarbejdet i årene fra 1945 til 1952. Altså netop i den periode, hvor et stigende antal danskere begyndte at gå i aftenskole hver vinter, og i det tidsrum, hvor AOF udvidede sine landsdækkende aktiviteter. De nævnte partier følte, at det var nødvendigt at handle, hvis ikke Socialdemokratiet skulle løbe med hele gevinsten fra det ekspanderende oplysningsarbejde.

Dertil kom, at den politiske borgfred, der havde kendetegnet de fem besættelsesår, definitivt var blevet brudt allerede kort efter befrielsen, og der var tegn på en øget polarisering mellem partierne. Det gjaldt derfor om at markere sine synspunkter i den standende samfundsdebat og dermed vinde politisk terræn. Oplysningsforbundene betragtedes som en af måderne, hvormed et parti kunne forøge sin gennemslagskraft i befolkningen, ikke mindst i lyset af aftenskolens voksende popularitet. Omvendt var det fortsat et karakteristisk træk ved den politiske kappestrid i Danmark, at ingen af de fire forbund trak de ideologiske linier skarpere op, end at de også appellerede til aftenskoleelever over en bred kam. Nok kom formålsparagrafferne til at bære præg af det enkelte forbunds udgangspunkt, men der var levnet plads til alle på aftenskoleholdene. Her spillede den danske tradition for en liberal, folkelig oplysning med frihed for såvel Løke som Thor utvivlsomt en afgørende rolle.

Netop fordi oplysningsforbundene blev anset for

at være et væsentligt led i den politiske agitation, blev både LOF, FOF og FO ligesom i sin tid AOF skabt fra centralt hold i partierne. De opstod ikke som følge af udtalte lokale behov og initiativer, og det gav visse problemer i begyndelsen, hvilket den følgende gennemgang af de tre nye politiske forbund vil afsløre.

Liberalt Oplysnings Forbund (LOF)

Venstres Ungdom (VU) havde allerede i 1930erne taget initiativ til oprettelsen af studiekredse i en række af organisationens lokalafdelinger, men der var ikke tale om noget målrettet oplysningsarbejde på landsplan. Under besættelsen skærpedes tanken om at gå aktivt ind i folkeoplysningen, og straks efter krigens ophør besluttede man at oprette et regulært oplysningsforbund. I løbet af sommeren og efteråret 1945 blev ideen realiseret gennem et samarbejde mellem Venstre, Sammenslutningen Venstres Kvinder og VU med den sidstnævnte organisation som den bærende i bestræbelserne på at skabe det første borgerlige alternativ til AOF.

Det nye oplysningsforbunds love blev vedtaget allerede i juni 1945 før det lokale arbejde overhovedet var kommet i gang. Det fremgik af formålsparagraffen, at LOF skulle medvirke til udbredelsen af oplysning gennem afholdelse af foredragsrækker og studiekredse, ungdomsskole- og brevskelevirksomhed samt udgivelse af undervisningsmateriale. Det var bemærkelsesværdigt, at den almindelige aftenskolevirksomhed ikke var nævnt i paragraffen, men faktisk begyndte LOF først at satse på denne virksomhed fra slutningen af 1960'erne, hvor den nye fritidslov sikrede et bedre økonomisk grundlag for almindelige aftenskolehold.

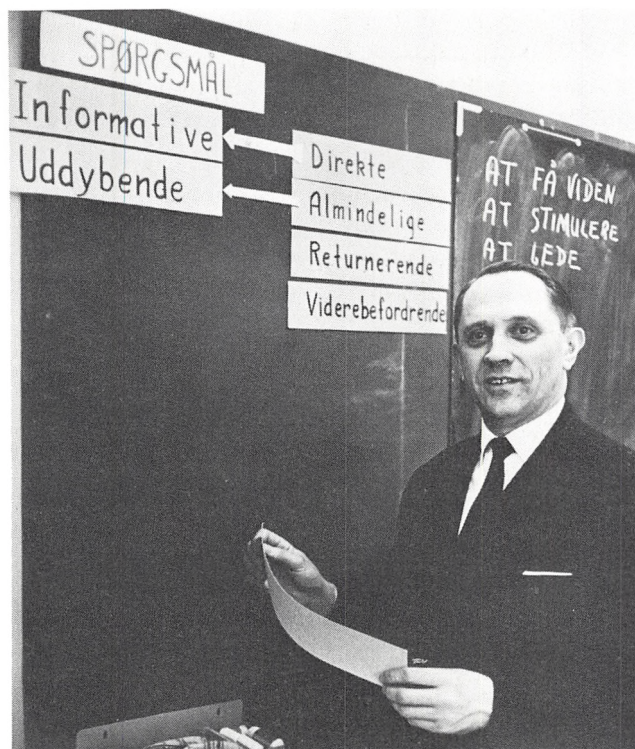
LOF var som nævnt dannet fra centralt hold, og de enkelte afdelinger måtte af den grund starte på næsten bar bund og skulle opbygge en lokal interesse for at deltage i studiekredse og aftenhøjskoler,

der var de to undervisningsformer, som LOF viede kræfterne til i begyndelsen. Det stillede store krav til de lokale LOF-folks arbejde, der på samme tid skulle være både frivilligt og effektivt. Det nye forbund fattedes nemlig penge.

Venstre og VU udgjorde fundamentet for LOF, og begge organisationer betalte et årligt tilskud til forbundet, hvilket gav en vis økonomisk bevægelsesfrihed, og dertil kom den offentlige støtte fra stat og kommuner. Fra 1947 lykkedes det for LOF at komme på finansloven og frem over modtog man 5.000 kr. om året på den konto. En yderligere stabilisering af økonomien fandt sted, da man efter nogle sæsoner besluttede, at hver deltager i undervisningen skulle erlægge 25 øre pr. sæson. I 1951 var LOF kommet så vidt, at Egon Wagner Jensen fra VU blev ansat som rejsesekretær med den opgave at udbrede forbundets aktiviteter yderligere og ikke mindst puste liv i de afdelinger, der skrantede.

Det unge forbund havde fra begyndelsen sat sig store mål. F.eks. begyndte man hurtigt at udgive en række grundbøger og pjecer, beregnet til brug i undervisningen. Nogle af bøgerne blev en succes, men andre var så tabsgivende, at LOF snart måtte opgive sin udgivervirksomhed, der både økonomisk og arbejdsmæssigt oversteg forbundets kræfter.

Allerede efter de første sæsoner kunne LOF melde om en tilslutning på mellem 3.000 og 4.000 deltagere, og det betragtedes som en succes, især fordi konkurrencen var hård. AOF havde da styrket sit lokale arbejde, FOF var blevet skabt i 1947, og dertil kom, at LOF hovedsagelig virkede i områder, hvor husholdningskredse og landboforeninger i forvejen havde et godt tag i folk gennem stabil fungerende studiekredse. Alt i alt skærpedes konkurrencen inden for folkeoplysningen, hvilket den daværende forretningsfører Lars Pedersen erindrer i forbundets jubilæumsskrift fra 1985: »Konkurrencen på oplysningsmarkedet blev hurtigt stor. Væsentlige dele af aftenskolearbejdet satte kommunale af-

Underviseren her er Lars Pedersen (f. 1915), der 1947-56 var sekretariatsleder for LOF's landsorganisation (Det kgl. Bibliotek).

tenskoler sig på. Og inden længe blev LOF klemt af andre nye organisationer, FOF og Unge Landmænd«.

I sådan en situation spillede det lokale initiativ en afgørende rolle. Jo mere indbydende og fantasifuldt det tog sig ud, jo flere deltagere på holdene. Fra begyndelsen havde LOFs erklærede liberale holdning og nære tilknytning til Venstre sat sig dybe spor i tilbuddenes karakter. Lige efter krigen var Sydslesvigproblemet således et gennemgående emne i mange studiekredse og aftenhøjskoler, ligesom debatten om tilslutningen til Atlantpagten blev et yndet tema.

Der levnedes imidlertid også plads til mere hobbybetonede fag som syning, husflid, porcelænsmaling og sprog. I LOF-afdelingen på Lolland introducerede man i 1952 emnet »Unge Damers Modeklub«, hvor interesserede kvinder kunne beskæftige sig med »alt vedrørende moder og skønhedspleje«. Det samfundsfaglige element var formelt tilgodeset gennem en bisætning om, at man tillige behandlede spørgsmålet om »den unge kvinde og samfundet«. Fra samme periode var »Ægteskabsskole« ligeledes et sikkert hit i undervisningen – faget blev senere kendt under det mere neutrale udtryk »Familielundskab«. LOF stod i øvrigt ikke alene med disse tilbud, som alle genfindes hos de øvrige forbund i denne periode.

Netop den førmtalte lollandske afdeling fremstod som LOFs stolthed i disse år. Et håndgribeligt bevis på det lokale initiativs betydning i den skærpede konkurrence. I et traditionelt ærkesocialdemokratisk område med Nakskov som provinsens »rødeste« by, lykkedes det faktisk for afdelingen at fortrænge AOF fra en hidtil urørlig position som det største oplysningsforbund i området. Succes'en skyldtes dog ikke alene »modeklubben«, men også at afdelingen i det hele taget var velfungerende og rig på ideer til undervisningsemner.

Andre steder gik det imidlertid knap så godt, og det faldt som nævnt i Egon Wagner Jensens lod at stabilisere LOF på landsplan. Opgaven blev ikke lettere af den økonomiske smalhans, der konstant var en trussel mod aktiviteterne. I sæsonen 1953/54 besluttede ledelsen at forhøje kontingentet pr. deltager til 1 kr. om året for at skaffe flere penge til veje, men der indkom kun 4.200 kr. På daværende tidspunkt var mere end 10.000 kursister indskrevet på holdene!

Det førte naturligt nok til overvejelser om alternative indtægtskilder, og man så med misundelse på AOF, der var indehaver af hele to af de dengang så lukrative biografbevillinger. Først i 1958 lykke-

des det for LOF at erhverve en sådan, nærmere bestemt til Tre Falke Bio på Frederiksberg, hvilket sikrede en bedre økonomi, selv om konsekvensen var, at såvel Venstre som VU valgte at spare deres medlemskontingent til LOF, der mod slutningen lå på 15 øre pr. medlem. LOF formåede dog at klare sig uden, om end det hurtigt viste sig, at biografdrift var ved at blive en mere usikker sag. I 1964 lå forbundets samlede indtægter på 150.000 kr., hvoraf de 105.000 kr. stammede fra biografdriften på Frederiksberg. En dårlig filmsæson kunne med andre ord spolere økonomien, og denne usikkerhed blev først mindsket, da fritidsloven i 1968 garanterede årlige tilskud i større omfang end tidligere.

Tilknytningen til Venstre gjorde sig fra starten gældende ved valgene af formænd. S. P. Larsen, der var arbejds- og socialminister i Knud Kristensens regering, blev LOFs første formand, en post han bestred indtil sin død i 1948. Efterfølgeren blev endnu en tidligere minister fra samme regering, Mads Hartling, der havde været undervisningsminister. Hartling sad som formand i de følgende seks år og

*Skoleinspektør
Mads Hartling
(1885-1960), un-
dervisningsmi-
nister i Knud
Kristensens
Venstreregering
1945-47 og for-
mand for LOF
1948-54 (Det
kgl. Bibliotek).*

Venstremanden, højskoleforstander Arne Fog Pedersen (1911-84), der var formand for LOF fra 1954, til han i 1968 blev kirkeminister. Foto 1950 (Det kgl. Bibliotek).

får følgende skudsmål af Lars Pedersen, der arbejdede tæt sammen med ham: »Hartling var vel ikke den, der kom med nye ideer, men han var LOF en god formand, og jeg mindes samarbejdet med ham med glæde«.

Stor betydning for forbundets udvikling fik derimod Arne Fog Pedersen, der i sit årelange formandsskab (1954-68) førte LOF ind i den nye tidsalder. Han var tidligere chef for Statsradiofoniens foredragsafdeling og højskoleforstander i Rødding, og han tog sine erfaringer fra disse to folkeoplysende poster med over i LOF. Med Egon Wagner Jensen som den uundværlige administrator og daglige leder (fra 1956), og Fog Pedersen som inspiratoren, blev LOF ført ind i 1960ernes velfærdssamfund, der gav folk øget fritid og dermed skabte behov for øget fritidsvirksomhed.

LOF havde altid stået stærkest i provinsen, og trods flere forsøg kneb det med at slå igennem i hovedstaden, hvor konkurrencen var stor, og hvor forbundet savnede støtte fra pressen. Et forsøg på at etablere en afdeling i København i slutningen af

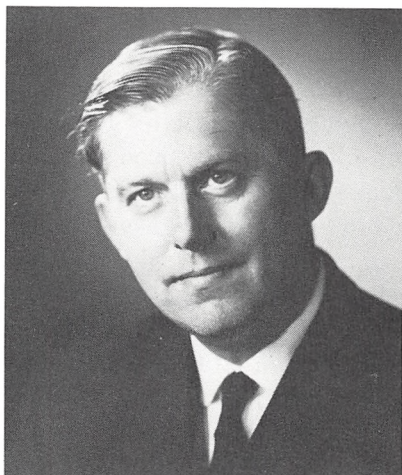
1970erne var nær endt med en økonomisk katastrofe, og siden har forbundet først og fremmest viet kræfterne til afdelingerne i provinsen. I dag kan LOF notere mere end 80.000 deltagere i sit oplysningsarbejde, fordelt på omkring 200 kommuner.

Folkeligt Oplysnings Forbund (FOF)

Konservativ Ungdoms flirt med fascismen i 1930erne sidder stadig fast på nethinden hos mange og har derfor været en yndet overskrift, når organisationens samlede virke i det hektiske årti skulle bedømmes. I den forbindelse er det ofte blevet overset, at KU trods alt var andet og mere end de uniforme unge himmelstormere, der marcherede på gaderne. Internt i KU bredte sig meget hurtigt en modbevægelse med et demokratisk sindelag, og den gruppe fik snart flertallet af medlemmerne bag sig i forsøget på at rette op på KUs rygte. Det skete bl.a. gennem etableringen af studiekredse over hele landet.

Studiekredsene bar ganske vist mere præg af improvisation end af organisation og nåede vel sjældent længere end til medlemmerne, men det således påbegyndte arbejde fik alligevel en mere vidtrækkende betydning. Under besættelsen fortsatte man med studiekredsene og opnåede en stigende tilslutning. Dansk Ungdomssamvirke var forbilledet, og KUs unge rejsesekretær, Aage Hastrup, var koordinatoren i dette arbejde, der specielt i vinteren 1943/44 samlede mange unge konservative.

Efter krigen besluttede kredsen omkring Hastrup at tage initiativ til et regulært konservativt oplysningsforbund, og man fik støtte fra partiets ledende folk, Christmas Møller og Poul Sørensen. Formålet med forbundet skulle først og fremmest være at »realisere besættelsestidens drøm om højskolen for byernes fortravlede og kundskabssøgende mellemstand«, som det udtryktes af folketingsmanden Kresten Amby.

Den konservative journalist og senere minister Aage Hastrup (f. 1919) var allere-de fra slutningen af 1940erne medlem af FOFs ledelse og har 1978-83 været landsformand for organisationen (Folketingets Bibliotek).

Det trak imidlertid ud med en afgørelse på grund af interne problemer i partiet omkring Sydslesvigsspørgsmålet og ikke mindst Christmas Møllers ene-gang i den sag. Man skulle derfor helt frem til juni 1947, før en kreds af yngre konservative med Aage Hastrup i spidsen mødtes på Christiansborg for at stifte forbundet. Poul Sørensen havde tidligt peget på professor Flemming Hvidberg som en naturlig formand, og det skulle vise sig at være et lykkeligt valg. Da professoren først havde overvundet sine tvivl om projektets holdbarhed, gik han helhjertet ind i arbejdet, og hans entusiasme og menneske-kundskab »løftede det hele op i en højere sfære«, som Aage Hastrup siden har udtrykt det. Flemming Hvidberg fandt på forbundets navn, der med vilje ikke indeholdt ordet »konservativ«, fordi han fandt dette for snævert. I stedet ønskede Hvidberg et navn med en bredere appel til de mennesker, som aldrig var blevet indfanget af folkehøjskolerne eller AOF.

Folkeligt Oplysnings Forbund trådte ind i oplysningsarbejdet den 15. august 1947, hvor initiativtagerne formulerede en skrivelse til alle partiets til-lidsfolk, og i denne hed det bl.a.: »For at konserva-tismen kan forankre og udbygge sine positioner i

det danske folk, er det tvingende nødvendigt, at den råder over den størst mulige stab af dygtige og sag-ligt velkvalificerede forkæmpere. Oplysningsfor-bundet skulle gerne blive det organ, hvorigennem denne opgave kan løses«.

Budskabet stod således klart: FOF skulle nok satse på at nå ud til den brede befolkning med sit oplysningsarbejde, men forbundet burde tillige fun-gere som et væsentligt element i den politiske kamp og skulle derigennem medvirke til at give partiet større gennemslagskraft. På den led adskilte FOF sig ikke fra AOF og LOF.

Dette utvetydige konservative udgangspunkt prægede FOF meget i begyndelsen. På de tilbage-vendende sommerkurser, hvor Flemming Hvidberg var det inspirerende midtpunkt beskæftigede FOF-folkene sig naturligvis med det organisatoriske ar-bejde, men ideologien og den livsanskuelsesdebat, der spillede en hovedrolle i kulturlivet efter krigen, blev i lige så høj grad diskuteret. Hvidberg så poli-tik og livsanskuelse som to sider af samme sag. FOF var i sin oprindelse politisk, men livsanskuelsen med sin baggrund i den kristne forkyndelse måtte ikke tabes af syne.

Flemming Hvid-berg (1897-1959) var FOFs første formand. Han blev senere undervisnings-minister i VK-regeringen 1950-53 (Det kgl. Bibliotek).

Gennem knap 20 år blev det idylliske Hindsgavl Slot på Vestfyn rammen om de årlige sommerkurser. Her lagde FOF strategien for den kommende sæson, samtidig med at en række politiske og kulturelle personligheder med tilknytning til konservatismen holdt foredrag om udvalgte emner med særlig adresse til oplysningsarbejdet. Det var på disse kurser, at den først i 1948 vedtagne formålsparagraf blev diskuteret og delte forbundet i flere lejre. Den omstridte paragraf indeholdt bl.a. følgende passus: »FOF har til formål at fremme kundskab om menneske og samfund og dygtiggøre til tidens gerning gennem fastholdelse af og fordybelse i den kristelig-humanistiske kulturtraditions skabende kræfter«.

En fløj mente, at FOF burde lægge mest vægt på det kristelige element, mens en anden ville arbejde ud fra en humanistisk indstilling. En tredje fløj fremhævede imidlertid, at de to holdninger i princippet hørte sammen, hvorfor hele debatten var overflødig. »I Guder, hvor har denne paragraf gennem årene givet stof til diskussioner om, hvor FOF i det hele taget står i det danske kulturelle samfundsliv«, erindrer FOF-veteranen Johs. Jensen i sin bog om forbundet »Oplysning være skal vor lyst«.

Denne langvarige debat og kursernes optagethed om de såkaldt etiske værdier gav i vide kredse FOF et ry for i særlig grad at satse på de åndelige sider af tilværelsen. Johs. Jensen nævner dette i sin erindringsbog og erkender i den forbindelse: »Det er vistnok rigtigt, at man i visse FOF-kredse lagde mere vægt på de såkaldte aftenhøjskolefag, der indbyder med stof, der siges at ligge på et højere åndeligt plan«.

Tendensen gjorde sig mest gældende i 1940erne og 1950erne. Efterhånden som yngre og mere pragmatisk indstillede kræfter kom til, måtte det nødvendigvis føre til visse brydninger. De unge medarbejdere betegnede uden tøven FOF som en organi-

sation, et udtryk, som mange ældre aldrig ville drømme om at tage i deres mund om forbundet. For dem var FOF en bevægelse, båret af idealisme. Nils Aundal var et af de mange nye ansigter i løbet af 1950erne, og han har udtrykt divergensen på denne måde: »Vi havde ikke rigtig evne til at se misforholdet mellem de to ord, men fandt snarere, at begge begreber kunne gå op i en højere enhed«.

Sådanne overvejelser betød næppe særlig meget for den almindelige aftenskolegænger. Folk valgte i første række ud fra interesser, og først senere spekulerede man på om det valgte forbund var socialdemokratisk eller konservativt. Denne udvikling blev endnu mere fremtrædende i løbet af 1950erne, hvor aftenskolen var ved at blive hvermandseje, og den medvirkede til at afideologisere de politiske oplysningsforbund.

FOF oplevede en betydelig vækst i løbet af 1950erne, og efter 10 års eksistens lå forbundet i 1957 allerede på 46.519 kursister, fordelt på 63 lokalafdelinger. I de større byer havde FOF et godt tag i den voksende middelklasse, der som nævnt havde været målgruppen lige fra starten. Århusafdelingen var størst med 13.459 deltagere, derefter fulgte København med 9.121, Lyngby med 4.423 og Kolding med 2.739. Byer som Odense, Vejle, Tårnby, Sønderborg og Aalborg lå alle med mere end 1.000 deltagere. I forhold til befolkningstætheden var det imidlertid lige så bemærkelsesværdigt, at mindre jyske byer som Skjern og Galten kunne registrere henholdsvis 244 og 190 elever i 1957-sæsonen.

FOF var hurtigt blevet det næststørste af de private oplysningsforbund, kun overgået af AOF, mens hverken LOF eller FO kunne følge med i det tempo. Udviklingen fortsatte i 1960erne, hvor velfærdssamfundet skabte grundlaget for den eksplosion inden for fritidsundervisningen, der for alvor fandt sted i 1970erne.

Indadtil ekspanderede FOF med en række nye

lokalafdelinger og en voksende administrativ sektion, der lededes af Mogens Olsen, en af forbundets markante skikkelser i både begyndelses- og ekspansionsfasen. Også FOF søgte at sikre sig stabile indtægter gennem biografdrift, men bevillingen på hovedstadsbiografen Imperial afhændedes klogt, da tilskuerkrisen i 1970'erne gjorde det farligt at basere økonomien på biografindtægter.

30 år efter stiftelsen passerede FOF i sæsonen 1978/79 de 200.000 elever. Forbundet var for alvor blevet en mastodont inden for fritidsundervisningen, og meget havde ændret sig siden den beskedne begyndelse i Aage Hastrups lejlighed i Virum. Netop Hastrup kunne som formand for FOF i denne skelsættende sæson se tilbage på 30 år med mange forandringer. Det skete i et interview i forbundsbladet *Folk og Fritid*, hvor han bl.a. udtalte, at »voksenundervisningen er af fundamental og stadig stigende betydning, og dens opgave består primært i at give mennesker et tilbud om hele tiden at følge med i udviklingen. Det gælder både det tekniske, det kulturelle og det politiske«.

Frit Oplysningsforbund (FO)

Det radikale Venstre konstaterede allerede i sit første program fra 1905, at folkeoplysningen var af uvurderlig betydning for et lands politiske og kulturelle liv. Alligevel skulle der gå næsten 50 år, inden partiet tog initiativ til Frit Oplysningsforbund. Det lange tidsrum skyldtes ikke alene et mindre partis mangel på de fornødne menneskelige og økonomiske ressourcer, men efter den tidligere FO-formand Ole Vig Jensens opfattelse også, at »Det radikale Venstre stærkere end noget andet parti har været placeret centralt i det meste af dette århundredes uddannelsespolitiske arbejde og måske derfor ikke i tilstrækkelig grad har indset betydningen af det lige så nødvendige »markarbejde« ude blandt befolkningen«.

Kredse inden for partiet havde længe overvejet at danne et oplysningsforbund, og tilsynecomsten af LOF og FOF satte yderligere gang i disse overvejelser. I begyndelsen af 1950'erne indstillede partisekretær S. Bjørn Hansen til sit forretningsudvalg, at der blev gjort noget ved sagen. Han foreslog, at forbundet kunne starte i København og gennem arbejdet i hovedstadsområdet indhøste de erfaringer, der kunne gøre det levedygtigt over hele landet.

Resultatet blev nedsættelsen af en arbejdsgruppe, der første gang trådte sammen i juni 1952. Planen gik ud på at samarbejde med De samvirkende Danske Husmandsforeninger, der stod partiet nær, og de to parter formulerede indledningsvis 10 paragraffer som grundlag for Socialliberalt Oplysningsforbund, som man ønskede at kalde nyskabelsen med en henvisning til det politiske udgangspunkt.

Partiledelsen havde ønsket en bredt formuleret formålsparagraf, der holdt sig fri af partiegoistiske interesser, og det hed bl.a., at forbundet skulle »udbrede oplysning om økonomiske, politiske, sociale og kulturelle forhold i andre lande, specielt de nordiske«. Endvidere skulle man arbejde for »fred og tolerance og mellemfolkelig forståelse«. Disse punkter lå helt i forlængelse af partiets program.

Efter disse indledende forhandlinger trak Husmandsforeningerne sig imidlertid ud af forhandlingerne, angiveligt for at bruge kræfterne på etableringen af en husmandsskole i Kalø. Derefter var dannelsen af et oplysningsforbund alene op til Det radikale Venstre. »Den beslutning var nok også den mest rigtige for begge parter, når vi vurderer begivenhederne på afstand«, konstaterer S. Bjørn Hansen i FOs jubilæumsskrift fra 1977 og antyder dermed, at bruddet gav anledning til en vis skuffelse, ikke mindst fordi Husmandsforeningerne kunne have stabiliseret forbundets økonomi fra starten. Det radikale Venstre arbejdede videre med sagen, men ændrede undervejs navnet til Frit Oplysningsforbund i endnu et forsøg på at distancere det fra

Kvinder på skolebænken i Silkeborg 1955 (Lokalhistorisk Samling, Silkeborg).

snævre partiinteresser. Den 22. august 1952 kunne FOs afdeling i København slå dørene op til sine beskedne lokaler. Programmet bød på et varieret udvalg af tilbud med vægten på de dengang så populære aftenhøjskolefag. Tilbuddene spændte fra kurser i »Moderne Litteratur« over »International Politik« til »Den Sociale Serie« om den hjemlige socialpolitik. I den almindelige aftenskole satsede FO især på sprogfagene engelsk og tysk, ihukommende at det sidstnævnte syv år efter krigen atter øvede tiltrækning på danskerne.

FO fik hurtigt fodfæste i København, ikke mindst takket være Politiken, der trofast mod sit daværende politiske tilhørsforhold dækkede det nye forbunds aktiviteter flittigt. Denne omtale fik enorm betydning for FO, mens et forbund som LOF havde ulige sværere ved at trænge igennem til københavnernes, fordi det savnede pressestøtte. Med den københavnske afdeling godt i vej kunne FO begynde at rette blikket mod provinsen, men det viste sig snart at blive en større opgave for et forbund, som savnede et tilstrækkeligt økonomisk fundament.

Det tungere arbejde i provinsen betød, at de første års optimisme og entusiasme var svær at fastholde. Som det også var erfaret af LOF og FOF, måtte alt for få lave alt for meget, og det virkede ikke befordrende på idealismen. Det lykkedes imidlertid fra midten af 1950erne at komme ind i større provinsbyer som Odense, Sønderborg og Vejle, selv om man under etableringen af disse afdelinger trak store vekslere på den tilstedeværende frivillige arbejdskraft. Det betød, at enkeltpersoner ofte kom til at spille en afgørende rolle i det stedlige oplysningsarbejde. I FOs jubilæumsskrift skildres problematikken på denne måde: »Evnede nogle af disse ikke i tilstrækkeligt omfang at finde medarbejdere og få en hurtig fasttømret afdeling ud af det, kunne aktiviteten blive fulgt af hvileår«. Denne dyrekøbte erfaring kunne de øvrige forbund nikke genkendende til.

Manglen på likvide midler var imidlertid det altoverskyggende problem for FO. Der var ikke råd til de store eksperimenter, og derfor førte man en forsigtig kurs uden større satsninger. Efterhånden lykkedes det at blive anerkendt som en ligeværdig partner til AOF, FOF og LOF, selv om de to førstnævnte ved forskellige lejligheder søgte at drage nytte af deres større ressourcer og handle hen over hovedet på LOF og FO. I hvert fald hvis man spørger de to mindre! Problemet lå naturligvis netop i de omtalte større ressourcer, som AOF og FOF havde til rådighed, og som de forstod at udnytte i den skærpede konkurrence på oplysningsmarkedet. For FO var det af den grund betydningsfuldt, at forbundet snart blev ligestillet med konkurrenterne, hvad angik en finanslovbevilling på 5.000 kr. om året.

Det radikale forbund fulgte sit partis interesse for det uddannelsespolitiske op og kom til at præge udviklingen inden for folkeoplysningen på flere områder. Således stod FO i forgrunden, da de politiske oplysningsforbund i løbet af 1960erne tog initiativ til Oplysningsforbundenes Forberedelseskursus,

der bl.a. stod for enkeltfagsundervisningen i 8., 9. og 10. klasse samt HF. Dermed var de prøveforberedende enkeltfagskurser, som i dag spiller så vigtig en rolle, introduceret.

Som de øvrige forbund oplevede FO også 1960ernes og 1970ernes eksplosion på oplysningsområdet som en saltvandsindsprøjtning, ligesom fritidsloven i 1968 gav øgede muligheder for arbejdet, først og fremmest gennem en stats- og kommunestøtte af hidtil uhørt omfang. Udviklingen gav flere kursister, men førte tillige til en diskussion om sammenstødet mellem »det ideale« og »det nødvendige«. De to sider af virksomheden måtte nødvendigvis støde sammen og føre til spørgsmålet: Hvad skal et oplysningsforbund satse på?

FO havde hidtil ment, at »kvaliteten i højere grad end kvantiteten« skulle sættes forrest i arbejdet. Det blev imidlertid sværere at fastholde denne prioritering i kølvandet på fritidsekspllosionen i 1960erne. Publikums smag skiftede i retning af de udprægede fritidsfag, og det blev stadig sværere at samle folk til de mere seriøse tilbud. Det hed i årsberetningen 1977: »Når det er konstateret at det er svært, ja meget svært, at samle deltagere til denne del af vort arbejde, så er det også sagt, at det er helt nødvendigt blandt vore aftenskoletilbud, at have andre ting med«. Denne konstatering skal ikke mindst ses i lyset af indførelsen af deltagerbetaling i 1971, hvorefter kursisterne kunne stille større krav til såvel tilbud som undervisning.

I forhold til AOF, FOF og LOF er FO fortsat et mindre oplysningsforbund, der i sæsonen 1984/85 noterede sig for 19.073 elever, fordelt på i alt 1.655 hold, og der var da tale om en fremgang på mere end 25 pct. sammenlignet med den forrige sæson. Stærkest står FO i større provinsbyer som Odense og Århus med henholdsvis 3.674 og 3.600 elever. På baggrund af de senere års positive udvikling kunne FO ved landsmødet i april 1986 konkludere, at »den gode traditionelle folkeoplysning er en frem-

adskridende proces, hvor vi med forankring i de kendte fagområder udvikler nye tilbud i pagt med forandringerne i menneskers hverdag«.

15. Udviklingen i 1950erne

Situationen ved indgangen til 50erne.

Som tidligere nævnt oplevede aftenskolerne en voksende tilslutning i perioden efter krigen. Denne udvikling kan især tilskrives to faktorer: For det første havde besættelsestiden skabt et behov blandt befolkningen for såvel oplysning som fællesskab, og det kunne opfyldes af aftenskolernes forskellige undervisningstilbud. For det andet startede flere private forbund og organisationer i disse år deres oplysningsvirksomhed, vel vidende at behovet var til stede, og det gav flere tilbud, men også større indbyrdes konkurrence. Det større udbud af aftenskoler gav flere elever, og tilsammen betød de to faktorer, at aftenskolerne i årene fra 1944 til 1951 fik tilgang af mere end 100.000 elever.

I sæsonen 1944/45 havde der været 3.059 aftenskoler i Danmark, og disse havde på trods af krigen samlet 142.478 elever i løbet af sæsonen. Bortset fra et mindre fald i årene lige efter krigen – især i sæsonen 1946/47 – skete der fra da af en jævn stigning år for år. I sæsonen 1950/51 eksisterede der således i alt 4.916 anerkendte aftenskoler, der blev frekventeret af 260.841 elever.

Fagkredsen udviklede sig også i disse år, og det større udbud af aftenskoler spillede utvivlsomt en vigtig rolle i denne sammenhæng. Fag som dansk, regning og skrivning havde tidligere været absolut dominerende, og undervisningen havde dermed fungeret som et ofte nødvendigt supplement til folkeskolen for størstedelen af eleverne. Gennem aftenskoleundervisningen havde eleverne fået suppleret deres skolelærdom, hvilket gav mulighed for bedre jobs. Allerede i årene før krigen havde de

praktiske og manuelle fag imidlertid optaget en stadig større del af det årlige antal timer i oplysningsvirksomheden, og denne udvikling tog yderligere fart efter krigen. Der opstod endvidere et voksende behov for sprogundervisning og undervisning i samfundsforhold, og dertil kom de såkaldte musiske fag, der gradvis begyndte at vinde indpas i undervisningen.

Oversigten over timetallets fordeling på de forskellige fag i sæsonen 1949/50 viser denne udvikling (se tabel 11). Sprogfagene var meget populære, først og fremmest engelsk, men også tysk var – som tidligere nævnt – ved at genvinde sin plads i folks bevidsthed som et nødvendigt verdenssprog. Det var imidlertid stadig fag som husgerning og håndgerning, der trak flest elever, idet der i alt afholdtes 408.752 timer i de to fag i 1949/50, svarende til knap halvdelen af det samlede timetal i sæsonen. Året efter udgjorde håndgerning alene ca. 40 pct. af timetallet!

På DAUFs årsmøde i august 1951 udtalte formanden O. Hessilt i sin beretning, at håndgerning var en sådan succes på grund af »den dyre syløn, ønsket om og muligheden for at få de udtyndede garderober bedre forsynet og mange hjemms stedse svagere økonomi, som skyldes de stigende priser. Der er grund til at prise kvinderne for deres stærke indsats for at bedre økonomien og deres interesse for at uddanne sig. Langt den største del af kursisterne er kvinder i den modne alder, ja helt op til de grå hår«. Han tilføjede, at kursisterne faktisk viste en betydelig interesse for at dygtiggøre sig inden for håndgerning frem for bare at bruge timerne til at producere billigt tøj til familien. Også i håndger-

Et af de populære sykurser fra den første efterkrigstid. Fra Søndergadeskolen i Silkeborg 1945 (Lokalhistorisk Samling, Silkeborg).

ning var eleverne drevet af lysten til dygtiggørelse, selv om der var røster, som påstod det modsatte.

DAUF-formandens cadeau til håndgerningsfaget vakte ikke jubel alle steder, og mange så stadig skeptisk på fagets reelle indhold. Kort efter årsmødet fik amtskonsulent L. C. Jensen fra Frederiksborg amt således megen omtale for sin bemærkning om, at det ikke var nogen offentlig opgave at give tilskud til kursus i syning af hundehoveder på sofa-

puder. Denne provokerende bemærkning gik landet rundt og gav anledning til et voldsomt røre i pressen og i aftenskolekredse i eftersommeren 1951.

L. C. Jensen var faktisk kommet med sin udtalelse i en efterfølgende debat efter et foredrag om de kommunale aftenskolers forhold til amtet, men kun få interesserede sig for amtskonsulentens mere seriøse bemærkninger. Det stod dog fast, at han gik i brechen for en skærpet offentlig kontrol med aften-

Ikke nogen offentlig opgave at give tilskud til kursus i syning af hundehoveder på sofapuder

Mægtigt røre efter tale i Hillerød

I forbindelse med generalforsamlingen i Frederiksborg amts aftenskoleforening d. 28. august holdt amtsskolekonsulent L. C. Jensen et foredrag, der har givet et mægtigt røre i pressen. De lokale blade har bragt en mængde indlæg fra læserne og københavnerpressen har lavet sensation på udtalelserne.

Frederiksborg Amts Avis har fantasifuldt givet referatet en mægtig overskrift med ordene: „Aftenskole-sykursus, der betegnes som skjul for kaffeslabberas“. Betegnelsen er bladets egen opfindelse.

Vi bringer her talens hovedpunkter. De udtalelser, der har givet anledning til omtale og polemik, er ordret med.

Det kan tilføjes, at amtsskolekonsulenten i et diskussionsindlæg har udtalt, at det ikke er nogen offentlig opgave at give tilskud til kursus, hvis hovedformål er at sy hundehoveder på sofapuder.

Klip fra tidsskriftet Den Danske Ungdoms- og Aftenskole (27. årg., nr. 10), oktober 1951.

skolernes aktiviteter, eksempelvis gennem en centralisering af området.

I sin argumentation for de kommunale aftensskoler på bekostning af de private havde L. C. Jensen bl.a. udtalt: »Husholdningsforeningerne og husmandsforeningerne interesserer sig ikke for andre skoleformer end de gifte kvinders sykursus og alt for lidt for de unge piger og i særdeleshed for husholdning«. Konsulentens konklusion lød, at »åndsfagene distanceres mere og mere af de praktisk betonedede fag. Efter min opfattelse er det en alvorlig svækkelse af hele aftenskolen idé«.

Det synspunkt rørte ved en central problemstil-

ling inden for folkeoplysningen, men blev altså stillet i skyggen til fordel for de mere sensationelle dele af L. C. Jensens argumentation. Gennem overskrifter som f.eks. »aftenskole-sykursus, der betegnes som skjul for kaffeslabberas« fiskede pressen i rørt vande og medvirkede til at afspore en debat om folkeoplysningens fremtid. De kredse, der længe havde forberedt et angreb på den stigende offentlige støtte til folkeoplysningen, var taknemlige for den ammunition, som de fik stillet til rådighed, endda af en amtsskolekonsulent.

Udviklingen gik imidlertid i retning af flere dygtiggørende fag, f.eks. sprog og samfundsfaglige em-

ner, selv om de praktiske og manuelle fag i sig selv ikke oplevede en nedgang. De nye fag medvirkede blot til at forøge elev- og timetallet i aftenskolen yderligere. Det kunne imidlertid ikke nægtes, at efterkrigstidens fremgang tydeligere end før viste, at aftenskolens fagkreds var dikteret af elevernes ønsker og behov, og den måtte derfor skifte indhold i takt med ændringerne i disse. Den skærpede konkurrence mellem de forskellige aftenskoler – kommunale såvel som private – gav yderligere plads for en imødekommenhed over for målgruppens interesser. Problemet var størst for de nye private forbund, der stod over for at skulle etablere sig i folks bevidsthed, og som tidligere nævnt oplevede f.eks. de politiske oplysningsforbund ofte en konflikt mellem deres idegrundlag og virkeligheden ude i lokalafdelingerne. I de kommunale aftenskoler spillede den problemstilling ikke nær så stor en rolle, fordi deres afhængighed af elevønsker var mindre.

Det er i øvrigt problematisk at udtale sig kategorisk om aftenskolens fagkreds over hele landet. Den viste oversigt for sæsonen 1949/50 peger nemlig på visse forskelle mellem aktiviteterne i København, købstæderne og på landet. I de to sidstnævnte tilfælde udgjorde praktiske fag som husgerning og håndgerning godt halvdelen af det samlede timetal, mens disse fag ikke samlede så stor en tilslutning i København. Omvendt var sprogfagene mere populære i hovedstaden end i provinsen, og det samme gjaldt for handels- og kontorlag, der havde vundet indpas i aftenskolen i løbet af mellemkrigstiden. De geografiske og demografiske forskelle spillede utvivlsomt en væsentlig rolle for de emner, der blev taget op forskellige steder i Danmark. Tradition var ligeledes en vigtig faktor, og på landet var husholdnings- og landboforeningerne stadig de førende på området, og deres elever ønskede først og fremmest undervisning i de praktiske fag, som kunne være til gavn i hverdagen. De havde omvendt ikke noget større behov for undervisning i f.eks. havebrug, der

til gengæld var et populært praktisk fag i hovedstaden, hvor kolonihavebevægelsen stod stærkt.

Også aftenhøjskolen – første gang introduceret i

Johs. Novrup (1904-60) var 1942-50 statskonsulent i sager vedr. ungdomsundervisningen og derefter formand for Magleås Folkehøjskole til sin død. Blandt mange andre tillidshverv beklædte han posten som formand for Dansk Folkeoplysnings Samråd fra 1957. Foto 1948 (Det kgl. Bibliotek).

Tabel 11. Oversigt over timetallets fordeling på de forskellige fag i aftenskolen 1949-50.

Fag	København	Købstæder	Landet	I alt
	Antal timer			
Historie	304	331	703	1.338
Samfundskundskab	6.771	7.144	8.931	22.846
Dansk (sprog)	8.318	3.733	17.279	29.330
Litteratur	628	897	2.472	3.997
Regning	9.397	4.526	17.142	31.065
Sundhedslære	1.981	5.188	4.399	11.568
Naturkundskab	511	768	1.742	3.021
Nordiske sprog	407	0	20	427
Tysk	1.427	2.246	797	4.470
Engelsk	36.509	25.969	22.804	85.282
Andre sprog	11.568	7.672	4.297	23.537
Landbrug	3.108	156	6.309	9.573
Havebrug	11.764	2.481	2.307	16.552
Fiskeri	0	30	50	80
Husgerning	12.805	36.500	51.267	100.572
Håndgerning	45.410	68.381	194.389	308.180
Husflid	0	6.460	64.920	71.380
Sløjd	11.974	9.376	19.271	40.621
Handels- og kontor-fag	16.336	7.847	5.612	29.795
Andre fag	13.368	17.736	14.795	45.899
I alt	192.586	207.441	439.506	839.533

Kilde: Betænkning vedr. Ungdomsskoler, Aftenskoler, Ungdommens fritidsbeskæftigelse m.v., bilag nr. 7. Kbh. 1952.

1942-loven – voksede støt i denne periode. I 1944/45 havde 111 aftenhøjskoler samlet 3.139 deltagere, mens tallene for sæsonen 1950/51 var vokset til 428 skoler med 18.713 deltagere. Det må i den forbindelse påpeges, at netop aftenhøjskolen med sine samfundsbetonede og kulturelle emner fangede en betydningsfuld del af tidsånden. Efter besættelsestidens mange restriktioner var danskerne nu rede til at gå ud og deltage i samfundsdebatten på en anden måde end før, og aftenhøjskolerne repræsenterede en af måderne, hvorpå folk kunne følge

tidens strømninger. Gennem den skoleform var det levende ord fortsat en vigtig bestanddel af undervisningen.

Kommissionsarbejde og lovrevision 1948-54

Den i december 1948 nedsatte kommission bestod af 28 medlemmer med tilknytning dels til det politiske liv, dels til folkeoplysningsmiljøet. Socialdemokraten Julius Bomholt var formand, og omkring sig havde han repræsentanter for DAUF, AOF, Dan-

Overlærer Hakon Kirkegaard (f. 1887), en tid redaktør af tidsskriftet Den Danske Ungdoms- og Aftenskole (Det kgl. Bibliotek).

marks Lærerforening, husholdningsorganisationerne, landbo- og husmandsforeningerne m.fl. Også den kyndige statskonsulent Johs. Novrup deltog i arbejdet sammen med andre fremtrædende folk fra ungdoms- og aftenskolen.

Kommissionens opgave var omfattende og kom til at tage længere tid end ventet. Det var især ungdomsskolens forhold, der skulle kulegraves i erkendelse af, at dette område endnu ikke fungerede tilfredsstillende. Aftenskolen, derimod, var der større tilfredshed med, selv om kommissionen fik til opgave at lægge op til en nyvurdering af skoleformens administrative og økonomiske forhold. Det krævede den hurtige udvikling inden for området simpelthen.

Kommissionen afsluttede først sit omfattende arbejde i efteråret 1952 og afgav sin betænkning i oktober måned. Medlemmerne kunne dermed lægge utallige møder og diskussioner bag sig og derefter overlade det til politikerne at tage stilling til det lovforslag, som var indeholdt i betænkningen. Arbejdet havde ingenlunde været let, men var alligevel forløbet mere gnidningsløst end forudsagt af

mange, bl.a. af Hak. Kirkegaard, der – som tidligere citeret – frygtede en langvarig og opslidende interessekamp i kommissionen. Så slemt forløb arbejdet trods alt ikke, og generelt set var der enighed blandt medlemmerne om alle de vigtigste punkter.

De mere end tre års arbejde havde endvidere den fordel, at medlemmerne kunne være lydhøre for de bevægelser, der i perioden foregik i selve skolemiljøet og inddrage disse i overvejelserne. Det gjaldt f.eks. med hensyn til diskussionen om de praktiske og manuelle fags popularitet i forhold til de kulturelle og samfundsbetonede fag. Man erkendte, at det problem som bl.a. L. C. Jensen havde peget på i sin kritik af håndgerningsfaget, måtte løses ad lovgivningens vej. En overgang overvejede kommissionen således at indføre en regel om, at tre timer i et kulturelt eller samfundsbetonet emne skulle regnes for lig med fire timer i et praktisk fag. I forlængelse heraf diskuterede man endvidere muligheden af at indføre det svenske system, der gav offentlig støtte til udgivelsen af grundbøger. Det veg man imidlertid tilbage for ved udsigten til de stigende udgifter, som et sådan system ville afstedkomme, specielt fordi der ikke var garanti for, at det virkelig ville stimulere oprettelsen af hold i de kulturelle fag.

Hvad angik problemerne inden for håndgerning, nedsatte kommissionen et underudvalg, der med Københavns kommunale Aftenskole som udgangspunkt skulle overveje undervisningen i faget i fremtiden. Det udvalg foreslog, at der kunne indføres en graduering af timelønnen til underviseren. Hvor undervisningen var tilrettelagt efter en for hele holdet gældende pædagogisk plan, ydedes det sædvanlige offentlige tilskud. Hvor undervisningen derimod var individuelt tilrettelagt, og deltagerne selv valgte stoffer, arbejdsform m.v. efter lyst og behov, skulle timelønnen fastsættes således, at tre timer regnedes som to almindelige aftenskoletimer.

Der var imidlertid ikke flertal for at foreslå den-

ne løsning, der ville kræve både øget kontrol og administration, men til gengæld var der enighed om, at såvel loven som det medfølgende cirkulære skulle pointere, at en egentlig undervisning skulle finde sted, hvis den offentlige støtte skulle opretholdes. Derudover ville man pege på forbedrede muligheder for pædagogiske instruktionskurser til lærerkræfterne.

Det var i det hele taget karakteristisk for kommissionsarbejdet, at medlemmerne på den ene side erkendte de faktiske mangler ved lovgivningen, men på den anden side veg tilbage for at tage konsekvensen af denne erkendelse. Her spillede frygten for en for stor offentlig styring og indflydelse utvivlsomt ind, ikke mindst fordi det formulerede lovforslag i forvejen indeholdt mere kontrol med oplysningsvirksomheden end tidligere.

Til gengæld lykkedes det for kommissionen at aflevere en betænkning, der levede op til intentionerne. Lovforslaget skabte en enkel, klar og rummelig rammelovgivning med plads til »det pædagogiske arbejdes mangfoldigheder«, som formanden Julius Bomholt senere bemærkede i folketinget. Dertil kom, at man af praktiske hensyn foreslog en fornyet samling af ungdoms- og aftenskolelovene under een lov, og dette forslag blev godkendt af folketingets partier.

Vigtigst var det imidlertid, at aftenskolen for første gang fik nedfældet en programerklæring i loven. 1942-loven havde ikke indeholdt en sådan, og heller ikke i 1948 havde man fundet det betimeligt at nedfælde en formålsparagraf. Det skete nu, og paragraffen lød således: »Aftenskolen har til formål på frivilligt grundlag at give undervisning til personer over den undervisningspligtige alder og derigennem virke for den almindelige folkeoplysning. Unge mellem 14 og 18 år bør dog tilskyndes til fortrinsvis at søge optagelse i ungdomsskolen eller fortsættelsesklassen. Aftenskolens undervisning må ikke tage sigte på nogen rettidigsgivende

eksamen. I erhverv, hvor der ikke lokalt er tilrettelagt nogen faglig undervisning, vil aftenskolen dog kunne give en sådan«.

I forlængelse heraf opregnedes de fire faggrupper inden for aftenskolen: 1. de kulturelle og samfundsbetonede fag som litteratur, religion, historie, samfundskundskab, psykologi, filosofi, kunst, samtidskundskab og naturfag, 2. de almindelige skolefag, der f.eks. var dansk, regning, skrivning, fremmedsprog og husgerning, 3. de manuelle fag, dvs. sløjd, husflid og håndgerning, og 4. endelig de erhvervsbetonede fag, hvortil regnedes bogholderi, maskinskrivning, stenografi samt fag, der ikke eksisterede på de tekniske skoler, f.eks. landbrug, havebrug og fiskeri.

Det fremgik af betænkningen, at de nævnte fag blot var eksempler inden for faggrupperne, og beslægtede fag ville også kunne opnå godkendelse. Anderledes stillede det sig for fagene gymnastik, sang og musik, som kommissionen stadig vægrede sig ved at godkende som almindelige aftenskolefag. Man frygtede bl.a., at enhver gymnastik- eller sangforening ville søge anerkendelse som aftensskole med ret til offentlig støtte, hvis fagene blev ligestillet med de øvrige. I forhold til tidligere skete imidlertid en lempelse, hvorefter gymnastik, sang og musik kunne godkendes, hvis eleverne deltog i mindst lige så mange timer i et andet af aftenskolens fag. Kravet havde for f.eks. gymnastik ellers ligget på dobbelt så mange timer i andre fag.

De øvrige paragraffer gennemgik ingen væsentlige ændringer, hvad angik aftenskolen, men til gengæld åbnede man mulighed for, at aftenhøjskolerne kunne få en stærkere stilling end hidtil, idet aldersgrænsen blev sat ned fra 21 til 18 år. På den måde ønskede kommissionen at skabe de »gunstigste vilkår for denne særdeles betydningsfulde del af det frivillige folkeoplysningsarbejde«. Ændringen betød i øvrigt, at alle med adgang til landets folkehøjskoler nu kunne frekventere aftenhøjskolen.

Billedet her er fra undervisning i bogbinding i en aflagdets store kommunale aftenskoler, den i Helsingør, 1956 (Efter Chris Gaardø: Et århundrede med aftenskolen, 1984).

En ny gren af oplysningsarbejdet blev introduceret gennem brevskolerne. Disse havde ikke tidligere været omfattet af lovgivningen, men havde efterhånden fået så stor udbredelse, at faste regler var nødvendige. En brevscole blev defineret som »enhver form for undervisning ved hjælp af undervisningsbreve« og kunne drives, hvis blot virksomhe-

den var i overensstemmelse med aftenskolens formålsparagraf.

To af lovforslagets nyskabelser fik betydning på længere sigt. Den ene drejede sig om fritidsforanstaltninger, og det ville herefter blive muligt at få en større økonomisk støtte end hidtil til oplysningsarbejdet inden for både ungdoms- og aftenskolen.

Foranstaltningerne var først og fremmest en udstrakt hånd til den førstnævnte skoleform med indbyggede tilskud til ungdomsklubber, lejrskoleophold og fritidsarrangementer, men også aftenskolen kunne få gavn af ordningen, bl.a. gennem bestemmelsen om økonomiske tilskud til »landsorganisationer, som gør en særlig indsats til fremme af det folkeoplysende arbejde«. Støtten kunne eksempelvis gives til ansættelse af konsulenter i organisationernes kulturelle virke eller til videreuddannelse af aftenskolelærere.

Det andet handlede om forholdet mellem de private og kommunale aftenskoler, der et stykke tid havde været på kollisionskurs angående retten til at oprette og drive oplysningsvirksomhed. Specielt de politiske forbund ønskede sig en primær stilling i forhold til de kommunale aftenskoler, hvilket deres repræsentanter i kommissionen heller ikke lagde skjul på. Spørgsmålet blev diskuteret intenst, men da der sad repræsentanter for begge lejre i kommissionen, nåede man ikke frem til nogen entydig løsning. I stedet nøjedes betænkningen med at foreslå følgende retningslinje indsat i loven: »Såfremt der ikke ad privat vej er skaffet fuldt tilfredsstillende adgang til ungdomsundervisningen, derunder også fritidsbeskæftigelse, påhviler det ungdomsnævnet at oprette kommunale ungdomsskoler og aftenskoler«. Det tilføjes, at nævnet yderligere skulle bidrage til, »at der ved tilrettelæggelsen af de forskellige former for ungdomsarbejde i kommunen tages hensyn til de foranstaltninger, der træffes fra anden side, således at der herved i det hele samarbejdes på den mest hensigtsmæssige måde«. Med denne tilføjelse lagde kommissionen op til et konstruktivt samarbejde mellem parterne.

Betænkningen blev lagt på undervisningsminister i VK-regeringen Flemming Hvidbergs bord i oktober 1952, og han reagerede straks positivt på forslaget, der kom til behandling i folketinget i foråret 1953. Ministeren havde kun på et enkelt punkt

desavoueret kommissionen, idet han udelod paragraf 3, som omhandlede en forsøgsordning inden for ungdomsskolen. Ifølge forslaget skulle kommunerne have ret til at indføre undervisningspligt for de 14-15 årige på dagskole, eventuelt kombineret som en dag- og aftenskole. Ministerens skridt vakte misfornøjelse i Socialdemokratiet, hvis ordfører Julius Bomholt i sin egenskab af kommissionsformand havde kæmpet for denne forsøgsvisse udvidelse af undervisningspligten.

Et nyvalg afbrød imidlertid forhandlingerne, og da de atter blev genoptaget, sad Julius Bombolt som undervisningsminister i en socialdemokratisk mindretalsregering. Han indføjede derfor den omstridte paragraf ved forslagets genfremsættelse i november 1953, men det gav anledning til så stor debat, at regeringen til slut måtte fjerne denne anstødssten fra lovkomplekset. Efter et længere udvalgsarbejde kunne folketinget endelig vedtage loven i maj 1954.

På et vigtigt punkt havde politikerne under udvalgsarbejdet ændret på det oprindelige forslag, idet de private forbund fremover fik den ønskede primære stilling over for kommunale aftenskoler. I paragraf 9 hed det, at »såfremt der i en kommune er oprettet en kommunal aftenskole eller ydes kommunalt tilskud til en privat oprettet aftenskole, tilkommer der de forskellige oplysningsorganisationer adgang til iværksættelse af tilsvarende undervisning«. I de tilfælde, hvor der ikke ad privat vej var oprettet aftenskole, påhvilede det kommunerne at påbegynde en sådan.

Argumentationen for paragraffen gik især på ting. For det første sikrede det den frie ret til at oprette og drive oplysningsvirksomhed, idet alle fremover kunne starte en aftenskole, hvis de i øvrigt opfyldte lovens andre krav. For det andet ønskede politikerne at give mulighed for en yderligere udbredelse af folkeoplysningen, også i de områder, hvor det stadig kneb med både antallet af skoler og tilslutningen. »De hvide pletter« på Danmarkskor-

tet skulle fyldes ud ved hjælp af denne nye paragraf. Det kunne efter politikernes mening bedst ske ved at give de private aftenskoler, oplysningsforbundene, den primære ret til at drive folkeoplysning.

De kommunale aftenskoler anså paragraffen som et forsøg fra politikernes side på at give deres egne forbund en klar fordel, mens de kommunale skoler i fremtiden skulle nøjes med at spille andenviolin og eventuelt træde til, hvis de private svigtede. En sådan fordeling kunne de ikke acceptere, og der kom mange protester fra kommunale aftenskolefolk i foråret og sommeren 1954.

Bortset fra denne anstødssten herskede der tilfredshed med loven, ikke mindst fordi ungdomsnævnenes oprettelse sikrede en decentralisering af hele oplysningsområdet. Nævnene gav imidlertid også en skærpet politisk styring gennem deres udstrakte beføjelser, og de 9 til 11 medlemmer af et sådan nævn skulle forvalte det offentliges interesser i henhold til loven. Dette øgede tilsyn var et resultat af de stigende økonomiske tilskud til folke-

Undervisningsminister Julius Bomholt (1896-1969) var allerede 1924-29 formand for arbejderhøjskolen i Esbjerg og derefter i 39 år medlem af Folketinget, valgt i Esbjerg (Det kgl. Bibliotek).

oplysningen og tillige et forsøg på at komme kritikken af undervisningen i forkøbet.

Loven stadfæstedes den 11. juni 1954, og da DAUF dagen efter holdt årsmøde i Ålborg udtalte en veloplagt Julius Bomholt: »I går, den 11. juni, var det min fødselsdag, og på denne dag var Hans Majestæt så venlig at underskrive den nye lov. Og jeg håber, det ikke bliver fanden, De kommer til at tænke på, når De i fremtiden skal arbejde med den nye lov«.

Bortset fra de mange og lange paragraffer, der nok kunne give mindelser om fandens fødselsdag, var skolefolkene som nævnt tilfredse med loven, der da også tog udgangspunkt i de velkendte og prøvede principper for dansk folkeoplysning. Kun med hensyn til paragraf 9 herskede der en vis bekymring, og debatten om denne paragraf var langt fra slut med lovens stadfæstelse. I en leder i Aften- og Ungdomsskolen fra januar 1955 skrev redaktøren Johs. Fosmark således: »De senere år har oplysningsforbundene haft stigende tilslutning, men det har de kommunale skoler også, og det vil være utænkeligt, at man vil slå de kommunale i stykker, der nu gennem mange år har samlet et dygtigt og veltrænet lærerkollegium, skabt værdifulde traditioner i aftenskolen og skabt en kontinuitet i arbejdet, som er af stor betydning«.

1950erne karakteriseres ofte som et nøjsomhedens og inertiens årti i både politisk og kulturel henseende. Karakteristikken kan synes rammende, hvis man sammenligner årtiet med eksempelvis 1930erne og 1960erne. Disse årtier repræsenterede på hver sin måde en række afgørende brud og opgør med fortidens traditioner, hvorfor de står prentet i vor bevidsthed som to meget fortættede perioder, præget af viljen til nytænkning og oprør mod det vedtagne. De var pr. definition interessante og spændende årtier.

Derimod beskrives 1950erne generelt som nøjsomme, arbejdsomme og farveløse år uden de store

Overlærer og senere skoleinspektør Johs. Fosmark (f. 1907) var i en periode redaktør af bladet Aften- og Ungdomsskolen (Det kgl. Bibliotek).

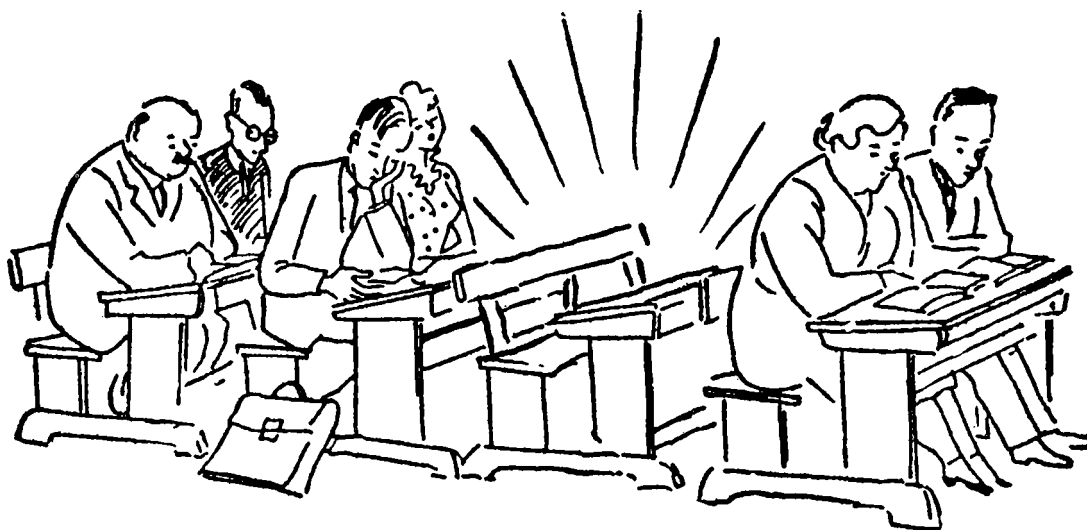
energiudladninger og forandringer. Danskerne lærte at tilpasse sig efter besættelsestidens mange chok. Krigsoplevelsen, der for nogle havde antaget næsten traumatisk karakter, var endnu ikke ganske overvundet, og den kolde krig spærrede for det politiske udsyn, hjulpet af Korea-krigen og siden opstanden i Ungarn. Også på hjemmefronten dæmpedes de politiske og kulturelle ytringer, og det er betegnende for det politiske klima i disse år, at VK-regeringen fra 1950 til 1953 først og fremmest kon-

centrerede sig om at bestyre »forretningen« Danmark, mens den i øvrigt forberedte den grundlovsændring, som alle partier fandt nødvendig. De følgende regeringer med socialdemokratisk ledelse fortsatte denne pragmatiske politik uden de store ideologiske slagsmål. I økonomisk henseende oplevede Danmark ligeledes en rolig periode uden større udsving. Det gik fremad i et roligt tempo, og selv om årtiet bød på enkelte økonomiske tilbageslag, fik disse ingen skelsættende betydning for den stabile samfundsudvikling.

Denne opfattelse af 1950ernes Danmark ændres imidlertid, hvis man bevæger sig lidt væk fra de ofte medieskabte hovedstrømme og ned til de underliggende folkelige strømme, der er mere uforstyrrede af tidernes skiftende luner. Folkeoplysningen fik f.eks. en større udbredelse end tidligere, og det blev efterhånden almindeligt at bruge det mørke vinterhalvår til at dygtiggøre og hygge sig i landets voksende antal aftenskoler. Videbegærligheden voksede og blev både et supplement til skolelærdommen og en spændende fritidsbeskæftigelse. De almindelige aftenskolefag trak folk til sig, men også mere utraditionelle fag fik succes, og aftenhøjskolen fik med sine politiske og kulturelle emner sit endelige gennembrud i dette tiår.

På samme måde florerede foreningslivet som aldrig før, og Danmark blev i endnu højere grad end før et foreningsland, hvor folk elskede at samles om fælles interesser og hobbyer. De mange foreninger blev i lighed med aftenskolerne en stadig større og mere magtfuld interessegruppe, også i lovgivningsmæssig henseende.

Aftenskolen oplevede med andre ord sit egentlige gennembrud i 1950erne, og ved årtiets slutning kunne den daværende radikale undervisningsminister Jørgen Jørgensen med stolthed i stemmen kalde aftenskolen for »den jævne mands uddannelsessted« uden at blive sagt imod af sine politiske modstandere.

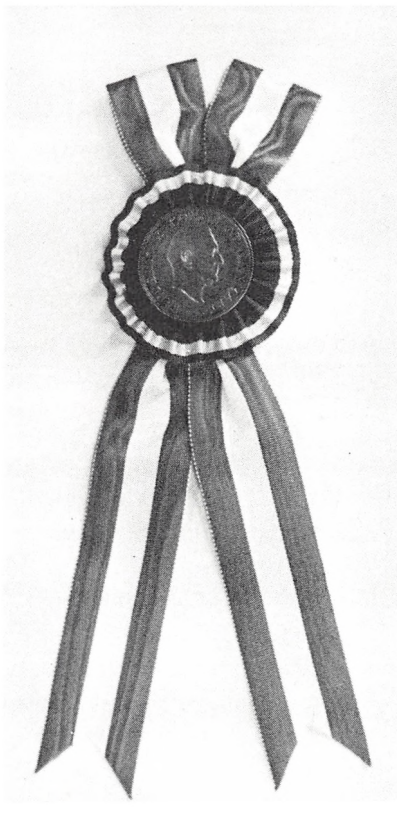
Da vi i nogen tid har savnet Dem på Aftenskolen, beder vi Dem venligst lade os vide, om vi fremtidig skal regne med at se Dem.

Frafaldet har ofte været et problem i den frivillige voksenundervisning. I Helsingør Aftenskole benyttede man en overgang Herluf Bidstrups tegning som påmindelse til elever, der udeblev fra undervisningen (Efter Chris Gaardø: Et århundrede med aftenskolen, 1984).

Som nævnt havde 1954-loven givet folkeoplysningen mere tidssvarende vilkår at arbejde under, bl.a. gennem vide rammer for undervisningen og en udvidelse af fagkredsen. Dertil kom større økonomiske tilskud, der dog gav mere offentligt tilsyn med virksomheden. Generelt rådede der imidlertid tilfredshed med lovgivningen, og alle så frem til, at arbejdet nu kunne forløbe i fred og ro nogle år uden yderligere indblanding fra politisk hold.

Håbet blev indfriet, hvis man ser på det vigtigste, nemlig arbejdet i aftenskolerne. Tilgangen fortsatte, men fandt et roligt leje med en jævn årlig vækst i elevtallet. Antallet af skoler daledede derimod, men især på grund af sammenslutninger af mindre aftenskoler, og det gjaldt først og fremmest i landkommunerne, som tabel 12 vedrørende udviklingen i 1950'erne viser.

Tabellen afslører et fald i elevtallet i København

Frafaldet kunne også tackles på anden måde: I Helsingør uddelte man således den »gyldne tokrone« med roset og silkebånd til elever, der havde gennemført undervisningen helt uden forsømmelser (Efter Chris Gaardø: Et århundrede med aftenskolen, 1984).

fra 1952 til 1955, hvilket hovedsagelig skyldtes intern uro inden for Københavns Kommunale Aftenskole, der var hovedstadens førende. Da skolen atter kom i vigør efter en reorganisering, oplevede den påny et stigende elevtal, Nedgangen i landkommunerne kan forklares med den tiltagende afvandring fra landbruget, og flugten fra land til by afspejlede sig tydeligt i provinsbyernes voksende antal elever gennem hele årrækken. Det var der, at den store tilgang til folkeoplysningen satte ind, og i den sammenhæng spillede oplysningsforbundenes entre utvivlsomt en betydningsfuld rolle.

Der var forskelle på oplysningsarbejdet i by og på land, både hvad angik undervisningen og samværs-

formerne. Der kunne synes at være en verden til forskel mellem Københavns Kommunale Aftenskole og den lokale aftenskole i en mindre jysk kommune, og dog var de begge omfattet af den samme lovgivning. Alene af den grund var det forståeligt, at loven for hver revision antog stadig større proportioner med nye og lange paragraffer, akkompagneret af en strøm af cirkulærer fra ministeriet om den rette fortolkning af kancellisprogets finurligheder.

Der var også en verden til forskel mellem lovgiverne på Christiansborg og de menige skolefolk. Svælget mellem det officielle lovgivningsarbejde, som det f.eks. havde fungeret under det langvarige arbejde med 1954-loven, og den praktiske skolevirksomhed i de enkelte kommuner kunne af og til synes uoverstigeligt. Det måtte forarge en lærer, der levede og åndede for folkeoplysningen, når kun en minister og 13 folketingsmedlemmer var til stede ved fremsættelsen af det lovforslag i 1953, som skolemiljøet stillede så store forventninger til.

I det følgende skal vi derfor bevæge os væk fra det langsommelige lovgivningsarbejde og søge ud i selve skolemiljøet, hvor den folkelige oplysning fungerede i praksis.

Til studiekreds i Rynkeby

De politiske oplysningsforbund tiltrak sig af naturlige årsager stor opmærksomhed lige fra begyndelsen og opnåede at få megen omtale på grund af deres mange aktiviteter. I kraft af et solidt fundament i veletablerede partier med et udstrakt net af lokalafdelinger over hele landet, kunne forbundene hurtigt slå igennem i befolkningens bevidsthed, og hvis det endelig kneb visse steder, stod en lokal parti-presse som regel klar til at yde den nødvendige opbakning.

Disse forbund med de landsdækkende ambitioner fik stor betydning for udviklingen efter 1945, men folkeoplysningen var og er mere end de store for-

Tabel 12. Antal aftenskoler og elevtal for perioden fra 1950/51-1958/59.

År	København		Provinsbyer		Landkommuner		I alt	
	Antal skoler	Antal elever	Antal skoler	Antal elever	Antal skoler	Antal elever	Antal skoler	Antal elever
1950/51	11	48.513	263	82.561	4.642	129.767	4.916	260.841
1952/53	17	45.696	358	114.200	5.121	137.960	5.496	297.856
1954/55	24	40.012	433	146.512	4.125	121.247	4.582	307.771
1956/57	23	45.036	449	159.131	4.323	114.713	4.795	318.880
1958/59	18	45.692	451	166.238	3.881	111.731	4.350	323.661

Kilde: Statistisk Årbog, de enkelte år.

bund. Det glemmes ofte, at de mindre lokale aftenskoler ligeledes har haft betydning for oplysningsarbejdets popularitet. I byerne spillede foredragsforeninger og husholdningsforeninger f.eks. en betydningsfuld rolle i arbejdet, og på landet var de sidstnævnte også toneangivende sammen med landbo- og husmandsforeningerne. De blev ikke så omtalte i offentligheden, men levede deres stilfærdige liv i de landsbysamfund, der havde skabt dem, og hvor de i høj grad var vinterens samlingspunkt.

I Rynkeby sogn på Nordøstfyn eksisterede således en studiekreds, dannet af aktive kvinder i sognet med tilknytning til den stedlige Hindsholm Landboforenings husholdningsudvalg. Studiekredsen startede i januar 1946 og kørte i mange sæsoner med en tilslutning på i gennemsnit 15 kvinder om året. De kom ikke blot fra Rynkeby, men tillige fra de nærliggende landsbyer, Hundslev, Tvinde og Urup, og der var gårdmandskoner, husmandskoner, lærerinder, møllerkoner og en enkelt bagerkone, der sørgede for brød til den kaffe, der straks blev en fast bestanddel af de ugentlige møder.

Studiekredsen valgte friskolelærer Gudrun Mejlbjerg som leder på det første møde, hvor en konsulent fra landboforeningen var kommet til stede for at rådgive om det forestående arbejde. Man vedtog at mødes på skift hos hinanden, enten tirsdag eller

torsdag eftermiddag, og hver mødegang skulle strække sig over tre timer, afbrudt af en kaffepause på en halv time. Studiekredsen modtog offentligt tilskud i henhold til aftenskoleloven.

De private omgivelser blev på et tidspunkt en anstødssten i forhold til amtet, der fik kolde fødder og meddelte, at den økonomiske støtte ikke kunne opretholdes, fordi virksomheden foregik privat. Kvinderne protesterede og svor, at de om nødvendigt ville gå direkte til ministeren med en klage over Odense amt, og til slut måtte amtet give sig og fortsætte med tilskuddet. Hvis det offentlige var i tvivl om, hvorvidt studiekredsen lavede andet end at drikke kaffe og hygge sig, kunne embedsmændene bare kaste et blik i protokollen, der side for side fortalte om de mange aktiviteter.

Man havde fra begyndelsen vedtaget at køre med forskellige emner i hver sæson, og hver gang skulle to af deltagerne holde oplæg ud fra dagens tekst. Når kaffepausen var overstået, blev ordet givet frit, og bølgerne kunne gå højt i diskussionen, hvis et emne i særlig grad havde fanget deltagerne. I den første sæson tog emnerne især deres udgangspunkt i de nære ting såsom familie, børn, husholdning og boligindretning, men siden udviklede studiekredsen for alvor interessefeltet til også at omfatte seksualpolitik, sundhedsproblemer, politik og moderne

Travlhed i skolekøkken i Silkeborg 1955 (Lokalhistorisk Samling, Silkeborg).

kvindelige forfattere som f.eks. Tove Ditlevsen og Karen Aabye. I sæsonen 1949/50 anskaffede man sig Statsradiofoniens netop udkomne grundbøger om »Det kommunale Selvstyre« og »Land og By«, og dette materiale dannede grundlaget for den sæsons aktiviteter.

Gudrun Mejlbjerg deltog i sommeren 1954 for første, men bestemt ikke sidste, gang i Folkevirkes kursus på Krogerup Højskole, og hun vendte hjem, optændt af inspiration til vinterens arbejde. Sæso-

nen blev derfor indledt med hendes begejstrede beretning fra kurset, og i protokollen noterede den fungerende sekretær med et gran af misundelse: »Vi fik et lille indblik i dagene der og ønskede sikkert alle, at bare vi havde været med!« Inspireret af opholdet på Krogerup lykkedes det for Gudrun Mejlbjerg at overtale holdet til at indstudere et skuespil til opførelse ved sæsonens afslutning. Det blev siden en fast tradition.

I det hele taget efterlader protokollerne indtryk-

ket af en velfungerende studiekreds, hvor deltagerne udgjorde et stærkt fællesskab med plads til såvel eftertænksomhed som latter. Holdet tog sommetider turen til Odense for at gå i teater sammen og diskutere stykket den følgende gang, og man samlede af og til med nabokredsen i Kølstrup omkring nogle fællesarrangementer. Deltagerne gik igen fra sæson til sæson, og de enkelte, der faldt fra, blev hurtigt erstattet af nye ansigter.

Selv på de koldeste vintereftermiddage var der altid god tilslutning. Når deltagerne først var kommet ind fra den bidende kulde og havde bænket sig, startede snakken. Først om dette og hint fra dagligdagen i det lille sogn, dernæst om dagens emne, eller som sekretæren refererede om en særlig kold tirsdag i januar 1955, hvor holdet var blevet enige om at skaffe sig varmen gennem en styrkende kop kaffe: »Efter kaffen, hvor æg, høns, røde hunde og lignende blev drøftet, samledes vi om dagens emne: Marie Bregendahl«.

Studiekredsen i Rynkeby var på ingen måde forskellig fra andre af samme slags, der specielt i 1940erne og 1950erne spillede en stor rolle i dansk folkeoplysning. Samværsformen på Fyn adskilte sig ikke fra aktiviteterne i de øvrige landsdele i denne periode, hvor det talte ord stadig var et bærende element i arbejdet. Der var tale om en videreførelse af de traditionelle samværsformer i landsbyfællesskabet, og beboerne hægede måske endnu mere om dem, efterhånden som flugten fra land til by blev en realitet. Oplysningsarbejdet blev et kontinuerligt og samlende element i en afvandringstid.

Det var f.eks. tilfældet med studiekredsene som den i Rynkeby. Alene inden for landboforeningerne stod disse husholdningsudvalg for i alt 269 foreninger med 26.366 medlemmer i 1955. Det var ganske vist ikke alle, der startede studiekredse eller aftenskoler, men flertallet gjorde det dog under den ene eller anden form, og den i lovgivningen indeholdte mulighed for et økonomisk tilskud til konsu-

lenter blev ofte udnyttet. I Hindsholm Landboforenings husholdningsudvalg var man således gået i samarbejde med afdelingerne i Odense og Nyborg omkring en fælles konsulent. En sådan ordning kostede ca. 7.000 kr. om året, men kunne lade sig gøre, fordi staten refunderede halvdelen.

Den særdeles erfarne skolemand Harald Iversen har i sine erindringer skildret forholdene i Ribe amt, hvor han virkede. Han nævner i den forbindelse de mange og meget forskellige foreninger og organisationer, der tog sig af oplysningsarbejdet i amtet. Ud over de fire politiske forbund drejede det sig især om netop landbo- og husholdningsforeninger, og også de modtog offentlig støtte. Harald Iversen tilføjer: »Det var ikke besværligt. Blot skulle man have en godkendelse fra amtet, og man udfyldte derfor et skema med fagets navn, nogle linier om fagets formål, timetal for undervisningen og dato for dennes begyndelse og afslutning samt lærerens navn og kvalifikationer«.

I forlængelse heraf offentliggør Harald Iversen en statistik for Ribe amt i 1953, hvor der var 287 godkendte aftenskoler med i alt 413 hold. Tallene viser, at der var tale om mindre foretagender, og en opgørelse over fagenes fordeling afslører, hvor stor betydning de omtalte landbo- og husholdningsforeninger havde. Der var 140 håndgerningsskoler, 66 skoler med vægten på dansk og regning, 36 husgerningsskoler, 27 sløjd- og husflidsskoler, 15 landbrugsskoler og endelig 3 musikskoler.

Disse såkaldte landsbyaftenskoler spillede med andre ord en betydningsfuld rolle i det samlede billede af folkeoplysningen i denne periode. Tilslutningen var god, og eleverne var interesserede i at lære nyt. Det fysiske hårde arbejde i landbruget kunne dog sommetider svække koncentrationen, men det fandtes der råd for. Den kyndige skolemand C. J. Hammer videregav f.eks. dette skælmske råd til fortvivlede lærere: »Enkelte af de unge karle, der dagen lang har gået bag ploven eller slidt i roe-

marken, overfaldes let af søvnighed, når de får sat sig på skolebænken i den varme stue. Det bedste middel er da at lade dem sove lidt«. Han tilføjede, at en engageret undervisning uden lange og »søvn-dyssende« forklaringer dog var et endnu bedre middel!

16. Aftenskolen i TV-alderen

Lovrevisionen i 1960

Det var indeholdt i 1954-loven, at der senest i folketingssamlingen 1959/60 skulle foretages en revision af lovgivningen. Fra flere sider blev ønsket om endnu en kommission gjort gældende, men undervisningsminister Jørgen Jørgensen fra Det radikale Venstre skønnede imidlertid, at der denne gang ikke var behov for en sådan. Dels havde kommissionsarbejdet forud for 1954-loven været omfattende, dels havde loven efter ministerens vurdering fungeret upåklageligt. Endelig havde arbejdet med folkeskolereformen hele tiden haft førsteprioritet i regeringens øjne, og det havde tilmed vist sig vanskeligere end ventet.

Da tidspunktet for revisionen nærmede sig, begyndte debatten om indholdet, og den fik unægtelig et andet forløb, end Jørgen Jørgensen havde tænkt sig. Der herskede ganske vist tilfredshed med hovedlinierne i den eksisterende lovgivning, men alligevel gav enkelte punkter anledning til stor diskussion, og denne diskussion førtes på en sådan måde, at det hidtidige gode samarbejde inden for folkeoplysningen hang i en tynd tråd. Stridspunkterne drejede sig om henholdsvis betalingsspørgsmålet i aftenskolen og forholdet mellem de private og kommunale aftenskoler.

Det sidste havde været diskuteret lige siden 1954-lovens indførelse af paragraf 9. Bestemmelsen var som tidligere nævnt blevet indsat i loven i sidste øjeblik på initiativ af de politiske partier, og den lovfæstede de private forbund og aftenskolers primære stilling i oplysningsarbejdet. Argumentet havde dengang været, at ordningen sikrede den frie

ret til at oprette og drive aftenskoler, og dertil kom, at de området i landet, der var tyndt besat med aftenskoler, fik bedre mulighed for at komme med i oplysningsarbejdet, når loven gav alle ret til at drive folkeoplysning. De »hvide pletter« på Danmarkskortet skulle elimineres ved hjælp af paragraf 9.

Formuleringen af paragraffen var imidlertid ikke mere kategorisk, end at den kunne føre til strid eller sågar til »aftenskolekrige« i enkelte kommuner. Derfor ønskede de private oplysningsforbundrene linier på området, og med AOF og FOF i spidsen gik man i begyndelsen af 1959 i brechen for en stramning af formuleringen, således at oplysningsarbejdet fremover helt skulle overlades til private organisationer og enkeltpersoner. Kommunerne skulle til gengæld have eneret på at oprette og drive ungdomsskoler.

Et forslag af den karakter og med det sigte vakte naturligvis furore i skolekredse over hele landet, og det vidste forslagsstillerne udmærket. DAUF, der som faglig organisation rummede folk fra begge lejre, tog straks afstand fra det og hævdede, at det ikke blot ville ramme aftenskolelærerne, men tillige stred mod ideen om den folkelige oplysnings mangfoldighed. Formanden Axel Petersen, der var leder af en privat aftenskole i Fredericia, underkendte ikke oplysningsforbundenes værdifulde indsats, men »man bør ikke glemme, at aftenskolearbejdet ikke er opstået efter et diktat ovenfra, men at det er groet frem af trang og ønsker ude omkring i landet. Dette forhold har gjort skolens opbygning forskellig fra sted til sted, alt efter de på stedet rådende behov og muligheder. Dette bør huskes og respekteres«.

I forlængelse heraf gjorde Axel Petersen sig til talsmand for den modsatte løsning, nemlig en op-hævelse af paragraf 9, hvorefter kommunerne atter ville blive sidestillet med de private forbund med hensyn til retten til at drive aftenskolevirksomhed. Det forslag var ikke mindre, men snarere mere kontroversielt end de private forbunds og havde endnu ringere chancer for at finde flertal i folketinget. Det var da også især fremsat som en reaktion mod, hvad man betragtede som et uretfærdigt forsøg på at knægte de kommunale aftenskoler, og dermed var linierne trukket op til en strid, der fortsatte med uformindsket styrke efter lovens vedtagelse i 1960.

Diskussionen kom både til at handle om pædagogiske principper, økonomi og ikke mindst om andelen i oplysningsarbejdets forventede ekspansion. Alle forudsigelser pegede på, at aftenskolen ville få endnu flere elever i de kommende år.

De private forbund hævdede, at de kommunale aftenskolors undervisning var for lemfældig og i for høj grad satsede på de populære manuelle fag. De øvrige faggrupper havde en underordnet stilling i de kommunale aftenskoler, hvilket skadede helheden i den folkelige oplysning.

De kommunale aftenskoler imødegik disse påstande ved at fremhæve, at netop de manuelle fag var lige så udbredte i de politiske oplysningsforbunds aftenskoler. Endvidere havde den omstridte paragraf 9 været årsagen til, at aftenskolerne i en række kommuner kørte med meget små hold, fordi der skulle være plads til alle organisationer i arbejdet. Det var både urimeligt, uøkonomisk og upædagogisk. Desuden tydede intet på, at oplysningsforbundene skulle være bedre egnede til at undervise i håndarbejde og fransk end de kommunale aftenskoler.

Set udefra kunne debatten synes at dreje sig om et luksusproblem, idet den faktisk var affødt af en succes, nemlig folkeoplysningens generelle fremgang siden 1945. Set inde fra selve skolemiljøet

handlede det ikke blot om en fordeling af arbejdet på kort sigt, men i lige så høj grad om fremtiden. I den forbindelse var en sådan debat om den folkelige oplysnings initiativtagere både logisk og nødvendig.

Som nævnt havde frygten for de »hvide pletter« på landkortet været en af bevæggrundene for indførelsen af paragraf 9 i 1954. Siden da var der kommet gang i oplysningsarbejdet i kommuner, hvor det tidligere havde knebet, men der var fortsat områder, der haltede bagefter det øvrige land. Det faktisk benægtede ingen af parterne, og begge parter var ligeledes enige om, at arbejdet måtte intensivere i disse tvivlsomme områder. Uenigheden gik imidlertid på, hvordan det skulle foregå.

I den forbindelse pegede de private oplysningsforbunds talsmænd på, at flere undervisningstilbud ville give flere elever. Jo flere aftenskoler, der eksisterede i en kommune, jo flere mennesker ville melde sig, og desuden ville en sådan mangfoldighed også føre til en skærpet konkurrence mellem skolerne og dermed til en bedre og mere meningsfyldt undervisning. Altsammen til gavn for såvel folkeoplysningen som for den enkelte elev. Omvendt hævdede de kommunale aftenskoler stadig, at for mange skoler i en enkelt kommune bare ville føre til for små hold, der ikke fungerede særlig godt, hvorfor eleverne faldt fra.

Oplysningsforbundenes succes siden krigen havde de fleste steder i landet reduceret de kommunale aftenskoler til de sekundære, ikke kun i lovmæssig, men også i tilslutningsmæssig forstand. I nogle byer formåede de imidlertid at fastholde deres tidligere position, og derfor kneb det for de private at vinde fodfæste. Det gjaldt f.eks. i større provinsbyer som Silkeborg og Aalborg, hvor de kommunale var instituerede længe før oplysningsforbundene kom til. I disse byer var de af samme grund næsten urørlige og derfor en torn i øjet på især AOF og FOF, der måtte samarbejde med dem for overhovedet at kom-

me ind på markedet. Også i København klarede den traditionsrige kommunale aftenskole sig godt i konkurrencen med de mange private, der var skudt op i hovedstaden. Det kan i øvrigt nævnes, at netop i de omtalte jyske byer undgik man de såkaldte »aftenskolekrige«, fordi begge parter tidligt accepterede rangordenen og erkendte, at et samarbejde var nødvendigt.

Politikerne tøvede med at bekende kulør i striden. I både Socialdemokratiet og Det konservative Folkeparti var der en udbredt forståelse for de private forbunds forslag, men man erkendte på den anden side, at det var kontroversielt og vidtrækkende. Politikerne frygtede, at det ville bryde med harmonien i dansk folkeoplysning. Resultatet blev derfor, at den socialdemokratisk-radikale regering valgte at bibeholde paragraf 9 i sin oprindelige formulering, da den fremlagde sit forslag i december 1959.

De kommunale aftenskoler havde med andre ord stadig deres plads inden for folkeoplysningen, først og fremmest af hensyn til de mange velfungerende

Venstremanden Kresten Damsgaard (f. 1903) kom første gang i Folketinget 1940 og var kirkeminister og minister for offentlige arbejder 1973-75 (Folketingets Bibliotek).

kommunale skoler. De borgerlige oppositionspartier godtog denne indstilling, om end den konservative ordfører, Erik Ninn-Hansen, ikke lagde skjul på, at han gerne havde set oplysningsforbundenes rettigheder yderligere understreget i den nye lov.

Striden mellem de private og kommunale aftenskoler hang på flere punkter sammen med tidens andet store debattemne inden for folkeoplysningen, nemlig spørgsmålet om indførelse af betaling i aftenskolen. Når de private oplysningsforbund plæderede for afskaffelsen af de kommunale aftenskoler, slog de på strenge, der lå i samme toneleje som de argumenter, Venstre og De Konservative brugte i deres forsøg på at indføre elevgebyr. Begge forslag satte spørgsmålstejn ved den rolle, som det offentlige hidtil havde spillet i oplysningsarbejdet, og konsekvensen af en gennemførelse af disse forslag ville betyde et opsigtsvækkende brud med principperne for den folkelige oplysning i Danmark.

De to borgerlige oppositionspartier havde allerede i 1956 indledt deres korstog mod gratisprincippet i aftenskolen, foranlediget af en række påstande om et stigende misbrug af loven. Venstres Kresten Damsgaard bragte kritikken op i folketinget og foreslog, at offentlige tilskud fremover kun blev ydet til fag af almindelig karakter. Den jyske stridsmand krydrede endvidere sin kritik af aftenskolen med flere kontroversielle udtalelser og hævdede bl.a., at »fru Hansen benytter ikke byens systuer. Hun har nu i 10 år fået alle sine kjoler klippet af en statsbetalt tilskærerske på aftenskolen«. Hvis man opkrævede et gebyr pr. time, ville den slags misbrug kunne stoppes, fordi kun de videbegærlige elever, der var indstillet på at yde en virkelig indsats, i så fald ville møde op. Det stod folk frit for at dyrke de hobbybetonede fag i aftenskolen, men det skulle bare ikke ligge staten til byrde, mente de to partier.

Kritikken var ikke af ny dato, og den var som tidligere refereret allerede blevet fremført af amts-

Billedet her er fra 1940erne og viser tre piger på Sy- og Tilskærerskolen i Nykøbing Falster. En del af eleverne på denne og tilsvarende skoler blev senere lærere i aftenskolen.

konsulent L. C. Jensen nogle år tidligere, omend hans udgangspunkt angiveligt havde været en styrkelse af de kommunale skoler. Venstre og De Konservative ønskede snarere det modsatte, men refererede dog ikke direkte til dette i deres kritik. Under alle omstændigheder bredte debatten sig over det ganske land, godt hjulpet af de to partiers presse, der fremdrog adskillige eksempler på påstået misbrug af lovgivningen.

Den hårde kritik førte til nedsættelsen af et 17-mandsudvalg, kaldet »peddigrørsudvalget« af vittige hoveder på tinge, og det fik til opgave at undersøge påstandene og fremkomme med forslag til eventuel skærpelse af loven. Alle partier erkendte, at et vist misbrug fandt sted, og det måtte selvfølgelig stoppes. Det udvalg førte i sig selv ikke et konkret udspil, men i efteråret 1956 stillede Venstre og De Konservative i finansudvalget forslag om indfø-

relsen af et gebyr på 50 øre pr. time for aftenskoleelever over 18 år. Forslaget blev blankt afvist af Socialdemokratiet og De Radikale, der nok havde støttet arbejdet i »peddigrørsudvalget«, men som begge var modstandere af så drastiske forholdsregler. Når anden undervisning pr. definition var gratis, kunne aftenskolen retfærdigvis ikke omdannes til en betalingskole. De to partier tvivlede endvidere på forslagens effekt, fordi administrationsapparatet måtte udvides for at håndhæve loven, og det ville æde den påståede besparelse op.

I løbet af 1957 sprang Det konservative Folkeparti fra sin støtte til forslaget, først og fremmest på grund af manglende fodslag hos FOF, og dermed faldt ideen til jorden. Kristen Damsgaard, der efterhånden var blevet kendt som aftenskolens kritiker nr. 1, lod dog forstå, at det sidste ord endnu ikke var sagt i den sag.

To år senere øjnede de borgerlige oppositionspartier atter en mulighed for at markedsføre betalings-spørgsmålet i forbindelse med den planlagte lovrevision. I november 1959 offentliggjorde Venstre og De Konservative deres gamle forslag om indførelsen af et gebyr på 50 øre pr. time for alle over 18 år. Forslaget indeholdt nu den væsentlige modifikation, at det blev overladt til de enkelte aftenskoler at afgøre, om de ville opkræve gebyret. På længere sigt var det naturligvis hensigten, at det skulle være obligatorisk, men i første omgang turde man – belært af erfaringen – ikke gå så vidt.

Tidspunktet var velvalgt. Dels var aftenskolen delvis i modvind, takket være den fortsatte diskussion om misbrug, dels var der generelt en kritisk holdning over for den stigning af de offentlige udgifter, der fandt sted hvert finansår, og som befolkningen mærkede gennem skattebilletten. Danskerne var for alvor ved at få »ondt i skatten«, som det hed i folkemunde.

Partierne tog da også deres udgangspunkt i en opgørelse over de voksende udgifter på aftenskole-

området siden 1945. I sæsonen 1958/59 havde udgifterne til både ungdoms- og aftenskolen således beløbet sig til ca. 7,9 mill. kr., hvoraf aftenskolen alene tegnede sig for ca. 6,7 mill. kr. I 1956/57, der var det sidste år for hvilket en opgørelse forelå, havde i alt 352.000 elever frekventeret aftenskolen, heraf var de 290.000 over 25 år, mens 62.000 var mellem 18 og 25 år. 10 år før havde tallet kun ligget på knap 161.000, og antallet af hold var vokset til det dobbelte i løbet af perioden, nærmere bestemt til godt 20.000. Denne udvikling havde fået det offentlige udgifter til at stige til et uantageligt niveau.

I bemærkningerne til forslaget anførtes det, at »hvor ønskelig en undervisning i aftenskoler end kan være, anser forslagsstillerne det ikke for en statsopgave at tilbyde sådan undervisning gratis i det omfang, dette hidtil har været tilfældet, men finder, at deltagerne i denne undervisning bør yde et – om end beskedent – bidrag til dækning af omkostningerne ved denne«. Det foreslåede gebyr ville betyde et fald i udgifterne med ca. 4 mill. kr. på årsbasis, og der ville yderligere kunne spares mellem 300.000 og 400.000 kr., hvis man tillige vedtog, at den hidtidige minimumsløn blev fastlagt som gældende timeløn for lærerne.

Det kunne ikke komme som nogen overraskelse, at skolemiljøet, anført af DAUF, straks tog afstand fra det borgerlige forslag, og på trods af frivilligheden fik det også en særdeles kølig modtagelse i folketinget. Under debatten undlod undervisningsminister Jørgen Jørgensen ikke at gøre opmærksom på, at selv i FOF og LOF var der udbredt skepsis omkring dets konsekvenser. I lighed med andre frygtede en del i de to forbund, at det indvundne terræn let kunne sættes over styr, hvis et gebyr blev aktuelt. Generelt havde forbundenes talsmænd dog tilsluttet sig forslaget, i hvert fald når de udtalte sig offentligt.

Ministeren fandt i det hele taget et sådan forslag

hovedløst, fordi størstedelen af landets aftenskoler ville undlade at opkræve gebyret, og dermed var man lige vidt. Ordførerne fra Venstre og De Konservative forsvarede det selvfølgelig med indædt-hed, selv om sagen faktisk var afgjort med regeringens utvetydige afvisning.

Den konservative ordfører, Erik Ninn-Hansen, gjorde i sit indlæg op med den »gratismentalitet«, der ikke nødvendigvis førte til en bedre skole. Udviklingen havde tværtimod vist, at den førte til en stigende udnyttelse af hvert hul i paragrafferne. Han fremhævede, at det var et sundt princip at betale for de goder, som man fik, og tilføjede, »at en betalingsordning vil virke meget regulerende og kun over for deltagerne vil understrege betydningen og virkningen af det, der foregår i aftenskolerne, således at interessen ikke vil blive mindre, men større«. I samme åndedrag fastslog Ninn-Hansen, at de private oplysningsforbunds nuværende primære stilling burde understreges yderligere, fordi de i højere grad end de kommunale skoler var i stand til at styre oplysningsarbejdet på en dygtig og effektiv måde.

Med disse betragtninger ramte den konservative ordfører hovedet på sømmet i den aftenskoled debat, der både var gået forud for forslaget, og som siden skulle blive ført. Skulle folkeoplysningen styres af det offentlige eller af det private initiativ? Skulle den omtalte »gratismentalitet« fortsat have lov at gribe om sig? Disse spørgsmål blev et tilbagevendende stridspunkt i årene frem over.

Efter førstebehandlingen af regeringens og oppositionens forslag vedtog partierne at nedsætte et 17-mandsudvalg til at gennemarbejde loven. Regeringens oprindelige forslag havde indeholdt 42 ændringer i forhold til 1954-loven, men da lovrevisio-nen i begyndelsen af juni 1960 endelig var klar til den afgørende trediebehandling, var tallet steget til 90. Udvalget havde da holdt 20 møder, modtaget 17 deputationer og behandlet 30 skriftlige henvendel-

Landsretssagfø-rer Erik Ninn-Hansen (f. 1922), konserva-tivt medlem af Folketinget fra 1953 og senere forsvars-, fi-nans- og justits-minister (Folke-tingets Bib-liotek).

ser fra de forskellige organisationer. Alligevel skete der ingen afgørende ændringer i forhold til regeringens første udspil.

Da kongen den 10. juni – nøjagtig seks år minus en dag siden undertegnelsen af den forrige lov – stadfæstede »Lov om ungdomsskoler og aftensko-ler m.v.«, drog de involverede parter et lettelsens suk. Det havde været en langvarig og til tider ubarmhertig debat, den hidtil mest voldsomme om folkeoplysningens principper. Der var i hovedsagen tilfredshed med den nye lovgivning, der på mange måder var endt som et kompromis. Aftenskolebe-stemmelserne var uændrede, hvad angik det mere principielle. Formålsparagraffen fra 1954 stod sta-dig som folkeoplysningens vartegn, men det var nu indeholdt i loven, at »undervisningen skal stå åben for alle og må ikke antage karakter af agita-tion for politiske eller religiøse retninger«. Med den netop overståede lovdebat i frisk erindring kunne denne tilføjelse næsten siges at binde en ironisk sløjfe på striden.

De private forbund var fortsat de primære, med

paragraf 9 bibeholdt i sin oprindelige formulering, og det betød, at kommunerne skulle etablere aftenskoler, hvis der ikke på privat foranledning var oprettet en skole. De bestående kommunale aftenskoler kunne desuden fungere som hidtil, og eventuelle fremtidige »aftenskolekrige« i en kommune skulle forelægges ungdomsnævnene. Hverken de private eller kommunale aftenskoler, der havde forsøgt at trække den omstridte paragraf i hver sin retning, kunne være tilfredse med denne afgørelse. Det var resultatet af et kompromis, og derfor fortsatte magtkampen mellem de to parter i de følgende år.

Aftenhøjskolens forhold var stort set uforandrede, men til gengæld blev de tilskudsberettigede foredragsrækker introduceret som oplysningsform. Enkelte røster frygtede af den grund for den velfungerende aftenhøjskoles fremtid, men bekymringen viste sig grundløs, idet de to former fungerede glimrende side om side. Foredragsrækkerne blev øjeblikkelig en succes, og aftenhøjskolerne formåede at bevare sin tiltrækningskraft, og lokalt supplerede de hinanden inden for de kulturelle og samfundsbetonede fag. Endnu en vigtig lovmæssig nyskabelse var accepten af de tekniske forberedelseskurser, der i 1958 var startet som et forsøg, men som nu fik en fast plads inden for folkeoplysningen, selv om de var eksamensforberedende. Den skoleform blev til stor gavn for mennesker, der på et relativt sent tidspunkt ønskede at videreuddanne sig, idet den gav adgang til en række kortere tekniske uddannelser.

Set fra en organisationsmæssig synsvinkel var det imidlertid et tilbageskridt, at hverken DAUF eller Danmarks Lærerforening fremover fik plads i ungdomsnævnene. Det havde de haft siden disses indførelse i 1954, men nu tilfaldt pladserne i stedet repræsentanter for arbejdsmarkedets parter, ikke mindst af hensyn til de erhvervsrettede fag, der var indlagt i både ungdoms- og aftenskolernes faggrupper, og som i særlig grad dominerede de tekniske forberedelseskurser.

Betalingskolen var altså ikke blevet indført, men til gengæld lovfæstede et mindre indmeldelsesgebyr på mindst 5 kr. til dækning af administrationsudgifter, indkaldelse af fremmede foredragsholdere m.v. Det fremgik udtrykkeligt, at beløbet kun måtte bruges til aktiviteter i forbindelse med undervisningen. Fester måtte med andre ord betales af eleverne selv, men som det med et glimt i øjet blev fremhævet af Aften- og Ungdomsskolen, så kunne en afslutningsfest udmærket have et program, der lå i klar forlængelse af undervisningen og dermed »være kvalificeret til en vis godtgørelse af 5-kronen«.

Udviklingen i 1960erne

I perioden fra begyndelsen af 1950erne til starten af 1970erne skete der kolossale forandringer i det danske samfund. I løbet af dette relativt korte tidsrum gennemgik Danmark en forvandling fra et lavvækstsamfund til et velfærdssamfund, hvor den økonomiske vækst syntes permanent. Udviklingen slog især igennem fra ca. 1957, hvor industrien blev hovederhvervet på bekostning af landbruget. Med rette har historikeren Svend Aage Hansen karakteriseret udviklingen i disse 20 år som »en økonomisk og erhvervsmæssig omvæltning, som savner sidestykke«.

Det medførte naturligvis fundamentale ændringer i danskernes hverdag, både på jobbet og i fritiden. Arbejdsmæssigt blev tidligere tiders hårde fysiske slid inden for mange erhverv lettet betydeligt gennem automatiseringen, men kravet om masseproduktion var omvendt med til at forøge arbejdstempoet, og akkordarbejde blev almindeligt i denne periode, hvor vækst og atter vækst var kodeordet i alle grene af samfundet.

Til gengæld fik danskerne mere fritid og flere forbrugsgoder. Arbejdstiden blev nedsat, og lørdagsfrihed blev i løbet af 1960erne indført de fleste steder.

I det hele taget blev udtrykket fritid et værdiladet udtryk i disse år. Fritid blev vigtig, noget alle værnedede om. I takt med den stigende fritid fik befolkningen også mulighed for at erhverve forbrugsgoder, og disse blev ligefrem symboler på velfærdssamfundets materielle velstand. Bil, TV, hårde hvidevarer m.v. blev snart faste bestanddele af familiens Danmarks dagligdag.

I forlængelse heraf begyndte man at overveje nye fritidsmuligheder. Man kunne dyrke idræt, og det begyndte mange danskere på i denne periode, hvilket aftegnede sig i idrætsklubbernes medlemsvækst. Eller man kunne måske gå i aftenskole? Som tidligere nævnt havde væksten inden for oplysningsvirksomheden vist en jævnt stigende tendens siden 1945, men nu blev stigningskurven endnu skarper. Denne udvikling resulterede da også i gennemførelsen af fritidsloven i 1968, hvor det hidtidige grundlag for arbejdet blev kraftigt revideret og tilpasset den nye tid.

Hvad angår oplysningsarbejdet er det ikke helt forkert at sige, at 1960'erne faktisk allerede startede i 1959. Diskussionen om den forestående lovrevision foregreb på mange måder udviklingen. K. K. Steinckes aforisme om, at lovgivningen altid er 20 år bagefter udviklingen, passer i vid udstrækning på aftenskoleområdet, men ved 1960-revisjonen erkendte politikere såvel som skolefolk i det mindste, at dette var tilfældet, hvilket satte gang i diskussionen om fremtiden. Debatten i 1959-60 havde nok været skarp og sine steder uforsonlig, men det førte omvendt til nedsættelsen af den store kommission i 1962, som fik til opgave at udarbejde de fremtidige linier for dansk folkeoplysning. Dette kommissionsarbejde blev senere baggrunden for fritidsloven i 1968, kaldet »verdens bedste fritidslov« ved sin vedtagelse, fordi alle troede, at udviklingen endelig var indhentet og måske endog overhalet.

Oplysningsvirksomheden undergik ligeledes store forandringer i løbet af perioden. Idealismen, der i

ROHING-
RÆDERSKE
AFTENSKOLE

INDSKRIVNING:

mandag, tirsdag og onsdag den 7., 8. og 9. september paa Borgerskolen i Skolegade fra kl. 19—21.

Det er af stor praktisk betydning, at De selv møder ved indskrivningen, hvor De bl. a. faar oplysning om fag, holdinddeling, lærere og tider ved at tale med de indskrivende lærere og lærerinder.

Evt. nærmere oplysning faas hos lederen af Rosing Ræderske Aftenskole, lærer Ib Carlsen, Stjerneholm A, telf. 2 29 14.

Overhold venligst Indmeldelsesdatoerne — det er vigtigt at komme i gang helt fra starten.

SKOLENS BEGYNDELSE

Skolen begynder i år den 28. september, som er en mandag. Tirsdagsholdene begynder altså den 29. september, onsdagsholdene den 30. september o.s.v. Når der ikke står noget skolenavn, betyder det, at undervisningen foregår på Borgerskolen i Skolegade.

UNDERVISNINGEN

er i henhold til lov nr. 219 af 11. juni 1954 gratis, men der betales 10 kr. i indskrivning for første fag og 5 kr. for de følgende fag. Udover indskrivningsgebyret betales for husgerning kr. 20 i to rater (deltagere under 18 år betaler kun kr. 10,00). Ellers ingen sæргеbyrer.

En lærerstab på over 75 lærere og lærerinder med mange års erfaring står til Deres disposition. Mød selv så vidt muligt ved indskrivningen. De letter arbejdet både for lærerne og lederne, så vi hurtigere får oversigt over, hvilke hold der bliver store nok til at kunne starte.

INDMELDELSE

Mandag, tirsdag og onsdag den 7., 8. og 9. september på Borgerskolen i Skolegade fra kl. 19—21. — Det er af stor praktisk betydning, at De møder på skolen, hvor De bl. a. får oplysning om fag, holdinddeling, lærere og tider ved at tale med de indskrivende lærere og lærerinder. — Dansk, regning, skrivning,

Klip fra annonceringen af sæson 1964/65 i en af landets ældste aftenskoler, Rosing-Ræderske Aftenskole i Horsens.

sin tid havde været den store igangsætter, var fortsat levende i skolemiljøet, men det pragmatiske eller ligefrem kommercielle element blev stedse mere fremtrædende, akkurat som det skete i andre grene af samfundslivet. I al sin mangfoldighed forvandlede den folkelige oplysning til et marked, hvor kon-

Travlhed i forbindelse med kursusstart. Indskrivning i Helsingør Aftenskole, formentlig i 1960erne (Efter Chris Gaardø: Et århundrede med aftenskolen, 1984).

kurrencen skærpedes år for år, men både de private oplysningsforbund og de kommunale aftenskoler formåede at leve op til disse nye krav.

Den øgede konkurrence var ikke nødvendigvis negativ, fordi den tillige havde den indlysende fordel, at undervisningen generelt blev bedre og mere tidssvarende, bl.a. ved inddragelsen af de nye tekniske hjælpemidler i mange fag. Man tilpassede sig i højere grad end tidligere elevernes udtrykte behov, og gennem nye fag og aktiviteter fik man fat i et

bredere publikum, og aftenskolen blev måske mere end nogen sinde før »den jævne mands uddannelsessted«. Indførelsen af eksamensforberedende kurser var allerede forudset i 1960-loven og kulminerede senere med dannelsen af Oplysningsforbundenes Forberedelseskursus, hvor skolerne viste en afgørende vilje til at tage livtag med velfærdssamfundets mange udfordringer.

Det erkendtes fra alle sider, at oplysningsarbejdet måtte udvikle sig, hvis det fortsat skulle udgøre

en central del af det pædagogiske og kulturelle liv i Danmark. TV-alderen var for alvor indledt, og mange skolefolk så i denne teknologiske landvin-
ding en reel trussel for det folkeoplysende arbejde. Mediet var i begyndelsen af 1960'erne endnu om-
gærdet af frygt, og det blev ivrigt diskuteret i skole-
kredse over hele landet. Når en enkelt TV-udsen-
delse kunne lægge gader og klasselokaler øde, måt-
te det få konsekvenser for aftenskolearbejdet på
længere sigt.

Pessimister så det folkelige arbejde i aftenskoler-
ne styrte i grus på grund af fjernsynets effekt. Stør-
re frafald og svigtende tilgang blev reglen i fremti-
den på grund af fjernsynet, der i hele sit væsen var
det folkelige arbejde fremmed. Aftenskolerne stod
for fællesskab og videbegærlighed, TV for pop og
forfladigelse.

Optimisterne så knap så sort på fremtiden. Nok
erkendte de, at fjernsynet satte sig kraftige spor i
det igangværende oplysningsarbejde i form af stag-
nerende tilslutning visse steder og en affolkning af
holdene på de store fjernsynsaftener, men det var
på den anden side en udfordring, der måtte tages
op. Overlærer Aage Andersen fra LOF erklærede
optimistisk i en TV-debat, at »hvedebrødsdagene«
mellem fjernsynet og seerne nok ville få ende, og
»så kommer eleverne tilbage«. I samme debat ud-
talte folketingsmand K. B. Andersen, der da var le-
der af AOF, at »folkeoplysningen må finde andre
former, efter at fjernsynet er kommet til, og det sker
der ikke noget ved. Folkeoplysningen kan ikke di-
skutere med manden på skærmen, men den kan
diskutere det, der lægges op til på skærmen«.

Netop det udgangspunkt blev indledningen til et
samarbejde mellem aftenskolen og fjernsynet, der
startede med en række undervisningsprogrammer i
slutningen af 1961. Meningerne var delte om dette
forsøg, som ikke desto mindre fortsatte, og efter-
hånden fungerede undervisningsudsendelserne
bedre og bedre, selv om de kun kunne være et sup-

plement eller en appetitvækker for det oplysnings-
arbejde, som foregik ude i aftenskolerne. På bag-
grund af forsøget konstaterede Aften- og Ungdoms-
skolen i en leder i januar 1962, at begyndelsen nok
havde været træg, »men enten man nu vil knytte
ordet fiasko eller hasard til starten, vil vi alligevel
stille os positive over for fremtiden, idet vi tror, at
der er meget rigtigt i ideen. Vi vil også påskønne
TV-husets positive indstilling over for at yde aften-
og ungdomsskolearbejdet en hånd til samarbejde«.

Dette synspunkt vandt stigende tilslutning i sko-
lemiljøet, specielt fordi forudsigelserne om konstant
faldende elevtal viste sig forhastede. Den afmat-
ning, der sporede i begyndelsen af 1960'erne, blev
snart afløst af fornyet fremgang, hvilket den neden-
stående tabel 13 over udviklingen fra sæsonen
1957/58 til 1967/68 viser.

Elevtallet oplevede med andre ord en nedgang
netop i sæsonen 1961/62, hvor debatten om fjernsyns-
nets rolle var mest intens, men allerede i den føl-
gende sæson kunne aftenskolerne atter notere en
pæn fremgang på mere end 15.000 elever, og denne
udvikling fortsatte i resten af årtiet. I 1967/68 hav-
de aftenskolen fået mere end 100.000 nye elever i
forhold til kriseåret 1961/62. Det gav grundlag for
ny optimisme og for en erkendelse af, at der var
plads til begge parter i fritidssamfundet.

*Tabel 13. Antal elever i aftenskolen i perioden 1957/
58-1967/68.*

Skoleår	Antal elever
1957/58	315.857
1958/59	323.661
1961/62	319.350
1962/63	335.288
1966/67	400.073
1967/68	421.855

Kilde: Statistisk Årbog, de enkelte år.

Aftenskolen overlevede kun konkurrencen fra den sort-hvide skærm i kraft af sin mangfoldighed. Det kan lyde som en klichè, men er ikke desto mindre et faktum, når man kaster et blik på det store udbud af undervisningstilbud, der eksisterede i begyndelsen af 1960'erne. Oplysningsarbejdet fremstod da som et kundskabens træ med stadig flere forgreninger og kun få forvittringer. Ud over den almindelige aftenskole, der var den mest populære, kunne man byde på studiekredse, aftenhøjskoler, foredragsrækker, landbrugsfaglige skoler, tekniske forberedelseskursus, supplerende foredrag og brevskolers for at nævne de former, der ifølge 1960-loven var berettigede til tilskud.

Inden for de fire faggrupper, der havde været gældende i årevis, var rammerne vide og havde udviklet sig fra revision til revision. Sprogfagene oplevede fra dette tidspunkt en stigende popularitet, først og fremmest på grund af elevernes stigende rejse lyst. Charterrejser sydpå blev en naturlig måde for velfærdsdanskeren at holde ferie på, og det krævede trods alt lidt sprogkundskaber. TV gjorde ligeledes lysten til at lære sprog større, og det begyndte at blive normalt, at aftenskoler ligefrem tilbød sprogrejser som en del af programmet, gerne lagt som en festlig afslutning på kurset.

Gennem længere tid havde der været en stor diskussion om de hobbyprægede fag, der hidtil ikke havde kunnet opnå økonomiske tilskud. Dels på grund af den kritik, der i forvejen herskede mod flere fag for netop at være for hobbyprægede, bl.a. de tidligere omtalte sykurser, dels fordi man skønnede, at sådanne fag ikke hørte hjemme i en seriøs folkeoplysning. Heller ikke 1960-loven havde ændret på det forhold, men i takt med fritidssamfundets udbredelse begyndte flere røster at påtale dette, og det kom derfor til at indgå i den store aftenskolekommissions overvejelser. Måske havde den hobbyprægede virksomhed ikke karakter af egentlig undervisning, men med den voksende

automatisering og den voksende fritid steg behovet for en anerkendelse af den type fag i aftenskolen, også selv om de ikke levede op til kravet om, at der skulle foregå undervisning i faget.

De øvrige skoleformer oplevede ligeledes en fornyet fremgang efter stagnationen i årtiets første år. Foredragsrækkerne blev en oplagt succes, og som nævnt betød de intet fald i aftenhøjskolernes virksomhed. Fordelen ved de nye foredragsrækker lå især i retten til at køre med skiftende foredragsholdere, der kunne belyse et emne fra forskellige synsvinkler. Netop foredragsrækkerne og aftenhøjskolerne fik i stigende grad inddraget film og lysbilleder i undervisningen, hvilket var med til at gøre timerne mere levende og interessante. Som det hed i en instruktiv artikel i Aften- og Ungdomsskolen: »Den rivende udvikling indenfor det audio-visuelle er et interessant indslag i den pædagogiske udvikling. Den appellerer til opfindsomhed og fantasi«. Disse såkaldte AV-midler viste sig hurtigt at være fremtidens løsen for mange aftenskolelærere.

17. »Verdens bedste fritidslov«

Den store aftenskolekommission

Da folketinget i juni 1968 vedtog den nye fritidslov, herskede der almindelig enighed om, at folkeoplysningen endelig havde fået et lovmæssigt redskab, der levede op til velfærdssamfundets krav. Forud for lovens vedtagelse var gået et langvarigt arbejde, først i en kommission, siden i folketinget. Det havde været en brydsom proces, men omvendt også en proces uden de store diskussioner, idet alle parter fra starten af havde været indstillet på i fællesskab at skabe en tidssvarende fritidslov. Arbejdet var nok præget af meningsudvekslinger, men det foregik i en fredelig og arbejdsom atmosfære, hvor ingen af de involverede nogensinde tabte det ambitiøse mål af syne. Det var utvivlsomt den væsentligste årsag til det gode resultat, der blev opnået.

Historien om fritidsloven tog allerede sin begyndelse i februar 1961, hvor undervisningsminister Jørgen Jørgensen nedsatte et udvalg med den opgave »...at gennemdrøfte og tage stilling til betalingsspørgsmålet i aftenskolen samt overveje betimeligheden af eventuelle ændringer i aftenskolens fagkreds«. Med nedsættelsen af dette udvalg indfrie Jørgen Jørgensen det løfte, som han havde måttet give under folketingets afsluttende forhandlinger om lovrevisionen i 1960. Venstre og Det konservative Folkeparti havde krævet et sådant udvalg nedsat i kølvandet på afvisningen af deres forslag om indførelse af betaling i aftenskolen.

Socialdemokraten K. B. Andersen blev formand for udvalget, men allerede efter blot to plenar- og tre underudvalgsmøder kørte medlemmerne fast, og formanden meddelte ministeren, at man ville få

svært ved at indfri kommissoriet. Årsagen lå ikke i interne vanskeligheder i udvalget, men derimod i en tidlig erkendelse af, at man på grundlag af det udstedte kommissorium næppe kunne løse den stillede opgave. K. B. Andersen anmodede derfor om en ændring af kommissoriet i maj 1962, således at aftenskolens struktur, vilkår og fag kunne få førsteprioritet i overvejelserne.

K. Helveg Petersen, der havde afløst sin partifælle Jørgen Jørgensen som undervisningsminister, fulgte dette forslag og ændrede kommissoriet, hvor det derefter fremgik, at det ny udvidede udvalg, nedsat i november 1962, skulle »overveje voksenundervisningens struktur, vilkår og fag og fremkomme med forslag herom med henblik på den forestående revision af loven om ungdomsskoler og aftenskoler m.v., fastsat til folketingsåret 1964/65«.

Ministeren udpegede samtidig Roar Skovmand, der var statskonsulent i sager vedrørende ungdomsundervisningen, til ny formand, idet K. B. Andersen havde ønsket at fratræde som formand. Udvalgets medlemstal udvidedes ved samme lejlighed til 35, der omfattede repræsentanter for de politiske partier og de forskellige dele af aftenskolemiljøet samt Danmarks Radio, Lærerorganisationen, Danmarks Pædagogiske Institut, Folkeuniversitetsudvalget og Bibliotekstilsynet.

Nedsættelsen af den store aftenskolekommission, som den snart blev døbt på grund af de uhorrt mange medlemmer, hilstes velkommen fra alle sider, men mødtes tillige med en vis ængstelse, specielt i skolekredse, hvor flere frygtede, at det indtil da hævdevundne princip om den eksamensfri skole var en saga blot. Frygten deltes imidlertid ikke af alle.

Den radikale K. Helveg Petersen (f. 1909) ses her sammen med sin forgænger som undervisningsminister, partifællen Jørgen Jørgensen (Efter Lærerne og folkeskolen gennem 100 år, 1974).

Tværtimod mente andre, at det var nødvendigt for aftenskolen at bryde med dette princip i en tid, hvor »eksamensvæsenet florerer stærkere end nogen-sinde, og hvor udviklingen inden for erhvervene ustandselig kræver omskoling og ájourføring«, som det udtryktes af DAUFs formand Chr. Gaardø fra Helsingør Aftenskole på organisationens landsmøde i 1963. Denne udtalelse måtte tilmed siges at være båret af en vis indsigt, eftersom Gaardø havde

det derefter fremgik, at det ny udvidede udvalg, allerhelligste, strukturudvalget.

Amtsskoleledende David Petersen, der ledede sekretariatsarbejdet, og som var kommissionsformand fra efteråret 1964, har udarbejdet en redegørelse om det langvarige kommissionsarbejde, og han giver her en grundig skildring af arbejdet. Fra denne fremstilling af begivenhederne skal følgende citeres:

»Allerede under 1. plenarmøde midt i februar 1963 tegnede der sig en linie: Efter en detaljeret gennemgang af erfaringer og problemer med gældende regler og praksis og et forsøg på at placere oplysningsarbejdets muligheder og forpligtelser i sammenhæng med tidens uddannelsespolitiske nydannelser, sagde udvalget ja til at se nærmere på alle gældende begrænsninger i aftenskolearbejdet, ja til åbenhed over for nye opgaver, ja til at ville forsvare den vederlagsfri undervisning, ja til at se mere på »de bare pletter« end på »aftenskolekrigene« og ja til yderligere decentralisering i administrationen. Betydningen af læreruddannelse, kontakt til biblio-

Historikeren Ror Skovmand (f. 1908) var lærer ved Krogerup Højskole 1946-56 og statskonsulent i sager vedr. ungdomsundervisningen fra 1956; 1964-78 professor ved Danmarks Lærerrhøjskole. Foto 1954 (Det kgl. Bibliotek).

teker, forskning og TV blev fra mange sider understreget.

Der blev i enighed nedsat et snævert underudvalg til at forberede en egentlig strukturdebat allerede på 2. plenarmøde. Underudvalget fik også den opgave at søge at opstille en skitse til den fremtidige hovedstruktur for oplysningsarbejdet.

– at kunne give *undervisning* i praktisk taget alle mulige emner,

– at kunne give *uddannelse*, dels som en fortsættelse af en allerede påbegyndt uddannelse, dels i form af en indledende uddannelse, fortrinsvis inden for de erhvervsmæssige sektorer,

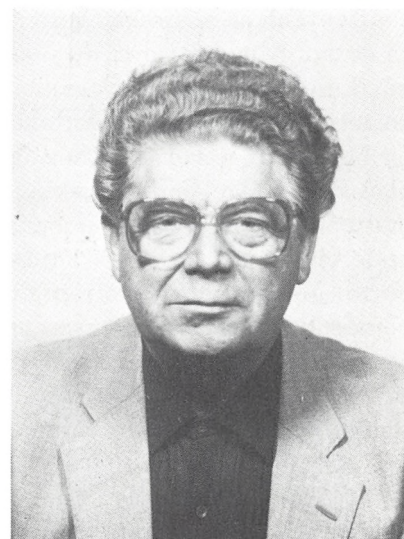
– at kunne forestå fortsættelse af folkeskolens og ungdomsskolens *specialundervisning* i tilfælde, hvor der ikke krævedes enkeltmandsundervisning, samt

– at kunne tilbyde en *hobby-præget* rekreativ virksomhed.

De 12 skole/oplysningsformer var først og fremmest aftenskolen, aftenhøjskolen og foredragsrækker og som noget nyt: Studiekredse, tre former for folkeuniversitetsvirksomhed, forberedelseskursus, specialundervisning, erhvervsuddannelseskursus, fritidsgrupper og brevundervisning. I den afsluttende betænkning kom yderligere tre områder til: TV-kredse i tilslutning til TV-programmer, oplysningsarbejde for søfarende og – fælles for alle: supplerende kulturelle arrangementer.

Aftenskolen blev fortsat den centrale oplysningsform med plads til alle emner eller fag, der ikke naturligt hørte hjemme i en af de øvrige oplysningsformer. Overskriften blev: Alle emner eller fag og egentlig undervisning på grundlag af en undervisningsplan. Stik modsat »Fritidsgruppen«, hvor lokale, instruktør, værktøj m.m. skulle stilles til rådighed for alle, der ønskede hobbypræget virksomhed, uden undervisning og uden anden plan end den, den enkelte opstillede for eget virke. En bemærkelsesværdig udgang!

Senere amtsskoleledirektør David Pedersen (f. 1926), der var med til at præge arbejdet i den store aftenskolekommission 1962-65.

Forslaget om specialundervisning var måske lige så bemærkelsesværdig. Devisen skulle være: Kom, hvis du har behov for særlig hjælp eller særlige hensyn. Gå uden om systemerne og specialisterne, kom, hvis du selv føler behov!« Der var her tale om et radikalt brud med tidligere love eller forslag, der netop havde afvist den hobbyprægede virksomhed med den begrundelse, at der ikke foregik egentlig undervisning, men snarere en dyrkelse af folks egne interesser«.

I det hele taget var udgangspunktet – ligesom den færdige betænkning – præget af et meget liberalt samfunds- og menneskesyn, hvor den enkelte kursist fik vide rammer. Kommissionen arbejdede fra starten af ud fra det synspunkt, at de overordnede principper stadig skulle være forankrede i den frie og frivillige folkeoplysning, men samfundsudviklingen krævede også nytænkning, og derfor introducerede man begrebet »fritidsundervisning for voksne mennesker«, som ledetråden for aftenskolen i fremtiden. Kommissionen lagde så stor vægt på dette, at begrebet »fritidsundervisning« ligefrem indgik i navnet på det udarbejdede lovforslag.

Aftenskolens hidtidige fagkreds måtte bedømmes på et nyt grundlag, fordi den eksplosive samfundsudvikling med stigende velstand, arbejdstidens forkortelse og den voksende forbindelse med udlandet havde ændret elevernes behov og ønsker. Den hidtidige spærreregulering for en række fag og faggrupper måtte i konsekvens heraf ophæves, hvis fritidsundervisningen skulle være tidssvarende. Væk var begrænsningerne og spærrereglerne mod prøveforberedende undervisning, mod erhvervsuddannelse og mod hobbypræget virksomhed. Hvad angik det sidste kom det endog til at hedde i den færdige betænkning, at »... udvalget finder, at der er betydelige værdier at hente i en hobbypræget virksomhed, hvor voksne mennesker i fællesskab arbejder med gøremål ... som vedkommende alene har ansvaret for«. Og videre konkluderede kommissionen, »... at der i et fællesskab af mennesker, der i deres fritid arbejder med beslægtede gøremål, kan hentes værdier, der er af lige så stor betydning som et undervisningssamvær«.

Visse forbehold blev dog opretholdt, hvilket f.eks. betød, at gymnastik fortsat ikke kunne godkendes fuldt ud som støtteberettiget fag. Kommissionen ville ligeledes opretholde den gældende bestemmelse om, at undervisning ikke måtte antage karakter af agitation for politiske eller religiøse retninger, selv om man ved godkendelsen af fag burde lægge mindre vægt på det formelle forbud mod agitation og ensidighed og mere vægt på, at »... der ved undervisning m.v. dels er mulighed for en alsidig belysning af vedkommende emne eller fag, dels at undervisningen kan gennemføres i en atmosfære af tolerance og respekt for afvigende synspunkter og opfattelser«.

Hovedlinien i arbejdet blev som nævnt fastlagt meget tidligt i forløbet, men til gengæld var der nogle enkelte områder, der optrådte som gengangere på mange dagsordener, og som gav anledning til lange, nu og da hede, meningsudvekslinger mellem

medlemmerne af kommissionen. Det drejede sig især om decentraliseringen af såvel administrationen som af kompetencen samt – ikke overraskende – om fritidsundervisningens initiativtagere.

Hvad angik det sidste var det stadig paragraf 9, der spøjte i medlemmernes bevidsthed. Synsvinklen var dog ændret i forhold til de tidligere diskussioner om den omstridte paragrafs konsekvenser, idet det ikke længere drejede sig om, at der var for mange initiativtagere, men snarere om, at der var for få. Med de mange, nye oplysningsopgaver, som betænkningen lagde op til, måtte disse sikres i form af egentlige forpligtelser til både de private og kommunale aftenskoler.

Denne problemstilling fik i selve betænkningen – med David Pedersens ord – »en næsten salomonisk og meget afbalanceret fremstilling«, men bag de forskellige flertals- og mindretalsforslag aner man imidlertid en ofte langvarig debat om spørgsmålet »det private kontra det offentlige initiativ«.

Et flertal i kommissionen ønskede således en ligestilling af alle initiativtagere, og på den baggrund fandt de intet grundlag for at indskrænke den igangværende kommunale virksomhed eller formene kommunerne adgang til at etablere oplysningsvirksomhed i henhold til loven. Et mindretal fandt imidlertid, at hovedvægten fortsat burde lægges på det private initiativ, jvf. den gældende paragraf 9. Men erkendte på den anden side, at der ikke eksisterede noget grundlag for en indskrænkning af den igangværende kommunale virksomhed. Mindretallet ønskede endvidere kommunerne bragt stærkere ind i billedet, hvis der ikke fra privat side var udfoldet tilstrækkeligt initiativ. Der var med andre ord sket en tydelig opblødning af synspunkterne i begge lejre, hvilket var et vidnesbyrd om det velfungerende samarbejde i kommissionen.

Denne tilnærmelse mellem parterne løste dog ikke alle problemerne omkring initiativtagerne til oplysningsarbejdet. Det handlede nemlig også om

ungdomsnævnets rolle som bevilgende myndighed. Et flertal i kommissionen gik i brechen for, at ungdomsnævnet i realiteten fik den fulde bevillingsret gennem et forslag om, at det skulle påhvile »... ungdomsnævnet at indstille til kommunalbestyrelsen at oprette det fornødne antal hold. Ungdomsnævnets indstilling i så henseende skal efter flertallets opfattelse være bindende for kommunalbestyrelsen«. Forslaget var dristigt, og de kommunale organisationers repræsentanter gik, bistået af oplysningsforbundenes folk, da også stærkt imod og ønskede kommunalbestyrelsen som »den suveræne bevillingsmyndighed«. Argumentationen gik først og fremmest på, at når kommunen havde det økonomiske ansvar, måtte den tillige have bevillingsmyndigheden.

Derimod herskede der enighed om, at forberedelseskurser og specialundervisning på længere sigt skulle oprettes alene ved en offentlig foranstaltning på grund af disse skoleformers særlige karakter.

Som omtalt gav også spørgsmålet om decentralisering anledning til diskussioner i kommissionen. Princippet om en decentral skoleadministration var for alvor blevet praktiseret efter 1954-lovens indførelse af lokale ungdomsnævn og de nye amsungdomsnævn, fælles for by og land. 1960-revisionen havde styrket byernes repræsentation i amsungdomsnævnet, samtidig med at man gennemførte en frigørelse fra folkeskoleadministrationen. Forretningsgangen forekom imidlertid stadig for tung. F.eks. krævede et 24-timers aftenhøjskolehold tre skemaer, behandling i seks til otte instanser og 17 ekspeditioner. I lyset af dette var kommissionen klar til en yderligere decentralisering for at lette forretningsgangen.

Ungdomsnævnet skulle efter kommissionens mening være det centrale organ for initiativ, koordinering og godkendelse. Amsungdomsnævnet skulle forestå førstegangsgodkendelser af nye fag og nye lærere, og det skulle endvidere være ansvarlig for

en udvidet konsulenttjeneste og for den vigtige kanalisering af erfaringer til de centrale myndigheder. Enkelte opgaver, bl.a. erhvervsuddannelseskurserne, skulle godkendes centralt af hensyn til brancheuddannelser m.v.

David Pedersen konkluderer følgende om denne problemstilling »I alle overvejelserne om administrationen blev der lagt vægt på, at de egentlige tilsynsførende med virksomheden var eleverne, voksne mennesker, som krævede kvalitet og udbytte for den fritid og energi, de frivilligt investerede. Man var også fuldt vidende om, at decentralisering ville give forskelsbehandling, men den ville altid kunne begrundes«.

Betænkningen var både omfattende og ambitiøs i sit sigte. Den bar præg af en vilje til at forny og udvide folkeoplysningen, men uden at slippe taget i skoleformens stolte traditioner. Fritidsundervisningen – som det herefter hed – fik mulighed for at blive tidssvarende og var på flere punkter endog forud for sin tid. Det hed tidligt i betænkningen, at »arbejdets sigte og opgaver bestemmes af elevernes behov og ønsker«, og kommissionen tabte aldrig dette mål af syne.

Det fremherskende liberale grundsyn ses også i betænkningens ord om bedre lønninger, udvidede uddannelsesmuligheder for lærerkræfterne samt i de stigende krav til undervisningslokaler og materialer. »Betænkning vedrørende fritidsundervisning for voksne« levede i det hele taget op til 1960ernes liberale og optimistiske strømninger, symboliseret gennem betænkningens lysegrønne omslag.

David Pedersen konkluderer, at »med betænkningen om »Fritidsundervisning for voksne« fik aftenskolen og oplysningsarbejdet en opbakning og politisk bevågenhed svarende til, hvad folkeskolen fik med de blå betænkninger, og ungdomsskolen med den store gule fra Pædagogisk Arbejdsudvalg.«

Senere minister og formand for Folketinget K.B. Andersen (1914-84) var i årene 1962-64 formand for AOF (Det kgl. Bibliotek).

Betænkningen bliver lov

Kommissionsarbejdet varede som nævnt i 2½ år, men den 25. maj 1965 kunne man endelig aflevere betænkningen til undervisningsminister K.B. Andersen. Slutspurten var hektisk, og man var faktisk ved at komme i tidsnød til slut. Det afsluttende plenarmøde afholdtes om formiddagen den 25. maj, men blev først hævet kl. 12.52. Derefter gik det i løb til ministeren, der skulle have betænkningen kl. 12.55. K.B. Andersen, der kendte alt til besværet med at få betænkninger færdige til dead-line, tog den lille forsinkelse med ophøjet ro, og to timer senere var alle på plads til et i øvrigt velbesøgt pressemøde, hvor resultaterne mundtligt blev fremlagt for offentligheden. Selve betænkningen blev først officielt udgivet i september måned.

Det var en diger sag på knap 200 sider, præget af saglighed og minutiøs i sin gennemgang af folkeoplysningens muligheder i velfærdssamfundet. Politikerne kunne ikke have ønsket sig et bedre udgangspunkt for de kommende forhandlinger om den nye lov. Alligevel trak disse forhandlinger ud, og rege-

ringens lovforslag dukkede således først op kort før jul 1966, blev fremsat fra folketingets talerstol i januar 1967, hvorefter der gik mere end to år, inden fritidsloven kunne træde i kraft den 1. april 1969.

I mellemtiden kørte den offentlige debat om emnet, hvor flertallet udtrykte tilfredshed med indholdet i den lysegrønne betænkning, som den hurtigt blev døbt. Dog udtrykte flere skuffelse over, at kommissionen var gået uden om den varme grød i forbindelse med forholdet mellem de private og kommunale aftenskoler. Omvendt erkendte andre, at den diskussion nu forekom mindre betydningsfuld, efterhånden som udviklingen havde vist, at der var plads til begge parter.

I betænkningen pegede kommissionen på, at ungdomsnævnene skulle forestå den såkaldte efterkoordinering, men dette forslag havde sine kritikere, der forudså en række problemer i den forbindelse. Det hed f.eks. i betænkningen, at alle hold, der var for små i henhold til reglerne, skulle slås sammen til et enkelt hold af passende størrelse. En kommune kunne med andre ord pludselig stå med tre begynderhold i fransk på tre aftenskoler, og det ville betyde, at tre forskellige skoler, tre forskellige tidspunkter og tre forskellige lærere skulle sættes sammen til et hold. En efterkoordinering af den art ville ikke være uden problemer, hævdede skeptikerne.

Også de i øvrigt roste fritidsgrupper kunne skabe problemer, fordi deltagerne selv skulle betale en trediedel af lærer- eller instruktørhonoraret. Det ville give de »fedtede« kommuner en god undskyldning for at satse netop på fritidsgrupperne frem for de dyrere aftenskolehold. Dertil kom, at fritidsgrupperne af nogle skolefolk blev anset som en indrømmelse til de kræfter, bl.a. i Venstre, der længe havde angrebet de praktisk/manuelle fag for at være for hobbyprægede. Nu risikerede disse fag at ryge helt ud af aftenskolens almindelige emnekreds og blive overført til fritidsgrupperne.

Alle parter forholdt sig imidlertid afventende,

indtil der kom et konkret politisk udspil på bordet, og det skete som nævnt først i januar 1967. 1960-loven havde indeholdt i alt 53 paragraffer, mens det fremlagte forslag opererede med ikke færre end 112, dækkende både ungdoms- og aftenskolen. Førstebehandlingen blev en fredelig affære, ja pressen fremhævede endda i sine referater, at der herskede en udtalt mangel på entusiasme og begejstring i folketingssalen under fremlæggelsen og den efterfølgende debat! Sandheden var nok snarere, at alle partier generelt kunne tilslutte sig regeringens forslag, selv om der selvfølgelig var divergerende synspunkter omkring enkelte spørgsmål.

Regeringen havde i høj grad bygget sit lovforslag på betænkningen. Således fik fritidsgrupperne den ventede fremskudte position i forslaget, og de tænkes dannet i de praktiske/manuelle fag samt inden for musiske emner med den af kommissionen foreslåede elevbetaling på en trediedel. Til gengæld for betalingen krævedes der – modsat al anden virksomhed – ingen undervisningsplan for disse grupper.

Forslaget indeholdt tillige en bestemmelse om statstilskud til landsorganisationer, der ville ansætte fritidskonsulenter, og det var endnu en tanke, der var indeholdt i betænkningen. Det samme gjaldt for beslutningen om fortsat at se bort fra gymnastik som et ligestillet aftenskolefag på trods af mange ønsker om det modsatte. Det skete ikke mindst efter pres fra de indflydelsesrige gymnastikorganisationer, der ikke ønskede unfair konkurrence fra aftenskolerne.

Som omtalt gav forslaget ikke anledning til større debat i folketinget, og man enedes om nedsættelsen af et 17-mands udvalg til at se nærmere på forslaget, og dette udvalg gik straks i gang med arbejdet, men nåede imidlertid ikke at blive færdig i folketingsåret 1966/67. Regeringsforslaget blev derfor genfremsat i oktober 1967, og ved den lejlighed erklærede alle partier, at loven burde træde i kraft pr.

1. august 1968. Heller ikke denne frist kunne overholdes, fordi der snart blev udskrevet folketingsvalg til afholdelse i januar 1968, og dette resulterede i den socialdemokratiske mindretalsregerings fald. I stedet trådte VKR-regeringen til, og det faldt derfor i den radikale undervisningsminister Helge Larsens lod at gennemføre fritidsloven.

Allerede kort efter sin tiltræden forsikrede Helge Larsen om, at der ikke kunne ventes markante ændringer i forhold til forgængernes forslag. Dette løfte holdt ministeren, og den 29. maj 1968 vedtog folketinget »Lov om fritidsundervisning m.v.«, som den neutralt kom til at hedde.

Der var ganske rigtigt kun sket mindre ændringer i loven. Ordet »fritidsgruppe« var erstattet af »interessegruppe«, men deltagerkravet lød uændret på mindst 12 elever pr. time for at være berettiget til tilskud fra det offentlige. For studiekredses vedkommende skærpedes loven en smule, idet der kun kunne ydes tilskud, hvis mindst otte af de tilmeldte i gennemsnit var mødt frem til timerne. Det socialdemokratiske forslag havde kun krævet seks, men denne forhøjelse af kravet ødelagde ikke tanken om, at det netop var den lille, sluttede kreds, der var denne undervisningsforms store styrke.

Set i sin helhed var der tale om en betydningsfuld lov, hvor nyskabelserne var velovervejede og i pagt med samfundsudviklingen. Flere politikere og skolefolk udråbte den ubeskedent til »verdens bedste fritidslov«, men der var noget om snakken. Som sine forgængere var det en rammelovgivning, der i høj grad skulle bygge på cirkulærer og bekendtgørelser. Bl.a. fandt man mere end 100 steder i lovteksten denne bemærkning »Efter regler, der fastsættes af undervisningsministeren«. En sådan tilføjelse var imidlertid nødvendig, hvis ikke de mange og lange paragraffer skulle blive for uoverskuelige.

De liberale principper, som kommissionen havde lagt vægt på som grundlag for deres forslag, blev taget til følge af politikerne. Betænkningens ord

om, at »der må skabes mulighed for godkendelse af ethvert fag og emne, hvortil der kan udarbejdes undervisningsplan, skaffes kvalificerede lærerkræfter og fornødne undervisningsmidler«, blev selve kernen i fritidsloven.

Folkeoplysningen blev nok delt op i forskellige former fremover, men det var stadig de etablerede skoleformer, der stod som de centrale elementer. Aftenskolen stod i centrum med aftenhøjskolen og foredragsrækkerne ved siden af, og med de nyere og nyeste skoleformer på fløjene: Studiekredse, interessegrupper, forberedelseskurser, specialundervisning, erhvervsmæssige kurser, brevschooler, det udvidede folkeuniversitet m.v.

Begreber som »fritid« og »hobby« blev nu både statsanerkendte og støtteberettigede, selv om deltagerne i interessegrupperne som de eneste skulle betale for undervisningen. Inden for de øvrige skoleformer blev betalingsspørgsmålet derimod aldrig bragt på bane, og der var enighed om, at fritidsundervisningen skulle være et tilbud fra det offentlige til befolkningen og vel at mærke til tilbud, der skulle prioriteres højt trods de dermed forbundne offentlige udgifter.

De hidtidige spærreregler bortfaldt i næsten alle tilfælde, hvilket betød, at der kunne drives fritidsvirksomhed i stort set alle fag og emner. Eller som Aften- og Ungdomsskolen sarkastisk noterede med en hilsen til de private aftenskoler: »Til næste år skulle der være de helt store muligheder for det private initiativ inden for alle former for undervisning fra cremebollerier til serbokroatisk«.

Lovens baggrund i 1960ernes voksende velfærds- og fritidssamfund prægede den som nævnt på markant vis. Den sigtede faktisk på, at hovedparten af danskerne fra konfirmations- til pensionistalderen skulle have mulighed for at dygtiggøre sig og dyrke deres interesser. Alene dette forhold gav fritidsloven en mere vidtrækkende karakter end dens for-

gængere, ja man skal vel helt tilbage til 1930-lovgivningen for at finde dens ligemand.

Fritidsloven forudsatte store offentlige udgifter samt en vældig administration i både undervisningsministeriet og i de enkelte kommuner og amter. På trods af de omtalte forsøg på at decentralisere folkeoplysningen, gav den nye fritidslov en øget arbejdsbyrde for alle offentlige instanser. Dette forhold fik en samtidig iagttager i Aften- og Ungdomsskolen til at kommentere, at »embedsmændene i undervisningsministeriet får næppe fritidsproblemer foreløbig ...«.

18. Fra velfærd til krise

Indførelse af deltagerbetaling

Som fremhævet flere gange i forrige afsnit var fritidsloven affødt af 1960ernes store opsving. Allerede ganske få år efter den store lovs gennemførelse

vendte velstanden sig imidlertid til en krise, der satte sit trøstesløse præg på alle sider af samfundslivet. Denne dybe krise førte til en voksende mistilid mellem befolkning og politikere, resulterende i det såkaldte jordskredsvalg i december 1973, hvor

Undervisning i harmonikaspil i Helsingør Aftenskole. Musikundervisningen nød også godt af de nye og mere liberale regler for aftenskoleundervisningen fra slutningen af 1960erne (Efter Chris Gaardø: Et århundrede med aftenskolen, 1984).

vælgerne i afmagt og protest gik fra »gammelparterne« til de nye partidannelser på højrefløj, Fremskridtspartiet og Centrumdemokraterne.

Stemmeskredet bundede ikke udelukkende i lavkonjunkturen, men var i lige så høj grad skabt af utilfredsheden med de konstant stigende offentlige udgifter, der førte til en næsten uoverkommelig skattebyrde for mange danskere. Efter 1960ernes fest vågnede danskerne op til de kolde 1970ere, hvor troen på konstant vækst var forvandlet til angst for arbejdsløshed og social deroute.

Krisen påvirkede også synet på kulturlivet, herunder den folkelige oplysning eller fritidsvirksomheden, som det hed efter den nye lovs ikrafttræden i 1969. Da lagerforvalter Peter Rindal i midten af 1960erne stod fadder til »rindalismens« korstog mod den voksende støtte til kunst og kultur, havde det nok skabt en stor debat, men effekten afværge- des i nogen grad af det økonomiske opsving, der muliggjorde en sådan støtte. I 1970erne, derimod, var krisen begyndt, og befolkningens tålmodighed blev stadig mindre for hver gang, skattebyrden steg som følge af de offentlige udgifter. Også politikerne påvirkedes af denne udvikling, og det førte til en markant ændring i deres syn på, hvad staten burde yde økonomisk støtte til.

Kort efter fritidslovens vedtagelse begyndte den første kritik af loven at dukke op, og efter den 1. august 1969 var ordet givet frit. Der blev talt dun- der mod den kolossale administration, som den nye lov medførte, og flere begyndte tillige at finde eksempler på misbrug af den frisindede lov. F.eks. kunne skak og bridgespil godkendes som aftensko- lefag, med ret til offentlig tilskud, og det havde et stigende antal mennesker svært ved at se det rigti- ge i. Hvordan kunne der foregå reel undervisning i sådanne emner, uden at der blev tale om kortspil på statens regning? Andre afskrækkende eksempler på det påståede misbrug blev bragt til torvs med store overskrifter i aviserne til følge.

VKR-regeringen, der hele tiden havde været føl- som over for beskyldninger om statens økonomiske overforbrug, overvejede at spænde livremmen ind, også fordi væksten var ved at stagnere. Dertil kom, at skattetrykket netop under den borgerlige rege- ring var steget stærkere end nogensinde før. I 1970 udså regeringen sig derfor de områder, hvor bespa- relser kunne finde sted, og det inkluderede bl.a. fritidsvirksomheden, hvor især de nye interessegrup- per var skydeskive for forargelsen. Heller ikke den almindelige aftenskolevirksomhed gik som nævnt ram forbi, og det førte i 1970 til beslutningen om indførelse af betaling i aftenskolen.

Den direkte anledning var en regeringsbeslut- ning, afstedkommet af den såkaldte »støvsuger- bande«, om en samlet besparelse på finansloven for 1971/72 på 892 mill. kr. Undervisningsministeriet fik i den forbindelse påbud om at nedbringe sine udgifter med 141 mill. kr., og Helge Larsen foreslog derfor bl.a. indførelsen af en undervisningsafgift på 1,50 kr. pr. time samt en ændring af mindstekravet for elever i aftenskolen fra 10 til 15 deltagere ved undervisningens begyndelse.

Forslaget blev, som forventet, mødt med skarpe protester, og man foreholdt Helge Larsen dennes løfte om, at der i den nærmeste fremtid ikke ville ske ændringer i den omdiskuterede fritidslov. Nu lagde ministeren alligevel op til en ændring og vel at mærke en ændring, der ville betyde et afgørende brud med de bedste traditioner i dansk folkeoplysning, hævdede kritikerne. Afgiften blev tilmed præ- senteret som noget, der lignede et fait accompli. I en leder i Aften- og Ungdomsskolen tog DAUF afstand fra forslagens konsekvenser og konstaterede: »Fol- ketinget vedtog en fremsynet lov – en lov forud for sin tid. Måske blev loven dyrere, end politikerne havde ventet, men grunden hertil må søges i den omstændighed, at mange mennesker havde behov for at udnytte den«.

Forslaget kom til første behandling i folketinget i

november 1970, hvor modstanden ligeledes var markant. Ændringen af mindstekravet fra 10 til 15 elever blev udsat for en ubarmhertig kritik fra oppositionen, der hævdede, at det især ville gå ud over aftenskolerne i de mindre kommuner uden et stort befolkningsgrundlag. Den største indvending tog dog udgangspunkt i elevbetalingen, der havde en kraftig social slagside, fordi det ikke var alle, der havde råd til at erlægge mellem 100 og 200 kr. om året for at gå i aftenskole.

Fra regeringspartierne blev sådanne påstande imødegået, selv om der i den radikale gruppe herskede delte meninger om forslaget. Folketingets formand Karl Skytte havde således udtrykt stærk tvivl om det korrekte i at skære ned på tilskud til fritidsundervisningen, fordi den »især henvendte sig til folk, som aldrig havde fået nævneværdig støtte til undervisning før«.

Forslaget gik herefter i udvalg, og under dette arbejde ændrede VKR-partierne standpunkt, ikke mindst i lyset af de mange protester. Den oprindelige foreslåede elevbetaling på 1,50 kr. pr. time blev trukket ud af forslaget og erstattet med en bestemmelse om en tredeling af udgifterne til lærerne. Fremover skulle staten, kommunen og eleverne betale hver en trediedel af honoraret. Skærpelsen af deltagerkravet faldt bort ved samme lejlighed. Til gengæld skulle besparelserne især findes inden for administrationen af fritidsloven, hvor der efter manges mening havde rådet et sandt bureaukrati siden august 1969.

Det stemte nok oppositionen lidt mildere, men ikke så meget, at de kunne stemme for det reviderede forslag. Det var dog i praksis ligegyldigt, fordi regeringen havde flertal i folketinget, og det flertal agtede regeringen at benytte sig af denne gang. Det reviderede forslag blev vedtaget den 16. april 1971, og loven trådte i kraft den 1. august samme år.

Betalingsspørgsmålet, der havde optaget sindene med jævne mellemrum lige siden 1950'erne, havde

nu fundet sin løsning. Det blev en borgerlig regering, som indførte betaling i aftenskolen, og det kunne synes naturligt, fordi netop de borgerlige partier gennem årene havde været fortalere for betalingsskolen, specielt Venstre og De Konservative. På den anden side havde også Socialdemokratiet haft det med i sine overvejelser, og det oprindelige socialdemokratiske forslag til fritidsloven i 1967 havde opereret med betaling for interessegrupper som en del af loven. Det havde været et skridt på vejen mod indførelse af betaling i fritidsundervisningen som helhed, og under folketingsdebatten i april 1971 udtalte SFeren Poul Dam da også, at det socialdemokratiske forslag fra 1967 havde betydet »et afgørende brud med gratisprincippet« inden for folkeoplysningen.

Indførelsen af elevbetaling i 1971 blev til efter en voldsom kritik af de offentlige udgifters himmelflugt, og VKR-regeringen fandt, at tiden var inde til at ændre på det omtalte gratisprincip. Man græd dog tørre tårer, da forslaget efter pres fra oppositionen og oplysningsorganisationerne måtte indskrænkes. Ganske vist havde Venstre og De Konservative – som nævnt – tidligere markedsført ideen om en betalingsskole, men de accepterede ikke desto mindre indskrænkningen uden større protester, også fordi administrationen til gengæld undergik besparelser. Regeringen havde desuden hensynet til FOF, LOF og FO at tage vare på.

Den konservative politiker Erik Ninn-Hansen var i en årrække sit partis ordfører i kulturelle spørgsmål, og i erindringsbogen »Fra Christmas til Baunsgaard« kommer han derfor ind på periodens kulturpolitik, herunder folkeoplysningen. Han fremhævet i den forbindelse, at de fire gamle partier alle havde en nær forbindelse til dette område gennem deres respektive oplysningsforbund, og det spillede en afgørende rolle for deres politik, både i 1960ernes opgangsperiode, hvor fritidsloven blev gennemført i enighed, og i den efterfølgende

nedgangsperiode, der førte til den omtalte kritik af de offentlige udgifter på området. Partierne søgte i vid udstrækning at fastholde deres kulturelle linie i gode såvel som i dårlige tider, og det skyldtes mange politikeres baggrund i oplysningsforbundene. Erik Ninn-Hansen havde selv været aktiv i FOF, og han konkluderer: »I en kamptid svigter man ikke sin baggrund. Sådan tror jeg, mange så på sagen inden for alle partier. Derfor blev linjen fastholdt trods megen modstand i dette og det følgende årti«.

Fra peddigrør til fødselsforberedelse

Fritidsvirksomheden blomstrede for alvor op i 1970'erne på trods af elevbetalingens indførelse. Effekten var nok negativ i de første sæsoner med betaling, men derefter gik det fremad år for år, hvilket tabel 14 afslører.

Som nævnt ovenfor førte indførelsen af betaling til et markant fald i tilslutningen i sæsonen 1972/73, men det tabte blev hurtigt indhentet, og i 1974/75

meldte ikke færre end 471.507 danskere sig til den almene fritidsundervisning, omfattende aftenskoler, studiekredse samt interessegrupper for voksne, og de følgende sæsoner steg tallet yderligere med en næsten eksplosionsagtig hast. Den almene fritidsundervisning markerede sig med andre ord stadig som det mest markante element inden for folkeoplysningen.

Flere faktorer betingede denne udvikling. Dels fik befolkningen generelt mere fritid og dermed forbedrede muligheder for at frekventere aftenskoler, studiekredse og interessegrupper. I forlængelse heraf voksede antallet af undervisningstilbud, ikke mindst på grund af fritidslovens ophævelse af de tidligere spærreregler for mange fag. Dels havde den økonomiske krise i 1970erne en effekt, idet den voksende arbejdsløshed fik de mange ledige til at bruge tiden på at dygtiggøre sig og dyrke deres interesser i fællesskab med andre. I forbindelse hermed spillede det en stor rolle, at de økonomiske tilskud til netop ledige blev forhøjet gennem hele år-

Tabel 14. Antal elever i aftenskolen i perioden 1970/71-1980/81.

	1970/71	1972/73	1974/75	1976/77	1978/79	1980/81
Almen fritidsundervisning*	458.061	400.072	471.507	545.388	666.087	706.463
Aftenhøjskoler	29.120	14.075	9.465	9.331	8.780	7.507
Enkeltfagskurser	26.391	49.412	41.890	—**	—	72.224
Specialundervisning	6.940	17.904	24.631	35.389	50.295	57.191
Erhvervsmæssige kurser	8.374	11.271	11.639	13.446	17.467	15.047
I alt	528.886	492.734	559.132	603.554	742.629	858.432

* Almen fritidsundervisning = aftenskoler, studiekredse og interessegrupper for voksne.

** Tal for enkeltfagskurser er ikke opgivet for 1976/77 og 1978/79.

Kilde: Statistisk Årbog, de enkelte år.

tiet. På trods af deres mærkbare indtægtsnedgang havde de stadig råd til at gå i aftenskole. Det samme gjaldt for pensionister og efterlønsmodtagere, der ligeledes i mange tilfælde fik betalt hovedparten af deres udgift til undervisningen.

Krisen og arbejdsløsheden var også en medvirkende årsag til den stigende tilgang til de erhvervs-mæssige kurser samt enkeltfagskurserne. Mange ledige søgte disse kurser for at komme ud af isolationen og endnu vigtigere, for at få mulighed for at dygtiggøre sig og på den måde få forbedrede muligheder for at vende tilbage til arbejdsmarkedet. I det hele taget fik folkeoplysningen i løbet af 1970'erne en social rolle, som den aldrig tidligere havde spillet så markant.

Den stigende tilgang til fritidsundervisningen kom først og fremmest de private oplysningsforbund til gavn. Den nedenstående oversigt (tabel 15) viser antallet af hold i henholdsvis oplysningsforbundene, andre private oplysningsvirksomheder samt de kommunale skoler.

De private oplysningsorganisationer fik altså en endnu mere fremskudt position end tidligere, mens de kommunale aftenskoler stagnerede. Med til billedet af denne åbenbare privatisering af oplys-

ningsvirksomheden hører imidlertid også, at amtskommunerne til gengæld i 1978 overtog hovedansvaret for de stadig mere betydningsfulde enkeltfagskurser.

De fire politiske forbund hørte fortsat til de mest fremtrædende blandt de private med AOF og FOF som de absolut største i den nævnte rækkefølge. I 1973 fik de imidlertid en konkurrent i Dansk Oplysnings Forbund (DOF), der satsede på at indfange de mange aftenskoler uden tilknytning til de politiske forbund. DOF var og er erklæret uafhængig af partipolitik, hvilket fremgår af formålsparagraffen, der ikke taler om politik, men derimod om »at udbygge og højne kvaliteten af voksenundervisning/folkeoplysning i Danmark«. Siden DOFs beskedne start i Lyngby i 1973 er det gået stærkt fremad, og forbundet tæller i dag mere end 100 medlemmer, hvilket gør det til landets tredje største oplysningsorganisation, kun overgået af AOF og FOF. Medlemmerne er selvstændige i det daglige arbejde, og DOF fungerer som et fælles forum og som en varetager af medlemmernes interesser i den offentlige debat. DOF udgiver tillige tidsskriftet Aftenskolebladet. Blandt sine medlemmer tæller DOF bl.a. det politisk neutrale Hovedstadens Oplysningsfor-

Tabel 15. Fordelingen af fritidsundervisningen* 1970/71-1980/81.

	1970/71	1972/73	1974/75	1976/77	1978/79	1980/81
	Antal hold					
Oplysningsforbund	18.647	22.057	26.931	27.005	37.532	40.164
Andre private	7.256	9.230	10.548	12.328	16.022	18.227
Kommuner	5.742	6.189	6.836	5.786	7.181	7.282
I alt	31.645	37.476	44.315	45.119	60.735	72.562

* Tallene inkluderer alle skoleformer (almen fritidsundervisning, aftenhøjskoler, enkeltfagskurser, specialundervisning og erhvervs-mæssige kurser). For sæsonen 1980/81 er 7.022 hold i amtskommunale enkeltfagskurser inkluderet.

Kilde: Statistisk Årbog, de enkelte år.

bund (H-O-F), der siden sin stiftelse i 1976 har udgjort et af de mange aftenskoletilbud til københavnere.

Politisk neutralt vil Socialistisk Folkeoplysningsforbund (SFOF) til gengæld ikke beskyldes at være, idet forbundet – som navnet antyder – har tilknytning til SF. Dette forbund så allerede dagens lys i begyndelsen af 1970'erne, hvor det startede i en række byer, men derefter fulgte en alvorlig krise, der satte arbejdet en del tilbage. Efter en reorgani-

sering i 1978 har SFOF atter rejst sig og satser i dag sine kræfter på hovedstaden.

I det hele taget er der siden fritidslovens vedtagelse kommet langt flere af de private forbund og aftenskoler. Udover de store og landsdækkende organisationer er der i vid udstrækning tale om lokale initiativer. Som et eksempel på fritidsvirksomheden i en stor dansk provinsby kan vælges Odense, hvor billedet ser således ud:

I sæsonen 1974/75, hvor det atter begyndte at gå

Studiekreds i lokalhistorie i Byhistorisk Arkiv læsesal i Esbjerg 1984 (Esbjerg Byhistoriske Arkiv).

A Afspænding	14-15 og 30	J Jazzgymnastik	14	Skønhedspleje	13
Amatørlicens	15	K Kartning/spinding	25	Slægtsforskning	12
Antikviteter	18	Keramik og drejning	21	Sløjd	17 og 18
AOF -Kulturnyt	5 og 28	Klaver	26	Spansk	10
Arbejdsledige	6	Knipling	23	Specialundervisning	11 og 29
B Blomsterbinding	18-19 og 30	L Latin	10	Spillemandsmusik	26
Bogbinding	17	Læder	19	Spinding/kartning	25
Bornholmerure	17	M Madlavning/ høsekost	16-17 og 28	Sprog	7-11
Broderi/knytning	23	Maling på træ	18	Stenografi	11
D Dansk f. udlændinge	11	Maskinskrivning	12	Stoftryk	30
Dramatik	12	Microprocessor	15	Stofmaling	25
Dus med din hund	12	N Natur- og vildtpleje	12	Strygere-sammenspil	26
E El-orgel	27	Navigation	12	Syning/tilskæring	22-23 og 30
Engelsk	7- 8 og 30	O Oliemaling/ tegning m. m.	19	T Talerteknik	11
F Folkedans	16 og 30	Ordblinde	11 og 29	Tegning/maling	19
Folkeuniversitetet	31	Orkesterspil	26	TILMELDINGS- BLANKET	31-32
Foredrag m. m.	5 og 28	P Patchwork/quiltning	24	Tilskæring/syning	22-23 og 30
Forsamlingshuse	30	Plantefarvning	25	Tyrkiet - før og nu	11
Fortidige håndarbejdsmetoder	24	Porcelænsmaling	21	Tysk	8-9
Fotolære	15	Psykologi	13	V Video	16
Fransk	10	R Rejseforberedelse	11	Violin	26
Førstehjælp	17	Rygpleje	15	Vævning	24
G Græsk	11	S Salonmusik	26	W Week-end kurser	18-19, 23-24 og 28
Guitar/mandolin	26	Samfunds- og medborgerkursus	6	Y Yachtskipper af 3. grad	12
Gymnastik	14-15 og 30	Sang	25	Yoga	14 og 30
H Helsegymnastik	14			Ø Økologisk havebrug	17
I Italiensk	10				

Fagviften er bred i en moderne aftensskole. Dette eksempel er hentet fra AOF – Randers Aftenskoles program for 1983/84 (Efter AOF – Randers Aftensskole 1908-1983).

fremad efter betalingschoket i 1971, kunne Odense fremvise i alt 1.258 hold inden for fritidsvirksomheden, hvoraf de 1.144 hørte under den almene fritidsundervisning. Oplysningsforbundene – først og fremmest AOF og FOF – stod for de 760 af de 1.144 hold. I den sæson deltog 15.498 odenseanere i fritidsvirksomheden i alle dens former.

Der eksisterede 46 aftensskoler i byen, og som

nævnt ovenfor var AOF og FOF ikke overraskende de største, men under disse to mastodonter blomstrede en frodig underskov af mindre aftensskoler og interessegrupper. Blandt disse kan nævnes adskillige lokale landboforeningers husholningsudvalg, sang- og teaterforeninger, lokale aftensskoler m.v.

Hvis vi springer frem til sæsonen 1978/79, er fremgangen markant. Byen kunne nu fremvise i alt

1.820 fritidshold, og de 1.590 hørte til den almene fritidsundervisning. Oplysningsforbundene kørte de 1.144 ud af de 1.590 hold. 23.871 af byens borgere tog på den ene eller anden måde del i fritidsundervisningen. Antallet af aftenskoler var nu steget til 58 – lige fra AOF med 892 hold til Revolutionære Socialisters Forbund med et enkelt hold. Mellem disse to yderpunkter befandt sig stadig landboforeninger, handicapklubber, musikskoler m.v.

Billedet ville ikke tage sig meget anderledes ud, hvis en anden større provinsby var valgt i stedet for Odense. I de mindre landkommuner var tilslutningen til fritidsundervisningen ligeledes i vækst gennem 1970erne, også selv om befolkningsgrundlaget var vigende på grund af afvandringen.

Tallene fra Odense er i øvrigt interessante på anden måde. De afslører nemlig tydeligt, at det forsåt var kvinder, som i størst omfang deltog i fritidsundervisningen. Som nævnt lå det samlede elevtal for sæsonen 1978/79 på 23.871, og heraf besatte kvinderne ikke færre end de 17.712 pladser. I den forbindelse kan det nævnes, at aldersklassen fra 26 til 45 år var rigest repræsenteret med 7.543 kvinder.

En sådan tendens var ikke af ny dato, men i 1970erne havde krisen utvivlsomt en forstærkende effekt. Arbejdsløsheden ramte i høj grad kvinder, som dels fik tid til at dyrke deres fritidsinteresser, dels brugte de mange undervisningstilbud til at erhverve sig mere viden og dermed kvalificere sig til en tilbagevenden til arbejdsmarkedet.

Fritidsloven gav som nævnt mulighed for en kraftig udvidelse af folkeoplysningens fagkreds. De engang så berygtede hobbyfag indgik fra da af som en naturlig del af de mange tilbud til danskerne. Pedigrørsfletning var et overstået kapitel, men en mængde andre hobbyfag kom til og samlede over alt store deltagertal. På trods af denne udvikling gjorde sprogfagene sig fortsat gældende, og også de manuelle fag var populære. I løbet af 1970erne blev gymnastik endelig anerkendt som et aftenskolefag

på lige fod med andre, og det samlede straks mange deltagere, ansporet af en voksende erkendelse af motionens betydning for sundheden. Også kurser i fødselsforberedelse blev snart en fast og meget populær bestanddel af aftenskolernes tilbud. I det hele taget blev mangfoldighed en fællesnævner for fritidsundervisningen i 1970erne, og indførelsen af betaling i 1971 fik ingen væsentlig effekt. Det er tværtimod i årene efter 1971, at man ser fritidsundervisningen vokse med eksplosionsagtig hast.

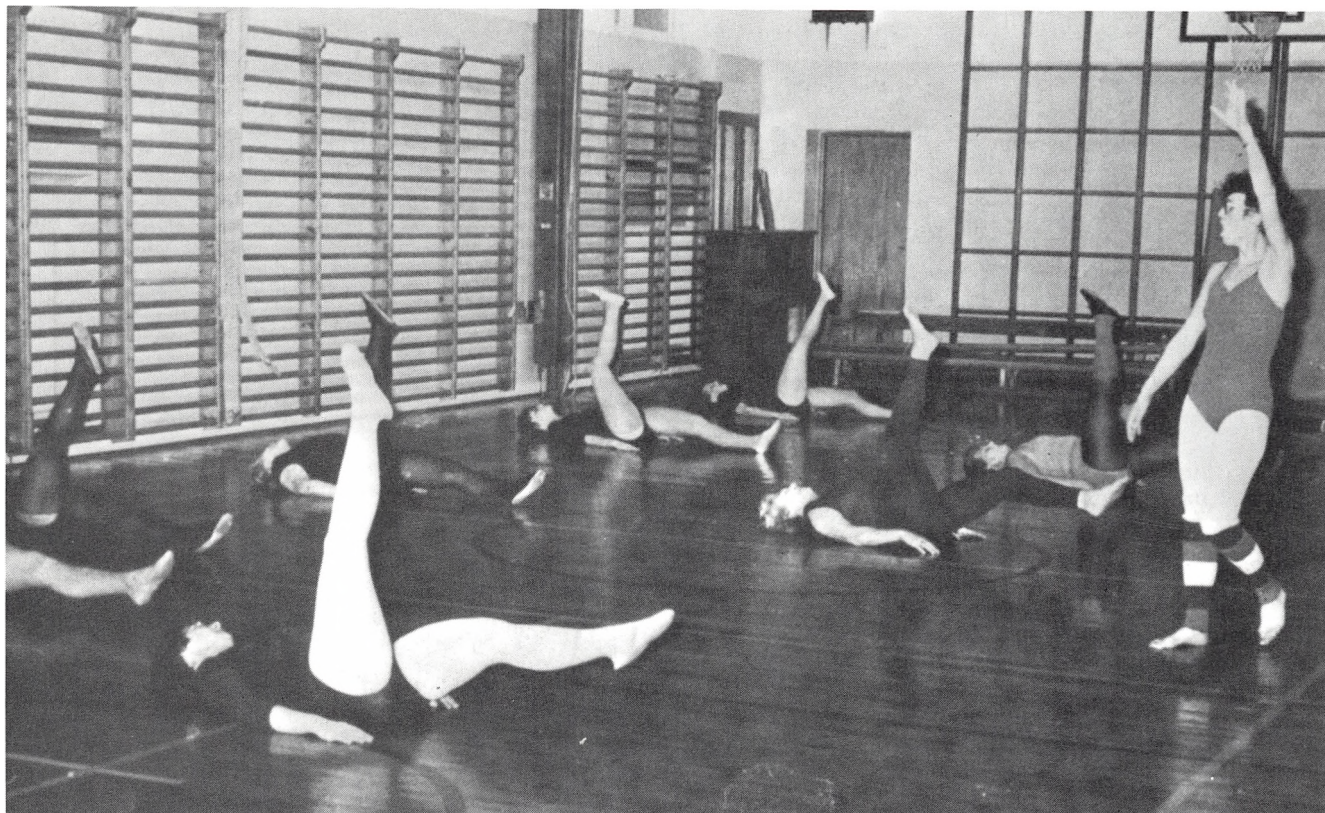
Folkeoplysningen før og nu

I sæsonen 1945/46 gik 160.333 danskere i aftensskole, hvor de fulgte 545.162 undervisningstimer. I sæsonen 1983/84 var antallet af kursister vokset til 889.223. Det samlede antal timer lå på 3.091.128!

Denne udvikling i løbet af blot 38 år afspejler samtidig et samfund, der har været i ubrudt forandring. Det danske samfund udviklede sig i samme årrække fra et lavvækstsamfund til et velfærdssamfund med øget fritid til alle, og selv om krisen i 1970erne tappede en del af optimismen og foretagssomheden, er dagens samfund stadig præget af overflod i forhold til de første efterkrigsår.

Folkeoplysningen har i sig selv oplevet en kolossal udvikling, både med hensyn til elevtal, undervisningstilbud, undervisningsmaterialer og læreruddannelsen. Alene de mange revisioner af lovgivningen i løbet af perioden beviser, at forandringens lov også har været gældende for den folkelige oplysning. Af den grund har den foreliggende fremstilling af udviklingen efter 1945 sine steder måske været for optaget af lovændringerne, iscenesat af politikerne på Christiansborg, fjernt fra det almindelige og daglige skolemiljø. Omvendt har politikernes indgreb spillet en så central rolle i den samlede udvikling, at det nødvendigvis må have en fyldestgørende omtale i en beretning af denne art.

Den folkelige oplysning har udviklet sig på

Motionshold i en gymnastiksal i Helsingør. (Efter Chris Gaardø: Et århundrede med aftenskolen, 1984).

grundlag af en vekselvirkning mellem lovgiverne og skolemiljøet. De to parter har perioden igennem gensidigt udfordret og inspireret hinanden, og skolefolk har haft en væsentlig indflydelse på udviklingen gennem deres regelmæssige repræsentation i de forskellige kommissioner. Aftenskolen har generelt altid haft politikernes bevågenhed.

I 1959 kaldte den daværende undervisningsminister Jørgen Jørgensen aftenskolen for »den jævne mands uddannelsessted«, og det var ment som en ros. Udtrykket er fortsat dækkende for den oplysningsvirksomhed, der udfoldes, og måske endnu mere i dag, hvor enkeltfagsundervisning, erhvervs-

mæssige kurser, dagskoler m.v. er en integreret del af helheden.

Fagkredsen er i dag større og bredere end før, og det store kontingent af aftenskoleelever, der utålmodigt ser frem til hver ny sæsonstart, udgør en af landets største »folkebevægelser«. Hvor uensartet og spraglet folkeoplysningen end kan synes at være med det overvældende udbud af fag og emner, så er den dog forenet omkring elevernes lyst til at dygtiggøre sig i fællesskab med andre. Folkeoplysningen er afpasset »elevernes behov og ønsker«, som det hed i betænkningen fra 1965.

Når de mange brochurer for forbund og skoler

Mange danskere får ved aftenskolesæsonens begyndelse tilsendt en række programmer fra de konkurrerende, lokale aftenskoler – eksemplet her er fra Odense (Odense Centralbibliotek, Lokalhistorisk Afdeling).

hvert år udsendes, er der noget for enhver smag, og de oplysningsorganisationer, der startede for 35-40 år siden, er i dag effektive og velsmurte organisationer, rede til at dække snart sagt ethvert behov.

Andre må dømmе om, hvorvidt den såkaldte »folkelighed« er gået delvis tabt i denne udvikling med stigende konkurrence mellem de forskellige organisationer og skoler på oplysningsmarkedet. Sine

steder er den måske svær at få øje på, i hvert fald hvis man går ud fra tidligere tiders definition af begrebet folkeoplysning. Tiderne har ændret sig, og folkeoplysningen ligeså, men alligevel – den har stadig sin rod i den særlige danske tradition, skabt helt tilbage i 1814, og bedømt ud fra tilslutningen, er oplysning fortsat danskernes lyst.

NOTER

Kapitel 1 (Aftenskolens barndom i byerne)

C. Nyrop: De Massmannske Søndagsskoler, 1900; Det Tekniske Selskabs skoler 1843-1968, 1968; C. Nyrop: Meddelelser fra Industriens Omraade, 1876; Carl Th. Jørgensen: Den Rosing-Ræderske Aftenskole, 1964.

Kapitel 2 (Tidlige aftenskoler på landet)

Den Reventlowske Skole i 150 Aar, 1933, s. 46-47, 62, 64ff; Fr. Graae: Fortsættelsesundervisning, 1913, s. 172; Joakim Larsen: Bidrag til den danske skoles historie 1814-98, bd. 3, genoptryk 1984, s. 80; Knud Banning: Rasmus Sørensen, en landsbylærer, 1958, s. 63; Rasmus Sørensen: Mit Levnetsløb, 1848, s. 205ff, 215, 245; D. G. Monrad: Flyvende Politiske Breve, nr. 3, 1842; Eline Boisen: – men størst er kærligheden, 1986.

Kapitel 3 (Aftenskolen i enevældens sidste år)

Maanedsskrift og Repertorium for Almueskolelærere, 1841, s. 280; Joakim Larsen: Meddelelser om Skolevæsnets i Danmark, 1880, s. 65-68; Almuevennen 15.3.1843; Roar Skovmand: Folkehøjskolen i Danmark 1841-92, 1944, s. 30; A. F. Bergsøe: Beretning om 2. danske Landmandsforsamling i Odense i Sommeren 1846, s. 180ff; Stændertidende 1836, sp. 844-59. [Kongerigske enklaver var områder, som ved deling af Sønderjylland mellem greve- og hertugslægter var forblevet den danske konges og dermed under dansk lov].

Kapitel 4 (Aftenskolevisioner i folkestyrets første år)

Departementstidende 1848, nr. 6; Rigsarkivet. Undervisningsministeriets 2. kontor, henlagte sager 1848, A 301 (Roar Skovmand: Folkehøjskolen i Danmark 1841-1892, 1944 har et udførligt uddrag af indberetningerne til ministeriet); J. N. Madvig's pjece med hans ikke fremsatte forslag, 1852.

Kapitel 5 (Aftenskolens udvikling frem til 1885)

Indberetninger fra amtsskolefondene 1860/61 (Rigsarkivet, undervisningsministeriets 2. kontor); Roar Skovmand: Folkehøjskolen i Danmark, s. 94; Præstø amts skolefonds bevillinger (Næstved By- og egnshistoriske arkiv); Joakim Larsen: Meddelelser om Skolevæsnets i Danmark, 1880, s. 64ff.

Kapitel 6 (Studentersamfundets Aftenundervisning for Arbejdere)

Julius Schjøtt havde 1880 dannet Foreningen til Oplysningens Fremme blandt Københavns Arbejdere; Roar Skovmand: Lys over Landet, 1949, s. 6f, 15, 60, 78, 89, 95, 98ff, 132ff; Beretning om Studentersamfundets Aftenundervisning, I, s. 1ff, 24, 59, 77, II s. 1ff, 7, III, s. 3; Tidens Strøm 12. dec. 1884, Per Boje og Henning Nielsen: Moderne Tider (Odense Bys Historie), 1985, s. 390f; G. Albeck: Universitet og Folk, 1984.

Kapitel 7 (Aftenskolen på finansloven)

Joakim Larsen: Meddelelser om Skolevæsnets, 1880, s. 66; Cirkulære af 7. dec. 1892; Udtalelser ang. Fortsættelsesskoler m.m. fra Biskopperne og nogle Provster, 1893; oplysning fra arkivar A. Strange Nielsen, Næstved By- og egnshistoriske arkiv; Cederfeld de Simonsen: Betænkning ang. Aftenskoleundervisningens Betydning, 1895; Rigsdagstidende 1894/95. Folketingets forhandlinger, sp. 122ff; Bodil K. Hansen: Skolen i landsbysamfundet, 1977, s. 94; afhandling af Morten Lund i Uddannelseshistorie 1986; Ungdomsskoleforeningens Beretning 1918 med ministerens cirkulære i skrivelse til finansudvalget (Rigsdagstidende 1904/05, B, sp. 198); Roar Skovmand: Lys over Landet, 1946, s. 169ff; Jørgen Banke: Nogle Aftenskolers Undervisningsplaner og Styrelsesforhold, 1906.

Kapitel 8 (Aftenskolen i et samfund i forandring)

Vagn Dybdahl m.fl.: Krise i Danmark, 1975, s. 10f, 140; H. P. Clausen: Hvor længe varede det 19. århundrede kulturelt?, 1971, s. 3-17; Harry Haue m.fl.: Skolen i Danmark, 1986, s. 55ff.; S. Kolstrup: 8-timers-dagen, 1972, s. 50.

Kapitel 9 (Aften- og ungdomsskolen 1918-28)

H. Hegelund: K. M. Klausen 1852-1924, 1952; Søren Ehlers: Ungdomsskolens oprindelse, 1983; Rigsdagstidende 1917-18, sp. 3329-3394; K. Habekost: Rids af den danske aftenskoles historie, 1981, s. 7-9; Betænkning afgivet af det af Undervisningsministeriet nedsatte Udvalg angaaende Tilskud til Aftenskoler og Ungdomsskoler, 1928, s. 4-8, 10f, 29f; AOF – Randers Aftenskole 1908-83, 1983, s. 18; Socialisten, 1928, s. 367; Ellen Nørgaard: Ungdomsskolen og K. M. Klausen, 1978, s. 113f; P. Munch: Erindringer 1914-18, 1961, s. 350; Betænkning med Lovforslag afgivet af Skolekommissionen i h.t. Lov Nr. 77 af 21.2.1919, 1923, s. 276-318; N. Abildgaard: Den frivillige praktiske Ungdomsskole gennem 10 Aar, 1929, s. 1-19, 26f; S. Ehlers: Samvirke i fælles interesse, 1983, s. 17, 25; Embedsbog for Østrup Skole (Otterup lokalhistoriske arkiv), s. 54ff.

Kapitel 10 (AOF)

Roar Skovmand: Lys over Landet, 1949, s. 140-144, 168-172, 181-185, 191, 194f; C. V. Bramsnæs: Erindringer, 1965, s. 114-116; AOFs årsberetninger 1924-25, s. 4, 7, 38-41, 45-48, 1925-26, s. 16-19, 1927-28, s. 45-48, 1928-29, s. 7-9, 11, 13, 18-21; Socialisten, 1926, s. 82-84, 283-284, 1929, s. 81-82, 1930, s. 175-180, 1931, s. 54-55; H. Jensen: Bliv Viis!, 1919, s. 5; Forhandlingsprotokol for arbejdernes oplysningsudvalg i København 1925-31, 1.6.1928 og 4.10.1929.

Kapitel 11 (Aftenskolen får faste rammer (1928-38))

Betænkning afgivet af det af Undervisningsministeriet nedsatte Udvalg angaaende Tilskud til Aftenskoler og Ungdomsskoler, 1928, s. 3, 17; Rigsdagstidende 1929-30, sp. 5410-5418; Lovtidende A, nr. 13, 28.3.1930, s. 285-286 (Lov om Tilskud fra Staten og Skolefondene til Ungdomsskoler og Aftenskoler); Socialisten 1930, s. 76, 341f, 1931, s. 201f, 1933, s. 365-367; Forhandlingsprotokol for arbejdernes oplysningsudvalg i København 1925-31, 2.12.1925, 14.10.1929 og 19.3.1930; AOFs årsberetninger 1930-31, s. 17-20, 40f, 1931-32, s. 7, 22, 42-44, 1934-35, s. 16f, 1937-38, s. 21; K. Geertsen: Arbejderkvinder i Danmark, 1982, s. 356-359; Roar Skovmand: Lys over Landet, 1949, s. 199, 202; Rigsdagstidende 1934-35, sp. 3336-3386, 3587-3613 og 5373-5388.

Kapitel 12 (De velkendte store og de ukendte små)

C. H. Biilmann: Københavns Kommunes Aftenskole og Aftenhøjskole 1897-1972, 1972, s. 12; Forhandlingsprotokol for Hasmark Husflids- og Aftenskoleforening 1931-48 (Otterup lokalhistoriske arkiv); Den danske Aftenskole, nov. 1929, s. 19-24; Det danske Landbrug (red. K. J. Kristensen), 1944, s. 128f; Danmarks Kultur ved Aar 1940 (red. Sv. Dahl), IV, 1942, s. 299f.

Kapitel 13 (Aftenskolen under 2. verdenskrig)

H. Haue m.fl.: Skolen i Danmark, 1986, s. 157f; Betænkning afgivet af det af Undervisningsministeriet nedsatte Ungdomsudvalg, 1941, s. 5-8, 58-74, 114-120; Helge Larsen: Jørgen Jørgensen som skolepolitiker, 1978, s. 124f; AOFs årsberetninger 1935-36, s. 39, 1938-39, s. 31, 43, 1940-41, s. 15, 45f, 1941-42, s. 55, 1942-43, s. 54f, 1944-45, s. 8-12, 32; Socialisten, 1942, s. 290-292, 1943, s. 32f, 95-97; C. H. Biilmann: Københavns Kommunes Aftenskole og Aftenhøjskole 1897-1972, 1972, s. 21f.

Kapitel 14 (Aftenskolearbejdet politiseres)

Chr. Gaardø: Et århundrede med aftenskolen, 1984, s. 46; J. Th. Arnfred og Hans Bagge: Dansk Folkeoplysnings Samråd 1941-1966, s. 6; Folkevirke – Social og politisk oplysning 1944-46; Oplysningsbevægelsen Folkevirke 25 år – marts 1944-marts 1969; Den Danske Ungdoms- og Aftenskole nr. 5, sept. 1948 og nr. 1, jan. 1949; LOF-nyt, juni 1985, jubilæumsnummer »40 år bag – og mange for«; Johs. Jensen: Oplysning være skal vor lyst, 1979, s. 15, 41, 49; Folk og Fritid, jubilæumsnummer juni 1972, s. 4, 25; Henning Nielsen (red.): FO (Frit Oplysningsforbund) 1952-1977, s. 18, 26; FOs organisationsberetning 1985.

Kapitel 15 (Udviklingen i 1950erne)

Betænkning vedr. ungdomsskolen, aftenskolen, ungdommens fritidsbeskæftigelse m.v., afgivet af den af undervisningsministeriet den 23. december 1948 nedsatte kommission, bilag 7 og 8, og s. 32-35, 46f; Den Danske Ungdoms- og Aftenskole, nr. 8, aug. 1951, s. 74, nr. 10, okt. 1951, s. 99f, nr. 11, nov. 1951, s. 114; Aften- og Ungdomsskolen, nr. 7, juli 1954, s. 90, nr. 1, jan. 1955, s. 2; Rigsdagstidende 1952-53, sp. 3514ff og Folketingets forhandlinger 1953-54 og 1959-60, sp. 1785; C. H. Biilmann: Københavns Kommunes Aftenskole og Aftenhøjskole, 1897-

1972, 1972; Protokoller for Hindsholms Landboforenings Studiekreds i Rynkeby-Urup-Tvinde 1946-1955 (Lokalhistorisk Afdeling, Odense); Harald Iversen: Med fritidsundervisningen gennem 50 år, 1981, s. 142f.

Kapitel 16 (Aftenskolen i TV-alderen)

Folketingstidende, 1959-60, forhandlingerne, sp. 1784-1834, tillæg A, sp. 937-940, 1231; K. Habekost: Rids af den danske Aftenskole, 1981; Aften- og Ungdomsskolen nr. 12, nov. 1956, s. 209, nr. 13, nov. 1956, s. 228-234, nr. 1, jan. 1959, s. 7, nr. 2, febr. 1959, s. 31, nr. 12, juli 1960, s. 187, nr. 3, febr. 1961, s. 38, nr. 5, marts 1961, s. 74f, nr. 2, jan. 1962, s. 19.

Kapitel 17 (Verdens bedste fritidslov)

Betænkningen vedr. fritidsundervisning for voksne, afgivet af det af undervisningsministeren under 3. november 1962 nedsatte udvidede aftenskoleudvalg, s. 7-8, 10, 25-28, 34, 50, 52, 103; K. Habekost: Rids af den danske Aftenskole, 1981, s. 21; David Pedersens beretning til brug for dette værk; Aften- og Ungdomsskolen, nr. 10, juni 1963, s. 163, nr. 1, jan. 1966, s. 7, nr. 3, febr. 1967, s. 51, nr. 9, maj 1968, s. 175f.

Kapitel 18 (Fra velfærd til krise)

Aften- og Ungdomsskolen, nr. 11, juli 1969, s. 275, nr. 19, nov. 1969, s. 417, 419; Folketingets forhandlinger 1970-71, sp. 2003-2023, 5633f; Erik Ninn-Hansen: Fra Christmas til Baunsgaard, 1985, s. 102; Odense Byråds Forhandlinger.

KILDER OG LITTERATUR

Utrykte kilder

- Embedsbog for Østrup skole (Otterup lokalhistoriske arkiv)
- Forhandlingsprotokol for arbejdernes oplysningsudvalg i København 1925-31 (Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv)
- Forhandlingsprotokol for Hasmark Husflids- og Aftenskoleforening (Otterup lokalhistoriske arkiv)
- Indberetninger fra amtsskolefondene og amtsskoleinspektioner, Kultus- og Undervisningsministeriets 2. kontors arkiv (Rigsarkivet)
- Materiale fra amtsskolerådenes årlige bevillinger til aftenskoler m.m. i Præstø amt (Næstved By- og egnshistoriske arkiv)
- David Pedersens beretning til redaktionen om arbejdet i det udvidede aftenskoleudvalg, 1987
- Protokoller for Hindsholms Landboforenings Studiekreds i Rynkeby-Urup-Tvinde 1946-1955 (Lokalhistorisk Afdeling, Odense)

Trykte kilder

- Medtaget er ikke gængse danmarkshistorier, aviser, statistiske årbøger m.v., tidsskrifter fra oplysningsforbund, Rigsdagstidende og lignende.
- N. Abildgaard (red.): Den frivillige praktiske Ungdomsskole gennem 10 år, 1929.
- Gustav Albeck: Universitet og Folk. Bidrag til Folkeuniversitetets historie, København 1984.
- AOF – Randers Aftenskole 1908-83 (red. af F. Pilgaard og H. Christiansen), 1983.
- AOFs årsberetninger, 1924 og frem.

- J. Th. Arnfred og Hans Bagge: Dansk Folkeoplysnings Samråd 1941-1966, København 1966.
- Jørgen Banke: Nogle Aftenskolers Undervisningsplaner og Styrelsesforhold, 1906.
- Knud Banning: Rasmus Sørensen, en landsbylærer, 1958.
- A. F. Bergsøe: Beretning om 2. danske Landmandsforsamling i Odense i Sommeren 1846, 1846.
- Betænkning afgivet af det af Undervisningsministeriet nedsatte Udvalg ang. Tilskud til Aftenskoler og Ungdomsskoler, 1928.
- Betænkning afgivet af det af Undervisningsministeriet nedsatte Ungdomsudvalg, 1941.
- Betænkning med Lovforslag afgivet af Skolekommissionen i h.t. Lov nr. 77 af 21.2.1919, 1923.
- Betænkning vedr. ungdomsskolen, aftenskolen, ungdommens fritidsbeskæftigelse m.v., afgivet af den af undervisningsministeriet den 23.12.1948 nedsatte kommission.
- Betænkning vedr. fritidsundervisning for voksne, afgivet af det af undervisningsministeren under 3. november 1962 nedsatte udvidede aftenskoleudvalg.
- C. H. Biilmann: Københavns Kommunes Aftenskole og Aftenhøjskole 1897-1972, 1972.
- Eline Boisen: – men størst er kærligheden, 1986.
- Andreas Boje m.fl.: Dansk Folkeopdragelse, 1929.
- C. V. Bramsnæs: Erindringer, 1965.
- Carl Cederfeld de Simonsen: Betænkning ang. Aftenskoleundervisningens Betydning, 1895.
- H. P. Clausen: Hvor længe varede det 19. århundrede kulturelt?, Videnskabernes Selskab, 1971.
- Danmarks Kultur ved Aar 1940 (red. Svend Dahl), 1942.

- Den danske Folkeskole gennem hundrede Aar 1814-1914. Et Festskrift udgivet af Danmarks Lærerforening, København 1914.
- Det danske Landbrug (red. K. J. Kristensen), 1944.
- Vagn Dybdahl m.fl.: Krise i Danmark, 1975.
- Søren Ehlers: Samvirke i fælles interesse. Foreningen af Frie Ungdoms- og Efterskoler 1908-1982, 1983.
- Søren Ehlers: Ungdomsskolens oprindelse (Årbog for dansk Skolehistorie, 1983, s. 7-44).
- Oplysningsbevægelsen Folkevirke 25 år – marts 1944-marts 1969.
- K. Geertsen: Arbejderkvinder i Danmark. Vilkår og kamp 1924-1939, SFAH nr. 13, 1982.
- Ejnar Gjelstrup: Veje til livslang uddannelse. Fra U 90 til frihed eller fællesskab, 1980.
- Fr. Graae: Fortsættelsesundervisning i Danmark og enkelte steder i Udlandet, 1913.
- Chr. Gaardø: Et århundrede med aftenskolen. Hel-singør Aftenskole 1884-1984, 1984.
- Kurt Habekost: Rids af den danske aftenskoles og Dansk Aften- og Ungdomsskoleforenings historie, 1981.
- Bodil K. Hansen: Skolen i landbosamfundet 1880-1900, 1977.
- Harry Haue m.fl.: Det gamle Danmark, 1983.
- Harry Haue m.fl.: Skolen i Danmark. Fra 1500-tallet til i dag, 1986.
- H. Hegelund: K. M. Klausen 1852-1924, 1952.
- Paul Honoré (red.): Frugtbar uro, en bog om Fleming Hvidberg, København 1961.
- Harald Iversen: Med fritidsundervisningen gennem 50 år, Vejen 1981.
- H. Jensen: Bliv Viis!, 1919.
- Hans Jensen: De Danske Stænderforsamlings Historie, I-II, 1934.
- Johs. Jensen: Oplysning være skal vor lyst. 30 år af FOFs historie, København 1979.
- Carl Th. Jørgensen: Rosing-Ræderske aftenskole, 1964.
- Søren Kolstrup: 8-timers-dagen. Kravets formulering og dets gennemførelse i Danmark (Erhvervs-historisk Årbog 1972, s. 7-59).
- Helge Larsen: Fra liberalisme til radikalisme. Kø-benhavns liberale Vælgerforening 1883-1908, O-dense 1985.
- Helge Larsen: Jørgen Jørgensen som skolepolitiker (Festskrift til Roar Skovmand 15. juli 1978).
- Joakim Larsen: Bidrag til den danske Skoles Histo-rie, bd. 3, genoptrykt 1984.
- Joakim Larsen: Meddelelser om Skolevæsnet i Danmark, 1880.
- H. Lehmann: Haandbog i Lovgivningen om den danske Folkeskole, 1909.
- Morten Lund: Kvals-krigen (Uddannelseshistorie 1986, s. 17-49).
- Lærerne og Samfundet, jubilæumsskrift 1814-1914, 1914.
- J. N. Madvig: Pjece med Almueskoleforslag, 1852.
- D. G. Monrad: Flyvende Politiske Breve, Nr. 3, 1842.
- P. Munch: Erindringer 1914-1918. Under den første Verdenskrig, 1961.
- Maanedsskrift og Repertorium for Almueskolelære-re, 1841.
- Henning Nielsen (red.): FO (Frit Oplysningsfor-bund) 1952-1977, 1977.
- Henning Nielsen og Per Boje: Moderne Tider. O-dense Bys Historie 1868-1914, 1985.
- Erik Ninn-Hansen: Fra Christmas til Baunsgaard. Dansk politik fra 1948-73, 1985.
- C. Nyrop: Meddelelser fra Industriens Omraade, 1876.
- C. Nyrop: De Massmannske Søndagsskoler, 1900.
- Ellen Nørgaard: Ungdomsskolen og K. M. Klausen (Festskrift til Roar Skovmand 15. juli 1978).
- Odense Byråds Forhandlinger, udvalgte år.
- Henning Salling Olesen: Voksenundervisning – hverdagsliv og erfaring, Unge Pædagoger 1984.
- Den Reventlowske Skole 150 Aar, Skoleliv ved Bra-

- hetrolleborg, Svendborg Amts Historiske Samfund 1933.
- H. V. Skibsted: Almueskolevæsnet i de danske Købstæder og Landdistrikter, 1876.
- Roar Skovmand: Folkehøjskolen i Danmark 1841-92, 1944.
- Roar Skovmand: Lys over Landet, 1949.
- M. G. G. Steenstrup: Udvalget for Folkeoplysningens Fremme, 50 års virke, 1866-1916, 1916.
- Studentersamfundets Aftenundervisning I-III, 1885-1898.
- Rasmus Sørensen: Mit Levnetsløb, 1847.
- Det Tekniske Selskabs Skoler 1843-1968, 1968.
- Poul Erik Tindbæk: Folkeoplysning og forandring, KOF 1982.
- Udtalelser ang. Fortsættelsesskoler m.m. fra Biskopperne og nogle Provster, 1893.
- Ungdomsskoleforeningens beretning 1918.
- Øllgaard og Stennese: Statistiske Oplysninger om Skolevæsnet i Kongeriget Danmark, 1880.
- H. Østergaard: Fortsættelsesskolevæsnet i Tyskland, Schweiz og Frankrig, 1877.

Register

ved Peter Fransen

- Aabye, Karen, 153
Aakjær, Jeppe, 50
Abildgaard, N. A., 84f.
Ahlefeldt, 24
Albrektsen, Anna, 46
Algreen-Ussing, T., 27
Amby, Kresten, 132
Ancher, Michael, 43
Andersen, Aage, 165
Andersen, Alfred, 79f.
Andersen, K. B., 165, 167, 171f.
Andersen, Nina, 103
Andersen-Nexø, Martin, 103
Aundal, Niils, 134
- Balle, N. E., 19
Bang, Nina, 73, 79f., 95
Banke, Jørgen, 67, 69ff.
Bardenfleth, V., 61
Basedow, J. E., 18
Baunsgaard, Hilmar, 177
Bebel, Aug., 52, 55
Bergsøe, A. P., 29
Bernstein, Ed., 56
Bernstorff, A. P., 11
Berntsen, Klaus, 63f.
Bertolt, Oluf, 104, 123
Bidstrup, Herluf, 150
Bjørnbak, Lars, 39
Bjørnson, Bjørnstjerne, 70
Boisen, Eline, 21
Boisen, Frederik, 21
Bomholt, Julius, 97, 107, 113, 127, 143, 145, 147f.
Borgbjerg, Frederik, 100, 107, 113
Borup, Johan, 53f.
Bramsnæs, C. V., 59, 88f., 113
Brandes, Edvard, 52
Brandes, Georg, 48
Bregendahl, Marie, 154
Bukh, Niels, 112
- Cederfeld de Simonsen, C., 62, 66
Christensen, J. C., 69
Christian af Glücksborg, 33
- Christian V, 28
Christian VII, 18
Christian VIII, 25, 27, 31
Christiansen, Chr., 95
- Dam, Poul, 177
Damsgaard, Kresten, 158, 160
Ditlevsen, Tove, 153
Dreier, Frederik, 57
- Engels, Fr., 52, 55ff.
Erslev, Kristian, 57
Estrup, J. B. S., 46, 53, 60f., 66
- Falkenstjerne, F., 52f.
Fibiger, Mathilde, 35f.
Fischer, J. C., 46
Flint, A., 9
Flor, Chr., 25f.
Fog, E., 22
Fogh, A. M., 67
Fosmark, Johs., 148f.
Frederik Ferdinand, 12
Frederik V, 16
Frederik VI, 9, 13, 17, 19, 23, 26
Frederik VII, 30, 32f.
Frisch, Hartvig, 126f.
- Gaardø, Chris, 50, 121, 146, 150f., 164, 168, 175, 183
Gad, C. A. J., 48
Geertsen, Kirsten, 103
Gleerup, Asmund, 23
Goethe, Johann Wolfgang, 52
Goos, C., 61
Graff, Anton, 15
Gregersen, Jens, 22
Grundtvig, N. F. S., 20, 24f., 27, 31, 36, 53
Guldberg, Ove Høegh, 17
- Hall, C. C., 34, 36, 45f.
Hammer, C. J., 109, 154
Hansen, Bodil K., 65
Hansen, H. C., 102, 117, 123
- Hansen, H. N., 49
Hansen, J. A., 21
Hansen, Oskar, 103
Hansen, S. Bjørn, 135
Hartling, Mads, 131f.
Hastrup, Aage, 132f., 135
Hedtoft, Hans, 102, 126
Hessilt, O., 126f., 139
Holm, Peter, 55
Holm, R. J., 63, 66
Holstein (Ledreborg), Christian, 61
Holstein, F. A., 20f.
Horn, Svend, 117
Hvidberg, Flemming, 133, 147
Høgsbro, Sofus, 25
- Ibsen, Henrik, 70
Ingemann, B. S., 24
Iversen, Harald, 154
- Jacobsen, Folke, 84f., 101
Jensen, C. A., 24
Jensen, Egon Wagner, 130ff.
Jensen, Gerud, 81
Jensen, Harald, 59, 89f., 92, 101
Jensen, Johs., 134
Jensen, L. C., 140f., 144, 159
Jensen, Ole Vig, 135
Juel, Jens, 11
Jürgensen, Frits, 35
Jørgensen, Jørgen, 113, 117, 149, 156, 160, 167, 183
- Keiser-Nielsen, S., 67, 81f.
Kerschensteiner, Georg, 86, 101
Kingo, Thomas, 21
Kirk, Ole, 27f.
Kirkegaard, Hak., 128, 144
Klausen, K. M., 58, 67, 69, 78, 80-83, 88, 107, 114
Koch, Bodil, 123, 125
Koch, Hal, 123f.
Koch-Olsen, Ib, 116, 121
Kold, Christen, 27, 34, 39
Krag, J. O., 121

- Kristensen, Erling, 103
 Kristensen, Knud, 131
 Krüger, H. A., 30
- Larsen, 54f.
 Larsen, Helge, 173, 176
 Larsen, Joakim, 42ff.
 Larsen, Søren P., 131
 Lassalle, F., 57
 Lund, Morten, 66
 Lund, Søren, 65f.
 Lunde, P. F., 47
 Luther, Martin, 21
- Madvig, J. N., 30, 32ff.
 Marx, Karl, 52, 55ff., 92
 Massmann, N. H., 11ff., 50
 Mejlbjerg, Gudrun, 152f.
 Meyer, A. C., 55
 Mill, Stuart, 48
 Monrad, D. G., 21, 30-33, 37
 Munch, Elna, 83
 Munk, Kaj, 120
 Munksgaard, 122
 Müller, Ludvig, 38
 Münter, Fr., 19
 Møller, Aksel, 123
 Møller, Christmas, 132f., 177
- Neergaard, Niels, 48
 Nielsen, 65
 Nielsen, Niels Nørgaard, 41
 Nielsen, Zacharias, 103
 Ninn-Hansen, Erik, 158, 161, 177f.
 Novrup, Johs., 142, 144
 Nørgaard, Frederik, 78, 81
- Olsen, Mogens, 135
- Paulus, 36
 Pedersen, Arne Fog, 132
 Pedersen, David, 169ff.
 Pedersen, Lars, 130, 132
 Pestalozzi, J. H., 18
 Petersen, Axel, 156f.
 Petersen, K. Helveg, 113, 167f.
 Petersen, Nicolaj, 55ff.
 Pingel, V., 46, 48
 Pio, Louis, 47
 Pontoppidan, Henrik, 53, 103
 Pontoppidan, Morten, 53
- Raben-Levetzau, C. V., 45
 Rasmussen, Victor, 98
 Rasmussen-Byskov, J., 80, 83, 100
 Ravn, Chr., 46
 Ree, Bernhard, 22
 Reumert, Poul, 120
 Reventlow, J. L., 15, 17ff.
 Reventlow, Chr. Ditlev, 17f., 20, 38
 Rimestad, C. V., 47
 Rindal, Peter, 176
 Ring, L. A., 17
 Rosenkjær, Jens, 104f.
 Rosing, Ulrik Frederik, 13
 Rottwitt, E. M., 33
 Rousseau, J.-J., 18
 Rubin, Marcus, 54f.
 Ræder, Nicolai Ditlev, 13
- Saxo, 20
 Scavenius, Jacob, 46
- Schiller, Fr., 52
 Schimmelmänn, Ernst, 18
 Schjøtt, Julius, 48, 57
 Schousboe, Vilh., 61
 Scott, Walter, 24
 Shakespeare, W., 52
 Sherman, Harold C., 121
 Skjoldborg, Johan, 103
 Skovmand, Roar, 25, 167f.
 Skriver, Esther, 112
 Skytte, Karl, 177
 Smidth, Hans, 44
 Starcke, Viggo, 120
 Stauning, Thorvald, 58, 88, 129
 Steincke, K. K., 163
 Struensee, J. F., 18
 Sørensen, H. P., 56
 Sørensen, Poul, 132f.
 Sørensen, Rasmus, 19ff., 24, 33
- Tegner, I. W., 45
 Tesdorpf, Edv., 32
 Trier, Gerson, 55-58
 Trier, Herman, 48, 51, 54, 56, 67
- Unno, M., 16
- Wilkens, C., 56f.
 With, J. P., 27
 Worm, Kirsten, 76
 Worm, Pauline, 35f.
- Zahle, C. Th., 67
 Zahle, Nathalie, 36

Udgivet af Dansk Folkeoplysnings Samråd